

Voedselschaarste en voedselbedeling, tactieken en strategieën.

Twee episodes uit bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Giselle Nath

Scriptie voorgedragen tot het bekomen
van de graad van Master in de
Geschiedenis (2010-2011)

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte

Universiteit Gent

Examencommissie Geschiedenis

Academiejaar 2010-2011

Verklaring in verband met de toegankelijkheid van de scriptie

Ondergetekende, Giselle Nath

afgestudeerd Master in de Geschiedenis aan de Universiteit Gent in het academiejaar 2010-2011 en auteur van de scriptie met als titel:

Voedselschaarste en voedselbedeling, tactieken en strategieën.

Twee episodes uit de Belgische bezetting tijdens de Eerste Wereldoorlog.

verklaart hierbij dat zij geopteerd heeft voor de hierna aangestipte mogelijkheid in verband met de consultatie van haar scriptie:

- de scriptie mag steeds ter beschikking worden gesteld van elke aanvrager;

- de scriptie mag enkel ter beschikking worden gesteld met uitdrukkelijke, schriftelijke goedkeuring van de auteur (maximumduur van deze beperking: 10 jaar);

- de scriptie mag ter beschikking worden gesteld van een aanvrager na een wachttijd van jaar (maximum 10 jaar);

- de scriptie mag nooit ter beschikking worden gesteld van een aanvrager (maximumduur van het verbod: 10 jaar).

Elke gebruiker is te allen tijde verplicht om, wanneer van deze scriptie gebruik wordt gemaakt in het kader van wetenschappelijke en andere publicaties, een correcte en volledige bronverwijzing in de tekst op te nemen.

Gent, 31 mei 2011

Giselle Nath

Caesar versloeg de Galliërs.

Had hij niet op zijn minst een kok mee?

(uit Vragen van een lezende arbeider door Bertolt Brecht)

*Das Leben in seiner irrationalen Wirklichkeit und sein Gehalt an möglichen
Bedeutungen sind unausschöpfbar.*

(Uit The methodology of social science van Max Weber, vertaald door Talcott Parsons)

Promotor Prof. dr. Gita Deneckere

Copromotor Dr. Antoon Vrints

Decaan Prof. dr. Freddy Mortier

Rector Prof. dr. Paul Van Cauwenberge

Dankwoord

Wie een mooi kindje wil, zoekt zich best een aantrekkelijke echtgenoot. In het geval van een scriptie moest ik op zoek naar archiefbronnen die de gestelde vragen konden beantwoorden. Dat was niet evident en leek op sommige momenten zelfs onmogelijk. Toen ik op het punt stond om mijn uitverkoren thema te verlaten, vond ik vrij toevallig een bijzonder informatief dagboek dat nog niet eerder was geanalyseerd. Historische fenomenen die reeds beschreven waren voor Antwerpen en Luik bleken zich ook voor te doen in mijn thuisstad Gent. Archief dat niets in petto leek te hebben leverde mij plots enkele pareltjes. Serendipiteit is dus belangrijk, maar arbeid des te meer. Tijdens de vele uren besteed aan deze scriptie heb ik uit verschillende hoeken steun en bemoediging gekregen.

Ten eerste wil ik mijn promotor Gita Deneckere en copromotor Antoon Vrints bedanken voor hun advies en enthousiasme. Dank ook aan de ploeg van het *In Flanders Fields museum*, voor een geweldige stage en de kans om in hun collectie onderzoek te doen. Vele archivariissen en medewerkers verleenden hun hartelijke medewerking. Daarom dank aan Wim De Troyer en Jos Sterken, Johan Braet, Karin Vandermeersch, Hendrik Defoort en zijn team en het personeel van het Stadsarchief Gent.

Dit werk was ook niet mogelijk geweest zonder mijn grootouders die mij de kans hebben gegeven om deze opleiding te volgen... en zoveel meer. Ik wil ten slotte ook al mijn vrienden en familie bedanken, zeker voor de momenten dat de scriptie ver van mijn hoofd was. Dat laatste was immers ook broodnodig.

Inhoudstafel

Lijst met afbeeldingen en tabellen, in volgorde van verschijnen.....	8
Lijst met gebruikte afkortingen	13
Inleiding.....	15
1. Het opzet van deze scriptie	15
2. Een geleende bril. Theoretisch kader bij dit onderzoek.....	23
2.1 <i>James Scott: agency in een context van hegemonie.</i>	24
2.2 <i>Michel De Certeau en de bricolage</i>	30
3. Een historisch-kritische visie op sociale politiek.	34
Proloog. De Eerste Wereldoorlog en de politiek van de voedselbedeling.	38
4. De endemische hongersnood en de helpende hand. Een spoedcursus in NKHV-kennis.	38
4.1 <i>Structuur, lokale onderverdelingen en financiering</i>	40
4.2 <i>Activiteiten, bestuurlijk statuut en verhouding met de Duitsers</i>	41
5. Evaluatie van de werking van het NKHV.....	44
6. Het Nationaal Komiteit als sociaal veld. Competitie en herinnering.....	46
Eerste episode. Patronen van hulpverlening en tactisch handelen in Aartrijke.....	49
7. Het decor. Een profiel van Aartrijke.....	49
7.1 <i>Economische overlevingsbasis en sociale stratificatie.</i>	49
7.2 <i>Politiek, politie en civil society</i>	58

7.3	<i>Oorlogsnood in Aartrijke en in het algemeen. Een archivarische stilte.</i>	65
8.	Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt onder de loep genomen.	71
8.1	<i>Economisch, sociaal en cultureel kapitaal. Een korte biografie.</i>	71
8.2	<i>Methodologie. Het dagboek als bron voor feiten en zelfconstructie.</i>	78
9.	Het problematische reilen en zeilen van de lokale hulpverlening. Falende strategieën.	83
9.1	<i>Van ad hoc-initiatieven naar de organisatie van structurele hulp.</i>	83
9.2	<i>Rantsoenering onder vuur.</i>	88
9.3	<i>Een zware tweede oorlogshelft.</i>	99
9.4	<i>Het einde van de voedselbedeling.</i>	107
9.5	<i>Een getuigenis from below.</i>	113
10.	Tactisch handelen. Van arbeid tot religiositeit.	117
10.1	<i>Ruhe und Ordnung? Wisselende interacties tussen Duitsers en Belgen.</i>	117
10.2	<i>Diverse overlevingsstrategieën.</i>	120
10.3	<i>Religie, moraliteit en de kerk.</i>	137
10.4	<i>De afrekening</i>	142
11.	Besluit.	144

Tweede episode. De straatpolitiek van Gentse

arbeidersvrouwen.....149

12.	Een naald in een hooiberg. Doorzochte bronnen.	149
13.	Bezette Gent, hoofdstad van het Etappengebied tussen 1914 en 1918.	155
13.1	<i>Ordehandhaving</i>	155
13.2	<i>Hulpverlening en politiek. Een evaluatie</i>	161
13.4	<i>Samenvatting. De aanloop naar juni 1916.</i>	179
14.	“Ge ziet wel, als de wijven er zich eens mee bemoeien.” De straatmanifestatie van juni 1916, haar resultaten en haar vervolgstuk.	181

15.	Vervrouwelijkte stad, gegenderd protest.	187
16.	Een precaire gezondheidssituatie.....	197
17.	Wantrouwen en klein verzet.	199
	17.1 <i>Het einde van de darsenwerken in 1916. Het stadsbestuur onder vuur.</i> .	199
	17.2 <i>De socialistische coöperatieves: actieplannen van 1916</i>	201
18.	Besluit. Een rimpeling in het water.	203
Exodos. Enkele nabeschouwingen.		207
19.	Stad versus platteland. Voorlopige contrasten tussen Gent en Aartrijke. ...	207
20.	De gevolgen van het wantrouwen. De brutaliseringsthesen voorbij.	209
21.	Het globale kader. Imperialisme en het verlies van <i>food-entitlements</i> in de Belle Epoque.....	213
Opgave van bronnen en literatuur		216
	Onuitgegeven bronnen.....	216
	Gepubliceerde bronnen.....	218
	Kranten en periodieken.....	222
	Iconografische bronnen.....	222
	Wetenschappelijke literatuur	223
	Websites	235
Bijlages		237
	Bijlage 1. De hulpverlening in bezet België (1914-1919). Chronologie van het Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding.....	237
	Bijlage 2. Stedelijke wrevel tegenover landbouwers in spotprenten en liedjes....	243
	Bijlage 3. Grafiek met het grondgebruik te Aartrijke in 1910.	246
	Bijlage 4. Tabel met geregistreerde loonschalen in Aartrijke in 1895.....	247
	Bijlage 5. Een korte historische kritiek bij cijfers uit de Komiteitsarchieven van Groot-Zedelgem (Pollet).....	248

Bijlage 6. Betalingen aan de Aartrijkse boeren in opeisingsbons.....	250
Bijlage 7. De klachtenbrief van inspecteurs van de werkloosheidsonderstand in regio Gent, gericht aan de voorzitter van de Werkloosheidsonderstand (6 mei 1916).....	251
Bijlage 8. “Wat de Gentsche werklieden zeggen die opgeëischt werden en voor ziekelijkheid mochten weerkeren.” (ongedateerde brief).....	255
Bijlage 9. Medisch verslag over de toestand in Gent, juni 1916. Conclusie, met illustratie van de aandoeningen rachitis en koningszeer, veroorzaakt door de voedseltekorten.....	259
Bijlage 10. De schaarste in humor vereeuwigd. Enkele voorbeelden uit Gent. ...	262
Bijlage 11. Samenvatting van de scriptie.	264

Lijst met afbeeldingen en tabellen, in volgorde van verschijnen.

Om de tekst niet nodeloos te verzwaren zijn de uitgebreide bronvermeldingen bij afbeeldingen en tabellen in deze lijst opgenomen. In de tekst zelf staat enkel nog een rudimentaire bronverwijzing.

Afbeelding op voorblad

- Betogingen in Nederland naar aanleiding van dure voedselprijzen, 1916. Collectie In Flanders Fields Museum (IFFFA018138R01).

Tabel 1. Vergelijking tussen de kadasterwaarden van huizen in Aartrijke en Loppem

- Bron: *Documents parlementaires de Belgique. Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des Représentants 1890-1891*, nr. 261, p 182

Tabel 2. Grondbezit te Aartrijke in 1895. Aantal percelen en oppervlakte.

- Bron: *Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement Général de 1895. Publié par le ministère de l'Agriculture et des Travaux Publics. Partie Documentaire. Tome III*. Brussel, Ministerie van Landbouw en Openbare Werken, 1899, p 306

Afbeelding 1. Plan van de gemeente Aartrijke.

- Overgenomen uit *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt, Aartrijke 1914-1918*. Zedelgem, Heemkundige Kring Pastoor, 1997.

Afbeelding 2. De vlasroterij van Charles Ramon.

- Overgenomen uit L. Bonduel *Het Zedelgem, Veldegem, Loppem en Aartrijke van toen. Een verzameling foto's en prentbriefkaarten aangevuld met beknopte historische gegevens*. Brugge: Van de Wiele, 1983, p 83.

Afbeelding 3. Aartrijkenaars ingedeeld volgens het aantal stemmen bij de gemeentelijke verkiezingen (met algemeen meervoudig stemrecht) van 1907

- M. Sauveur “Statistique du vote plural en Belgique.” In: Bulletin de la Commission Central de Statistique, XX (1907-1908) Brussel, Uitgeverij Hayez, 1909, p 82

Afbeelding 4. Politiek gewicht per categorie kiezers ten gevolge van het algemeen meervoudig stemrecht .

- M. Sauveur “Statistique du vote plural en Belgique.” In: Bulletin de la Commission Central de Statistique, XX (1907-1908) Brussel, Uitgeverij Hayez, 1909, p 82

Afbeelding 5. Stemmenverdeling bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1911 te Aartrijke.

- G.A. Zedelgem. Gemeentearchief Aartrijke. 533.3. Gemeenteverkiezingen. Verkiezingen van 1911

Afbeelding 6. Stemmenaantal van de individuele kandidaten bij de gemeenteverkiezingen van 1911.

- G.A. Zedelgem. Gemeentearchief Aartrijke. 533.3. Gemeenteverkiezingen. Verkiezingen van 1911

Afbeelding 7. Demografische evolutie bij de Aartrijkse burgerbevolking, 1913-1918

- Bisschoppelijk Archief Brugge C/546 (A-L) Verslagen over de oorlog 1914-1918. Aartrijke.

Tabel 3. Armoede en hulpverlening in Aartrijke en twee buurgemeenten in 1915.

- Bron: J. Pollet “Hulp- en voedingscomiteit te Zedelgem. 1914-1918.” Zilleghem. Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse. Volume 11, nr 4, 1990: p 142, en eigen cursieve berekeningen.

Afbeelding 8. Evolutie van hulp gelden te Aartrijke tussen 1915 en 1917.

- Bron: J. Pollet “Hulp- en voedingscomiteit te Zedelgem. 1914-1918.” Zilleghem. Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse. Volume 11, nr 4, 1990: p 142

Afbeelding 9. Het gezin Henri De Puydt – Justine Decoster (opname circa 1908).

- J. Braet *Geschiedenis van de brouwerij De Leeuw in Aartrijke*. Zedelgem: s.n., 2006, p 51.

Tabel 4. Leden van het Komiteit voor Hulp en Voeding te Aartrijke vanaf de oprichting in januari 1915 tot de vertrouwensstemming van augustus 1915.

- J. Braet *Geschiedenis van de brouwerij De Leeuw in Aartrijke*. Zedelgem: s.n., 2006, p 71 en *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt, Aartrijke 1914-1918...* p 57 (8/8/1915).

Afbeelding 10. Sociaal profiel van Aartrijkse gezinshoofden gebaseerd op de volksraadpleging van 8 augustus 1915.

- *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt, Aartrijke 1914-1918...* p 57 (8/8/1915).

Tabel 5. Overzicht van de resultaten van de nieuwgekozen komiteitsleden.

- Idem

Tabel 6. Leningen door het Aartrijkse gemeentebestuur tijdens de bezettingsperiode (in Belgische Frank)

- C. Buffel, *Het gemeentebeleid te Aartrijke van 1914 tot 1923*. 1987: s.n., Zedelgem, p 21.

Afbeelding 11. Stemmenaantal van kandidaten bij de gemeenteverkiezing van 1921 (algemeen enkelvoudig stemrecht).

- G.A. Zedelgem. Gemeentearchief Aartrijke. 533.3. Gemeenteverkiezingen. Verkiezingen van 24 april 1921. Proces-verbaal.

Afbeelding 12. Stemverdeling bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1921 in Aartrijke (algemeen enkelvoudig stemrecht).

- Idem

Afbeelding 13. Diefstallen in Aartrijke genoteerd door De Puydt en uitgedrukt in eenheden (oktober 1914 - december 1918).

- *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt, Aartrijke 1914-1918...* passim

Afbeelding 14. Boetes in Duitse Mark opgelegd aan de Aartrijkse gemeenschap, zoals genoteerd door De Puydt (oktober 1914 - december 1918).

- *idem*

Tabel 7. Resultaten van de veetellingen van 1910 en 1918 te Aartrijke.

- *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 202 (27/10/1918) en *Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement Général de 1910. Publié par le ministère de l'Agriculture et des Travaux Publics. Partie Documentaire.*

Tabel 8. Aantal processen-verbaal te Gent in 1913 en in 1916 voor een selectie van delicten.

- *Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent in 1913.* Gent, 1913, Hoste N.V. en *Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent in 1916.* Gent, 1917, Hoste N.V.

Afbeelding 15. Regelmatig terugkerende wekelijkse toelagen door gewestelijk Komiteit van Groot-Gent (lokale NKHV) aan verschillende liefdadigheidswerken, 1916

- *Verslag van het Provinciaal Komiteit van Oost-Vlaanderen 1916.* Gent, uitgeverij Buyck, s.d.

Afbeelding 16. De Brusselse *restaurants économiques*, gaarkeukens voor de burgerij in 1915.

- *L'Evenement Illustré*, april 1915, nr 6.

Afbeelding 17. De Brusselse stedelijke soepkeukens voor de werkende klasse, 1915

- idem

Afbeelding 18. Schoolkinderen in Brussel krijgen soep in 1915.

- idem

Afbeelding 19. Affiche gericht aan de neutrale landen om zich te verzetten tegen de opeising van Belgische arbeiders.

- SAG XXI/1950/6-7/ Joseph Nève *Notes sur l'occupation de Gand par les troupes Allemandes* (knipselmap)

Afbeelding 20. Aantal sterfgevallen in het Gentse. Vergelijking tussen de eerste drie maanden van 1914, 1915 en 1916.

- SAG XVIII 26/1. *Enquête sur l'état sanitaire de la population de Gand et l'influence du rationnement alimentaire* (23 juni 1916)

Lijst met gebruikte afkortingen

AMSAB-ISG	Archief en Museum Socialistische Beweging – Instituut voor Sociale Geschiedenis
ARA	Algemeen Rijksarchief (Brussel)
BEF	Belgische frank
BWP	Belgische Werkliedenpartij
CRB	Commission for Relief in Belgium
CHN	Comité Hispano-Néerlandais pour la protection du ravitaillement de la Belgique et du Nord de la France (officiële benaming voor de CRB in België vanaf 1917, na de Amerikaanse oorlogsverklaring)
G.A Zedelgem	Gemeentelijk archief Zedelgem.
NKHV	Het Nationale Komiteit voor Hulp en Voeding ¹
PAOV	Provinciearchief Oost-Vlaanderen
RAB	Rijksarchief Beveren
SAG	Stadsarchief Gent
SOMA	Studiecentrum Oorlog en Maatschappij
ZAB	<i>Zivil Arbeiter Bataillone</i> . Belgische arbeiders opgeëist door de Duitsers

¹ *Het Comité National de Secours et d’Alimentation* (CNSA) was de officiële benaming voor deze instelling. Aangezien deze scriptie handelt over Vlaanderen in de Eerste Wereldoorlog, kies ik voor de term die in die leefwereld het meest gebruikt werd, namelijk “het Komiteit”. Het gebruik van de term “lokale NKHV” is niet bedoeld als contradictie. Het NKHV had provinciale en uiteraard lokale vertakkingen, en deze term is de handigste om snel duidelijk te maken over welk hulpcomité het gaat. Er waren immers ook allerhande stedelijke en private comités actief.

Afkortingen van persoonsnamen.

Ik heb ervoor gekozen om de namen van publieke figuren (leden van het NKHV op alle niveau's, politici en dergelijke meer) voluit te schrijven. In dagboeken en archieven worden echter ook individuen aangetroffen die nooit hun toestemming hebben gegeven om uit de anonimiteit te treden of opgenomen te worden in het dagboek van een publiek figuur. Deze personen worden enkel door hun initialen benoemd.

Inleiding

1. Het opzet van deze scriptie

Deze scriptie wil de sociale relaties van consumptie tijdens de Eerste Wereldoorlog onderzoeken, op zoek gaan naar hun conflictpotentieel en belichten hoe dit conflict werd gearticuleerd door verschillende sociale groepen.

De historiografie van de Eerste Wereldoorlog is de laatste jaren in een vernieuwende stroomversnelling terecht gekomen. Eén van die vernieuwingen is het schenken van meer aandacht aan steden of leefgemeenschappen, eerder dan aan de natiestaat als geheel. Zo'n leefgemeenschap wordt gedefinieerd als een sociale en geografische entiteit waarin gewone mensen hun dagelijks leven construeren.² Consumptie is daarin steevast een belangrijk en basaal element. De aanspraak op voeding of andere gebruiksartikelen hangt samen met macht, rijkdom en identiteit. We moeten dus niet enkel onderzoeken wat de mensen konden eten of kopen, maar we moeten deze consumptie kaderen in haar sociaal milieu. Vinden we vaste patronen terug? Welke ideeën koesteren groepen daarover? Al deze facetten vallen onder de noemer van sociale relaties van consumptie.³ Het concept verbindt dus de *Alltagsgeschichte* met een relationele klassenanalyse.⁴

De Eerste Wereldoorlog is hier naar mijn mening een vruchtbaar onderzoeksveld voor. Voedselconsumptie en leefgemeenschappen werden op zichzelf teruggeworpen. Honger was niet langer een randfenomeen uit vroegere tijden, maar

² J. Winter en J. Robert *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1918. Part I*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p 4 en 5.

³ Voor een toepassing van het concept, zie de bijdragen van T. Bonzon en B. Davis "Feeding the cities" en A. Triebel "Coal and the metropolis" in J. Winter en J. Robert *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1918. Part I*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p 305-341 en p 342-373. Om evidente redenen zal ik dit onderzoek toepassen op consumptie van voedingswaren, en niet op de consumptie van bijvoorbeeld literatuur of mode.

⁴ Zowel binnen de intimistische *Alltagsgeschichte* als in de ambitieuze *Global Historians* neemt de geschiedenis van voedselconsumptie een steeds prominentere plaats in. Nostalgie naar de keuken van vroeger is niet langer de enige reden om het onderwerp aan te snijden. Een greep uit recente titels: F. Trentmann en J. Flemming. *Food and conflict in Europe in the age of the two World Wars*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2006, 296 p ; K. Kiple *A moveable feast. Ten millenia of food globalization*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007, 368 p ; F. Fernández *Near a thousand tables. A history of food*. New York, Free Press, 2002, 258 p ; K. Kiple en K. Ornelas *The Cambridge world history of food*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 2 delen ; M. Ferrières *Sacred cow, mad cow : a history of food fears*. New York, Columbia University Press, 2006, 399 p ; M. Toussaint-Samat *A history of food. A new expanded edition*. Chichester, Wiley, 2009, 756

iets wat collectief en massaal werd geleden en verholpen. Voedselbedeling werd dé hoeksteen van het dagelijks leven. Het *Nationale Komiteit voor Hulp en Voeding*, in deze scriptie afgekort tot het NKHV, voorkwam erger door de rantsoenering van België stevig in handen te nemen.

Door de abnormale oorlogstoestand kunnen we de kenmerken van de toenmalige maatschappij scherper in beeld brengen. Ik wil niet zozeer een inventaris van de voedselhulp maken, maar wel het wankele evenwicht waarin zij functioneerde bestuderen. Het NKHV was een project van de hoge *bourgeoisie* dat “de behoeftigen” moest helpen overleven. Dit alles vond plaats in een periode van wat Wallerstein “bifurcatie” heeft genoemd.⁵ De liberale nachtwakerstaat liep op zijn laatste benen, maar de sociale welvaartstaat was nog niet levensvatbaar. Wallerstein meent dat in zulke situaties de (re)acties van de massa vitaal zijn. Op de vooravond van de Eerste Wereldoorlog leken de zaken zich effectief in beweging te zetten. Bij de algemene werkstaking van 1913 hadden grote groepen betogers – ook mensen die zichzelf geen socialist noemden – de straat ingepalmd. Dit was op een zelfbewuste en relatief gedisciplineerde manier gebeurd. Hoewel de staking formeel enkel tot een studievergadering leidde, werden er informele gesprekken opgestart tussen de BWP en de hoogste politieke niveaus.⁶ De toekenning van het algemeen stemrecht, zo lang afgeremd door de katholieke regeringen, leek binnen handbereik.

Maar tijdens de vier jaar durende Duitse bezetting moest de gewone man de aanspraak op werk, voldoende voeding en politieke rechten plots in de koelkast steken. In de plaats daarvan kwam een aalmoezenpolitiek tot stand. Werklozen moesten urenlang aanschuiven om hun gezin te voeden, met hoeveelheden die eerder deden denken aan het jaar hongerjaar 1848. Ik kan moeilijk geloven dat dit geen spanningen met zich meebracht. Ik laat Tony Judt, geëngageerd Brits historicus, aan het woord:

⁵ E. Wallerstein “*On bifurcation and agency*.” In <http://vodpod.com/watch/1680304-immanuel-wallerstein-on-bifurcation-and-agency> geconsulteerd in december 2010. “*When a system enters a moment of bifurcation, structure becomes chaotic and small input gets great output as oppose to a normally functioning system (...) A real struggle begins about the new order which is going to be constructed. In that fase, our behaviour really matters.*”

⁶ Zie voor deze vaststelling het besluit van G. Deneckere *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België, 1831-1918*. Antwerpen, Hadewijch, 1997.

“It is cheaper to provide benevolent handouts to the poor than to guarantee them a full range of social services as of right. By “benevolent” I mean faith-based charity, private or independent initiative, income-dependent assistance in the form of food stamps, housing grants, clothing subsidies, and so on. But it is notoriously humiliating to be on the receiving end of that kind of assistance.

Conversely, it is not humiliating to be on the receiving end of a right. If you are entitled to (...) publicly furnished assistance as of right—without anyone investigating to determine whether you have sunk low enough to “deserve” help—then you will not be embarrassed to accept it. However, such universal rights and entitlements are expensive.”⁷

Ik kies voor een conceptueel geïnspireerde *micro-storia*. Hoe werd schaarste op lokaal niveau ervaren en eventueel gecontesteerd? Ik zeg eventueel, want er is geen mechanische relatie tussen materiële deprivatie en protest. Het zou misleidend en – gezien de abominabele stand van het bronnenmateriaal – bijzonder moeilijk zijn om grootschalige uitingen van onvrede tijdens de bezetting als de norm te portretteren. Daarom wil ik ook de meer verdoken tactieken bespreken. De diffuse houdingen van gewone mensen liggen vaak tussen verzet, escapisme en zelfredzaamheid.

Hoe zal ik dit onderzoeksthema nu operationaliseren? Het thema van deze scriptie is immers niet tastbaar in de zin dat het gebonden is aan een bepaalde plaats of instelling of dat er een hapklaar archieffonds over bestaat. De interactie tussen groepen en zeker de houding van de lagere klassen is ons slechts gefragmenteerd overgeleverd. Het is ook niet de bedoeling om een waslijst te maken van alle gepubliceerde klachten over de werking van het NKHV in een gemeente. Dat zou niet alleen een onsamenhangend, maar ook een eindeloos werk zijn.⁸ Wie sociale geschiedenis over de moderne periode wil schrijven, beschikt over veel mogelijke bronnen. Maar wanneer men die bronnen niet kan koppelen aan elkaar, hebben ze relatief weinig te zeggen.⁹ De nood aan een conceptueel kader wordt dus nog groter. Mijn oplossing hiervoor is tweeledig.

⁷ T. Judt *What is living and what is dead in social democracy?* In <http://www.nybooks.com/articles/archives/2009/dec/17/what-is-living-and-what-is-dead-in-social-democrac/?pagination=false&printpage=true> geraadpleegd in februari 2011.

⁸ Daarom opteer ik niet voor het simpelweg “leesbaar” maken van de diverse klachten in de archieven van bijvoorbeeld het Provinciale Komiteit voor Hulp en Voeding van Oost-Vlaanderen. Vaak is er niet genoeg contextinformatie te vinden om de vele klachten in dit archief of in krantenartikels te kaderen.

⁹ De uitspraak van James Scott is verhelderend: “*the immodesty of this goal all but ensures that it will not be achieved except in a fragmentary and schematic form*”. J. Scott *Domination and the arts of resistance. Hidden transcripts*. New Haven, Yale University Press, 1990, p 17.

Ten eerste kies ik als geografische afbakening van het onderzoek twee ankers. Mijn observatoria zijn Gent en Aartrijke, twee plaatsen uit het *Etappengebiet*, een grootstad en een plattelandsdorpje.¹⁰ Met deze keuze kan ik meteen de dichotomie stad-platteland onderzoeken en in vraag stellen.¹¹ Bovendien blijf ik binnen een administratieve eenheid die historisch gezien te verantwoorden is. Het door de Duitse militairen strikt afgebakende *Etappengebiet* was immers deel van de toenmalige realiteit. Zo was er bijvoorbeeld geen vrij verkeer van goederen en personen tussen *Etappengebiet* en *Occupationsgebiet*.¹² Toen de opeising van Belgische dwangarbeiders na een internationale campagne werd stilgelegd in het Gouvernement-Generaal, gingen de militairen in het *Etappengebiet* lustig verder.¹³

Mijn tweede manier om eenheid in de “veelheid” van informatie te scheppen, is een om het thema, conflict rond voedseltekorten, te benaderen vanuit twee verschillende niveaus van articulatie, twee verschillende arena’s. Bij elk niveau hoort een ander type bron en elke bron vormt een insteek of bril om hetzelfde thema opnieuw te bekijken.

Een eerste arena is de *bricolage* van het dagelijks leven. De term is ontleend aan De Certeau (zie p 32). Het gaat om allerlei sporen van subversie: diefstal, smokkel en roddel. Maar ook religie was een domein waarin spanningen gekanaliseerd konden worden. Hiervoor richt ik de blik op het dorp Aartrijke en analyseer hoe de hulpbedeling plaatsvond op microniveau én wat de kleine mensen daarmee deden. Het protest escaleerde dus niet tot een directe of gewelddadige aanval op de bewindvoerders. Maar zelfs dan denk ik dat de tactieken van gewone mensen ons veel kunnen leren over de bezetting. Het waardevolle aan de casus Aartrijke is het deelnemersperspectief van een welstellende burger die instond voor de

¹⁰ Het *Etappengebiet* zelf was nog eens onderverdeeld in de eigenlijke frontzone (*Operationsgebiet*) en het hinterland. Aartrijke was het laatste dorpje van het *Operationsgebiet*, buurgemeente Zedelgem lag reeds buiten de frontzone. Deze indeling had echter vooral belang voor de Duitse militaire overheden. Wat de reglementering voor de burgerbevolking betrof waren slechts twee indelingen echt van belang, namelijk *Etappengebiet* (ruwweg in Oost- en West-Vlaanderen en delen van Henegouwen) en *Occupationsgebiet* (de rest van België). Het ene stond onder militair bevel, het andere onder civiel Duits bestuur. Er waren voor de voedselbedeling én de opeisingsbonnen ook banden tussen Gent – hoofdstad van het *Etappengebiet* – en Aartrijke.

¹¹ Kiezen is echter ook verliezen. De collectieve acties in Luik en Antwerpen konden eventueel ook case-studies zijn geweest. Zie daarover A. Vrints “Sociaal protest in een bezet land. Voedseloproer in België tijdens de Eerste Wereldoorlog.” In *Tijdschrift voor Geschiedenis* 124, nr 1, Assen, Koninklijke van Gorcum, 2011.

¹² H. Pirenne *La Belgique et la guerre mondiale*. New Haven, Yale University Press, 1929, p, 95.

¹³ J. Thiel *Menschenbassin Belgiëën. Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg*. Essen, Klartext Verlag, 2007, p 39

hulpverlening, waardoor we heel wat meer informatie hebben dan we in een ambtelijke bron zouden vinden.

Een tweede arena is de meer directe politieke *bargaining*, waarbij bepaalde segmenten uit de bevolking rechtstreeks bij de leiders gaan protesteren. Ik laat mij inspireren door Thomas Lindenberger die een studie schreef over “straatpolitiek” in Berlijn tijdens de *Belle Epoque*. Onder de noemer straatpolitiek vallen zowel kleine incidenten tussen groepjes en politie, de inname van de publieke ruimte en protestmanifestaties georganiseerd door de socialisten.¹⁴ In Gent zien we in juni 1916 een protestactie ontstaan die meer aandacht verdient dan ze tot nu toe heeft gekregen. Al was het maar omdat die manifestatie vrij spontaan en los van de BWP tot stand kwam en dat in zeer specifieke omstandigheden.

Daarnaast waren er nog heel wat andere manieren waarop samenscholingen of individuen de sociale relaties van consumptie heronderhandelden.

De grens tussen *strijd in het dagelijks leven* (het eerste niveau) en *strijd op de straatstenen* (het tweede niveau) is natuurlijk niet zo groot. Men zou ook kunnen zeggen dat ik een wezenlijk niveau ben vergeten: *pennenstrijd*. Tijdgenoten waren inderdaad druk bezig met legitimatie en protest in allerlei publicaties. Glamoureuze fotomagazines toonden het NKHV zoals het zichzelf wou zien.¹⁵ De *Vooruit* publiceerde – naast redactionele aanvallen – haast dagelijks boze lezersbrieven uit het hele *Etappengebied*. De klachten over misbruiken en wanbeleid bij de lokale NKHV-afdelingen kwamen soms van propagandisten, soms van geïsoleerde Komiteitsleden, soms ook van verontwaardigde “neutralen”.¹⁶ Andere publicaties

¹⁴ T.Lindenberger *Strassenpolitik. Zur Sozialgeschichte der öffentlichen Ordnung in Berlin 1900 bis 1914*. Bonn, Verlag Dietz-Nachfolger, 1995, 431 p. Zie P. Stearns “T. Lindenberger, Strassenpolitik. Review”. In *Journal of Social History*, vol 31, nr 1, 1997, p 204

¹⁵ Niet alleen in bladen als *L'événement Illustré* vinden we speciale reportages. Er waren ook eigen publicaties. Zie voor het nationale niveau *Heures de détresse. Belgique 1914-1915 L'oeuvre du Comité National de Secours et d'Alimentation et de la Commission for relief in Belgium*. Brussel, Imprimerie Goosens, 1915, XVI + 230 p (SOMA BA 19.106). Op lokaal niveau zien we ook lijvige “memorie – en huldeboeken”. *La soupe de guerre [installée par Monsieur Leon Thiry, directeur des usines de Halanzy, dans les localités éprouvées du Sud-Luxembourgeois]*. Brussel, Goemaere, 1915, 114 p (SOMA BA 19.112)

¹⁶ Steekproef van *Vooruit* in 1916-1918. *Vooruit* vervulde daarbij verschillende functies. De krant was een doorgeefluik voor klachten, maar eiste ook een zekere *sérieux*: klachten moesten bijvoorbeeld schriftelijk afgegeven worden. Daarnaast informeerde ze de lezers ook over de werking van het Komiteit en verdedigde ze de instelling soms ook. Klachten betroffen veelal de klerikale dominantie binnen het Komiteit, maar soms ging het ook om inefficiëntie, onbeleefd winkelpersoneel of lange wachttijden, die als vernederend werden ervaren.

overbrugden de kloof tussen de klassen op veelzeggende manieren. Zo publiceerde het NKHV een medische brochure met deskundig voedingsadvies voor de volksklassen. De brochure getuigt niet alleen van een doorgedreven mechanistisch mensbeeld, maar bezweert de lezers ook om zich te onthouden van “zorgen, ergernis en ledigheid”.¹⁷ Aanvankelijk was het ook mijn bedoeling om dit niveau te behandelen, maar gezien het tijdsbestek en de scherpe focus van deze studie, is dat niet doorgegaan.

Toch denk ik met deze twee resterende niveaus een completer beeld te kunnen geven van de realiteit dan wanneer ik mij zou begraven in detailstudies over *enkel* de berichtgeving in *Vooruit* tijdens de Eerste Wereldoorlog, of *enkel* het dagelijks leven in Aartrijke. De oorspronkelijke vraagstelling is immers voor beide observatoria dezelfde. Het gaat over de voedselbedeling en de reacties op de voedselschaarste – niets meer, niets minder. Bovendien hebben de arena’s ook een zekere cumulatieve logica. Het opeisen van de straat in naam van ontevredenheid (Gent) vraagt meer investering dan overleg en verdoken roddel (Aartrijke).

Via deze twee lokale studies ensceneer ik mijn verhaal en schenk ik de spelers een stem. Tesaamen beslaan de arena’s een breed spectrum van reacties op honger en schaarste in bezettingscontext.

Ik wil nog even stilstaan bij wat deze scriptie *niet* is. Ik heb inspiratie geput uit bepaalde genres, maar hier en daar zie ik ruimte voor verbetering of moet ik erkennen dat mijn studie niet aan bepaalde verwachtingen kan voldoen.

Ten eerste is dit geen allesomvattende kroniek over “feiten” uit het dagelijks leven in een bepaalde plaats. Deze werkwijze is nog steeds bijzonder populair bij studenten. Vaak is het ook noodzakelijk pionierswerk, want het verhaal van burgers in de Eerste Wereldoorlog is een verwaarloosd terrein.¹⁸ Ik wou echter twee valkuilen vermijden in mijn eigen onderzoek. Ten eerste, het gevaar van beschrijvende opsomming. Wat een feit is, construeert de onderzoeker immers altijd zelf.¹⁹ De sociale, politieke en

¹⁷ *Considérations utiles sur l'alimentation humaine. Note rédigée pour les classes populaires par le docteur Herman. (Censure sous le n° 3982).* Mons, Imprimerie du Journal de la Province, 1916. Dokter Herman is voorzitter van het Instituut voor Hygiëne in Henegauwen. De voorzitter van het Provinciale Komiteit aldaar schreef het voorwoord. SOMA BA46242.

¹⁸ T. Proctor *Missing in action. Belgian civilians and the First World War.* Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis. Vol 35, nr 4, 2005, p 548

¹⁹ C. Lorenz *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis.* Amsterdam, Uitgeverij Boom, 2008, p 36. Het adagium “*pas de documents, pas d’histoire*” wordt

economische tegenstellingen binnen België, die in 1914 toch vrij scherp waren, worden nog teveel genegeerd ten voordele van een gedepolitiseerd en onschuldig verhaaltje over aardappel en poppenkast. Bepaalde scripties lijken te suggereren dat er maar één dagelijks leven was, waarbij alle groepen dezelfde, homogene oorlogservaring meemaakten.²⁰ Als we willen dat het anekdotische overstegen wordt, dan moeten we het specifieke (voedselbedeling in België) kaderen in het algemene (de sociale politiek op lange termijn). Een andere kritiek is dat men nog te dicht bij de bronnen *from above* blijft. Wie enkel vertrouwt op wat priesters en komiteetsleden schreven, kan haast niet anders dan tot de conclusie komen dat de bevolking bevreesd, of onhandelbaar en lui was. Dit is echter maar één kant van het verhaal.

De geschiedenis van het dagelijks leven is ook te vaak gedefinieerd geworden als de maatregelen die autoritaire “anderen” uitvaardigden *aangaande de alledaagse bekommernissen van de massa*. Zulke narratieven reduceren de actie van gewone mensen tot passief gedrag of nog erger, tot immoraliteit. Een goed voorbeeld daarvan is de studie van heemkundige Egied Van Hoonacker over Kortrijk.²¹ Daarin kan men zinnen vinden als “*Veel burgers bleven nochtans (in tegenstelling tot de arbeiders nvdr) fatsoenlijk en zetten zich belangeloos in voor de liefdadigheid*” of “*Verleid door de schijn, uit nood of hebzucht heulden lichtzinnige vrouwen met die mooie Germanen. Dikwijls waren het vrouwen wier man onder de wapens was.*”

daarbij vervangen door “*pas d’observation sans hypothèses*”. M. Boone *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek*. Gent, Academia Press, 2007, p 194

²⁰ I. De Baere *Een stad in oorlogstijd. Aspecten van het dagelijks leven te Gent tijdens Wereldoorlog I*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1999 (promotor G. Deneckere), p 33 of S. Descamps *Tielt; bezette stad tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1999 (promotor R. Van Eenoo), p 77. Ook G. Claerbout *Mechelen en zijn platteland in de greep van de Eerste Wereldoorlog. Een dagelijks leven van angst en honger*. Brussel (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel), 2007 (promotor G. Vanthemsche) vertoont deze neiging. Typerend is bijvoorbeeld de uitspraak “de gewone man, de boer, de pastoor, zij hebben de oorlog ondergaan” (p 8) en “niets van dit alles had de bevolking zelf in handen, dat is ook het lot dat haar was beschoren; de oorlog ondergaan.” (p 247) Verwijzingen naar panische angst of het verdwijnen van politieke overtuigingen dragen bij aan dit beeld (p 10). Zonder afbreuk te willen doen aan deze uitgebreide scripties (uitgebreid, omdat “alle” aspecten van het dagelijks leven aan bod moeten komen volgens de vraagstelling), vinden we toch een aantal gemeenplaatsten terug die ik verderop in vraag zal stellen, zoals de gestegen religiositeit, de “goede” voedingstoestand enzovoort.

²¹ E. Van Hoonacker *Kortrijk 14-18; Een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog*.s.l., s.n., 1994, p 94 en 95. Het hoeft geen betoog dat dit een perceptie is vanuit een bepaalde hoek, die eigenlijk niet kritiekloos of zonder *harde argumenten* mag worden overgenomen. Van Hoonacker heeft bijvoorbeeld geen gegevens over vrouwen die met Duitsers te doen hadden, hij neemt gewoon *meningen* van anderen over die vrouwen over. Die meningen worden dan voorgesteld als de bezettingsrealiteit. Het werk bevat geen voetnoten en geeft ons ook geen informatie over de voedselprotesten van 1916 die ook in Kortrijk plaatsvonden.

Daarom ben ik, gedreven door nieuwsgierigheid naar het onbekende, op zoek gegaan naar de schaarse bronnen over en door gewone mensen achtergelaten.

Dit is ook geen comparatieve studie van Aartrijke en Gent. De reden is simpel: we zien niet dezelfde fenomenen. Evenmin staat deze scriptie in het teken van pure klassenstrijd of de socialistische arbeidersbeweging. Klassenverschillen zijn uiteraard vitaal voor de spanningen die ik zal bespreken. Maar de Aartrijkse loonarbeiders identificeerden zich helemaal niet met het industrieel proletariaat, al hadden ze wel dezelfde belangen. Omgekeerd had een Oost-Vlaamse stedeling weinig te maken met een West-Vlaamse boer. Klassenstrijd heb ik niet echt teruggevonden en ook de klassengebonden conflicten namen vele vormen aan.²² Zelden stonden “objectieve” fracties lijnrecht tegenover elkaar. De scheidingslijnen tussen families, clans en zelfs gehuchten waren vaak even belangrijk. Deze scriptie wil de meervoudigheid van protestrepertoires in beeld brengen. Juist daartoe dient het contrast tussen stad en platteland.

Ten slotte is dit ook geen gendergeschiedenis, hoewel gendergeschiedenis veel heeft bijgedragen tot het ontwerp van mijn onderzoeksvraag. Vrouwen hebben hun eigen “terreinen” gekregen in de historiografie. Maar hun aanwezigheid blijft veelal zonder relevantie voor de algemene geschiedschrijving.²³ Een sociale geschiedenis van schaarste in de Eerste Wereldoorlog kan daarop een uitzondering vormen. De wachtrijen, de soepkeukens en de maaltijdvoorzieningen waren bevolkt én beheerst door de vraag en de arbeid van vrouwen. Historici zijn sinds de jaren 1970 ook geïntrigeerd door de manier waarop vrouwen vanuit hun (private) rol als moeder en huishoudster onder bepaalde omstandigheden (publieke) actie ondernemen.²⁴ “Het

²² Voor het onderscheid tussen klassengebonden conflict en klassenstrijd ben ik enigszins schatplichtig aan A. Van der Linden *Wij moeten rap zijn : over stropers en plattelandsse normen (Oost-Vlaanderen, tweede helft negentiende, begin twintigste eeuw)*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1999, (promotor G. Deneckere), p 9

²³ Typische domeinen waarin (enkel) vrouwen in de schijnwerpers staan, zijn de historiografie van kloosterzusters, van verpleegsters of prostituees. Geschiedschrijving die vrouwelijke ervaringen gebruikt om een nieuw licht op een tijdperk te werpen, is nog zeldzamer. Historica Joan Scott heeft de noodzaak daartoe als eerste verwoord. Zie J. Scott „Women in history. The modern period.” *Past & Present*, nr. 101, 1983, p 154.

²⁴ De belangrijkste bijdrage in dit verband is T. Kaplan “Female consciousness and collective action: the case of Barcelona 1910-1918.” *Signs, volume 7, nr. 3*, 1982, pp 545-566. Deze zal verder ook besproken worden. Zie daarnaast ook S. Ortaggi “Italian Women during the Great War. Historians and the impact of 1914-1918.” In G. Braybon ed. *Evidence, history and the Great War*. s.l., Berghahn Books, 2003, p216-239, L. Viola “Bab'i Bunty and peasant women's protest during collectivization.” *Russian review, volume 45, nr. 1*, 1986, p 23-42, I. Robertson “The role of women in social protest in

volk” bestaat dus niet. “Manvolk en vrouwvolk”, zoals de tijdgenoot de genderverschillen benoemde, hadden ander rollen. Velen handelden vanuit een familiale logica. Ook dit verhaal hoop ik onder de aandacht te kunnen brengen.

2. Een geleende bril. Theoretisch kader bij dit onderzoek.

Na dit bondig overzicht van de vraagstelling en de inhoud van deze scriptie is het tijd om de theoretische basis van dit onderzoek te expliciteren. Het is één ding om te supporteren voor de *underdogs*, of een geëngageerd verhaal te willen vertellen. Maar zonder een degelijk denkkader dreigt het gevaar van partijdige geschiedschrijving. Een historisch narratief is immers ook een wereldbeeld. Vandaar deze kleine excursie die de lezer mij hopelijk zal vergeven. Voor wie alvast een korte samenvatting wil kan ik de volgende trefwoorden aanreiken: macht en menselijke *agency*.²⁵ Volgens mij zijn zowel de Duitse als de Belgische machtstructuren van enorm belangrijk om de bezetting te begrijpen. Maar er was meer dan disciplineren. Voortdurend verzet en zelfs samenwerking tussen ondergeschikte Duitsers en ondergeschikte Belgen moeten eveneens in beeld komen.

Om mijn uitgangspositie te verduidelijken, steun ik op de concepten van Scott en De Certeau. De volgende paragrafen verduidelijken deze concepten.

Geen van beide auteurs zijn echter historici. Ik heb hun stellingen dus geleend en dat is niet onproblematisch. Het is haast onmogelijk om deze ideeën als een soort boomstam te gebruiken waarop ik de empirische appeltakken laat bloeien. Niet elke gebeurtenis past immers onder dezelfde noemer. Deze theoretische concepten kunnen slechts inspirerende herfstbladeren zijn die vallen, omhoog geblazen worden en terugkeren.

the Highlands of Scotland, c. 1880-1939.” *Journal of historical geography*, vol 23, nr. 2, 1997, p 187-200, A. Tröger “Between rape and prostitution: survival strategies and chances of emancipation for Berlin women after World War II.” In J. Friedlander, B. Wiesen Cook e.a. *Women in culture and politics. A century of change*. Bloomington, Indiana University Press, 1986, p 97-117 en ten slotte R. Harris ed. *The art of survival. Gender and history in Europe, 1450-2000. Past & Present supplement 1*. s.l.: Oxford University Press, 2006.

²⁵ Een term als *agency* valt niet in kort bestek uit te leggen. De vergelijking met een schaakspel is verhelderend. Stel dat een historicus een partijje schaak, gespeeld tussen Emma en Jacques op 22 april 1991 wil reconstrueren. Die historicus kan misschien beginnen met een algemene inleiding over de regels van het schaakspel, die overal gelden (de weinig veranderlijke structuur). Maar wil hij die specifieke schaakpartij van 22 april 1991 beschrijven, dan zal hij de concrete handelingen van Emma en Jacques moeten kennen, met andere woorden, hun specifieke *agency* (de veranderlijke menselijke agens).

2.1 *James Scott: agency in een context van hegemonie.*

“When the great lord passes the wise peasant bows deeply and silently farts.”²⁶

De Amerikaanse antropoloog en politiek wetenschapper James Scott, liet zich inspireren door de theatermetafoor om een grondige kritiek (of aanvulling) te leveren op het Gramsciaanse idee van hegemonie. Bij structuren van grootschalige machtsuitoefening, bestaan volgens hem zowel een *public transcript* – zijnde een openlijk performance, voornamelijk gereguleerd van bovenaf – als een *hidden transcript*, namelijk een *backstage* vertoning die de machthebbers bekritiseert. Openlijke uitingen van respect en gehoorzaamheid door ondergeschikten tonen volgens hem maar één kant van het verhaal. Breukmomenten – de Eerste Wereldoorlog wordt algemeen als een belangrijke transitieperiode beschouwd – geven de wetenschapper de kans om te ontdekken wat mensen écht dachten.

Scotts theorie is flexibel. Hij erkent dat zowel de ondergeschikten als de machthebbers hun eigen *hidden* en *public transcripts* hebben. Wanneer men “onder elkaar” is, vallen als het ware de maskers. We moeten ook in het achterhoofd houden dat er steeds meerdere *transcripts* zijn. Er is een heel continuüm van “rollen” of sociale situaties waarbij de aard van de relatie (hiërarchisch dan wel intiem) bepaalt wat men kwijt kan. Bovendien moeten ondergeschikte groepen in de verdediging van hun *hidden transcript* conformiteit afdwingen in de eigen rangen. Dit *hidden transcript* is dus zelf al een uitkomst van machtsrelaties. Evenmin stelt Scott de *offstage performance* voor als een vrijer of meer waarachtig gegeven. Het gaat om het publiek, niet om de ontologische status van de vertoning.²⁷

Het publieke *transcript*.

Is het publieke *transcript* dan slechts een lege scherts voor een publiek dat weet dat het bedrogen wordt? Het antwoord is niet zo simpel omdat het publieke *transcript* wel degelijk een aantal functies vervult. Het moet de macht van de heersers

²⁶ De ideeën die ik in deze paragrafen kort zal verduidelijken komen aan bod bij J. Scott *Domination and the arts of resistance. Hidden transcripts*. New Haven, Yale University Press, p 5-178. Ik zal niet bij iedere zin een voetnoot plaatsen om de tekst niet te veel te verzwaren.

²⁷ J. Scott *Domination...* p 5 en 25. Die opgelegde conformiteit vinden we bijvoorbeeld in de geschiedenis van de vrouwenbeweging binnen de BWP.

symboliseren en bestendigen Ook verbloemt en verbergt het officiële discours bepaalde ambities.²⁸ De elites criminaliseren de daden of personen die het *public transcript* uitdagen of aanvallen.²⁹ Ten slotte moeten de dominante groepen de schijn van unanimité overtuigend kunnen overbrengen, niet alleen voor de ogen van de ondergeschikten, maar minstens evenzeer voor zichzelf. Scott spreekt over een soort zelfhypnose. De heerser moet voortdurend zijn onderdanen kunnen imponeren en intimideren om de stratificatie intact te houden. Maar Scott is niet blind voor de dwang die ook uit deze sociale rol voortvloeit. De heerser moet zijn gezicht ook aanpassen aan het masker op straffe van spot, hoon of... insubordinatie:

“actions by elites that publicly contradict the basis of a claim to power are threatening.”

We zullen verderop zien hoe het patriottisch discours van gedeelde offers voor het vaderland werd ondermijnd door de ongelijke, materiële beproevingen. De arbeiders wisten heel goed dat de burgerij nog over wit brood en verwarming beschikte. Dat die burgerij hen via het NKHV op schamele rantsoenen zette, wekte dan ook ergernis op.³⁰

Het publieke *transcript* bevat meestal ook een aantal stereotypen van de heersers over de onderdanen. Welnu, ondergeschikte groepen zullen deze stereotypen volgens Scott actief gaan manipuleren en gebruiken als een beschermende sluier voor hun activiteiten of meningen. Hoewel zij het script niet hebben geschreven, meent Scott dat de ondergeschikte groepen zich hebben geperfectioneerd in de theaterkunsten van onderwerping. In de NKHV-publicaties (een schitterend voorbeeld van zelfhypnose) vinden we bijvoorbeeld vaak miserabilistische beschrijvingen van de ondersteunden. Wanneer de ondersteunden zich dan ook richtten naar hun meerderen, namen ze die miserabilistische argumentatie over.³¹

²⁸ J. Scott *Domination...* p 52.

²⁹ J. Scott *Domination...* p 55. Door deze stigmatisering gaat de politieke inhoud van de daad verloren.

³⁰ Ik heb het hier over de perceptie, niet over de realiteit. Uiteraard had het NKHV niet de bedoeling om de arbeiders uit te hongeren, gewoon omdat ze arbeiders waren. Het NKHV moest zelf immers roeien met de riemen die het had.

³¹ Zie bijvoorbeeld *Heures de détresse. Belgique 1914-1915 L'oeuvre du Comité National de Secours et d'Alimentation et de la Commission for relief in Belgium...* p 40: “*et tout le peuple malchanceux et depouillé défile avec calme et docilité pour recevoir la manne quotidienne...*” Zie verderop onder 15. *Vervrouwelijkte stad, gegenderd protest.*

Met dit voorbeeld is ook duidelijk geworden dat het officiële verhaal en het verhaal van onderuit geen streng gescheiden entiteiten zijn. Immers, beide spelers hebben twee rollen, maar spelen niet in twee aparte theaterzalen. Scott meent dat een ambigue, gecodeerde en deels “gekuiste” versie van het *hidden transcript* aanwezig is in de publieke *performance* van de ondergeschikten. Het gaat erom dit op een slimme manier te verpakken.

Het *hidden transcript*.

Laten we nu even kijken naar het *hidden transcript*. Scott analyseert dit als een soort collectief, “gerepeteerd” product, dat ontstaat uit frustratie. De psychologische onmacht en de nood aan voortdurende zelfbeheersing van het ondergeschikte *individu* vertalen zich in een gemeenschappelijke *subcultuur*. De zwarte slavin die zojuist bedreigd is door haar meester, zal zodra hij weg is uitbarsten in een bittere tirade tegen hem. Die tirade schetst de apocalyptische ondergang van de Amerikaanse blanken. Want hoewel de uiting spontaan gebeurt, is de boodschap een coherente, reeds langer bestaande visie. Het gaat niet om een irrationele scheldpartij. Het *transcript* is een wens om vergelding, keert de rollen op een satirische manier om of benadrukt de kleine kantjes van de heersers. Al deze elementen zullen we terug vinden in de stemmen van gewone Gentenaars en Aantrijkenaars.

Nut van Scotts concepten voor de Belgische context.

Scott vraagt aandacht voor volksfeesten, rituelen, café's, maar ook voor anonieme boodschappen en roddels. Hij verzet zich bijvoorbeeld tegen interpretaties van carnaval als *slechts* een onschuldige, door de autoriteiten gereguleerde uitlaatklep. Voor hem zijn dit allemaal symbolische arena's waar (onder andere) hegemonie wordt gecontesteerd. Geconfronteerd met het schijnbaar apolitieke karakter van deze praktijken, antwoordt Scott ons dat dit juist de bedoeling is. Immers, de heerser die het script overtreedt krijgt enkel spot, maar de onderworpenen wordt gestraft. Hij heeft er dus alle belang bij om de elites machtiger te laten lijken en zijn eigen daden als onschuldig voor te stellen.

Kunnen we dit nu toepassen op België tijdens de Eerste Wereldoorlog? Scotts voorbeelden komen immers uit het kastensysteem in India, de zuidelijke Amerikaanse slavenstaten of de kolonies. Men kan terecht opmerken dat in de liberale natiestaten van West-Europa de dominantie minder totalitair was. Standenverschillen werden in de legale vuilbak gekieperd en werknemers konden in theorie vrij wisselen van werkgever. België kende vrijheid van meningsuiting en sinds 1866 (!) werden vakbonden toegelaten.³² Kritici kunnen dus opwerpen dat onder zulke omstandigheden een *hidden transcript* oplost in het publieke debat.

Om die kritiek te ontkrachten heb ik drie argumenten. Ten eerste is Scotts analyse voor een belangrijk stuk antropologisch en psychologisch van aard. Zelfs als de vormen van onderwerping grondig veranderen, kunnen we er niet van uitgaan dat de collectieve beleving van ondergeschiktheid irrelevant werd. Evenmin kunnen frustraties of aspiraties op meer gelijkheid zich zomaar vertalen in strikt “respectabele” uitingen.³³ In 1914 zien we in België, dat veel meer analfabetisme kende dan de buurlanden, levendige orale volksculturen.³⁴ Daar kon het *hidden transcript* nog steeds een plaats krijgen.

Het tweede argument gaat voort op dit elan. Sinds de publicatie van Arno Mayers werk over het doorleven van het *Ancien Régime* tot 1914 moeten historici voorzichtig zijn met narratieven over grote veranderingen. Volgens Mayer is het juist opmerkelijk hoe weinig er ondanks de komst van moderne natiestaat, industrialisering en democratie veranderd was. De politiek verdeelde middenklasse kon volgens hem niet wegeen op de ambities van de springlevende oude orde. En dus leek 1914 meer op 1789 dan op 1945.³⁵ Hoewel we heel wat kanttekeningen kunnen plaatsen bij de Mayer-these, kunnen we wel vaststellen dat de lange 19^e eeuw verrassend premoderne kenmerken had. Het Katholicisme was niet tanende, maar combattief en steeds dominanter. De oude adel verdween niet op de schroothoop, maar paste zich

³² F. Stevens “Het coalitieverbod in België (1795-1866) *Liber Amicorum Prof. Dr. Roger Blanpain*. Brugge, Die Keure, 1998, p 395

³³ Daarmee wil ik niet gezegd hebben dat Scotts theorie ahistorisch van aard is en een soort essentialisme van de onderworpenen poneert (*zoals de rational choice theory* een ahistorische, slechts door winst gedreven actor poneert). Hij verzet zich hier zelf tegen zie J. Scott *Domination...* p 21. Met “respectabele” uitingen bedoel ik de ideaaltypen van debat of onderhandeling.

³⁴ M. Boone, H. Gaus, P. Scholliers en C. Vandenbroeke. *Dagelijks leven. Sociaal-culturele omstandigheden vroeger en nu*. Deurne, Uitgeverij Baart, 1982, p 138

³⁵ A. Mayer *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*. New York, Pantheon Books, 1981, 367 p.

succesvol aan aan het nieuwe economische model. Nieuwkomers imiteerden *hen*.. Bayly heeft het over “*continuities driven by change itself*”.³⁶ Historici moeten de openheid van geest hebben om de eigen concepten te herevalueren. Moderniteit is geen afgelijnde fase, maar een ideaaltype. Het komt er dan op aan om de kloof met de realiteit te meten.³⁷

Laten we Scotts definitie van de besproken machtsstructuren erbij halen:

[these forms of domination] are institutionalized means of extracting labor, goods and services from a subject population. They embody formal assumptions about superiority and inferiority, (...) and a fair degree of ritual and “etiquette” regulates public conduct within them.

*In principle at least, status in these systems of domination is ascribed by birth, mobility is virtually nil, and subordinate groups are granted few political or civil rights (...). These forms of domination typically contain a strong element of personal rule. (...) My analysis is thus less relevant to forms of impersonal domination by say, scientific techniques, bureaucratic rules or by market forces of supply and demand.”*³⁸

Zeker wat de eerste helft van de definitie betreft zie ik weinig problemen. Het is waar dat geboorte in België minder belangrijk was geworden als criterium voor succes, maar het is eveneens waar dat in België een echte segregatie tussen rijk en arm bestond.³⁹ Scott geeft zelf aan dat wetenschap, bureaucratie en de marktwerking grote veranderingen meebrachten en volgt Foucault wanneer hij ze betitelt als “*quintessential modern forms of social control*”. Foucaults analyse is echter geboren in de extremen van gevangenis en opvoedingsgesticht. Later relativeert Scott ook zelf het ambigue onderscheid tussen persoonlijke (zijn eigen werk) en onpersoonlijke machtsuitoefening (waar hij Foucault op vastbindt).⁴⁰ Zeker in rurale streken vormden grootgrondbezitters en kasteelheren de formeel-legalistische machthebbers. Bovendien werden tijdens de Eerste Wereldoorlog zowel de werking van de hogere bureaucratie als de markt grondig verstoord.

³⁶ C. Bayly *The birth of the modern world, 1780-1914. Global connections and comparisons*. Oxford, Blackwell Publishing, 2004, p 431. Een overtuigende argumentatie vinden we in Bayly's hoofdstukken 9 *Empires of religion* en 11 *The reconstitution of social hierarchies*.

³⁷ Max Weber stelt dat concepten ideaaltypes zijn “*in the sense that they appear in full conceptual integrity either not at all or only in individual instances*”. C. Calhoun, J. Gerteis e.a. *Classical sociological theory*. Oxford: Blackwell Publishing, 2007, p 213

³⁸ J. Scott *Domination...* p 21

³⁹ B. De Wever en G. Deneckere *Geschiedenis van België*. Gent, Academia Press, 2008, p 45

⁴⁰ J. Scott *Domination...* p 22 en p 160. Ook geletterde, moderne maatschappijen behouden een subversieve orale volkscultuur.

Een derde argument om Scotts ideeën als zoeklichten te gebruiken bij deze speurtocht is dat de Duitse bezetting een interessant spanningsveld teweeg bracht. Onder normale omstandigheden hebben we heersende Belgen en ondergeschikte Belgen. Maar na 4 augustus 1914 hebben we heersende Belgen en ondergeschikte Belgen die beiden *zelf* overheerst werden door Duitsers. De Duitsers installeerden bovendien exact de machtsstructuur die Scott behandelt. Het systeem steunde op gedwongen arbeid, vernedering, belediging en fysieke bedreiging. Dit brengt ons tot de vraag wiens *public* en *hidden transcript* we eigenlijk zien. Tegen wie zal het *hidden transcript* zich richten?

Scotts infrapolitiek als overlevingsstrategie.

Als laatste nog een woordje over de *infrapolitics*. Scotts definitie luidt: “*a wide variety of low-profile forms of resistance that dare not speak in their own name.*”

Ondergeschikte groepen kunnen bijvoorbeeld aan ideologische insubordinatie doen via grapjes, gebaren, woordspelingen en roddels. Ze kunnen zich ook verzetten tegen materiële exploitatie via kruimeldiefstal, slordige arbeidsdiensten en stropen. Deze praktijken verraden het *hidden transcript* niet luidop, maar heronderhandelen wel de machtsverhoudingen op een sliekse manier en staan dus in dialectische relatie met het *transcript*. Het klassieke voorbeeld is de illegale houtspreekel als een vorm van klassenstrijd. Dit soort van praktijken is van enorm belang voor de studie van de Eerste Wereldoorlog. De vervolging van mestdiefstallen en het stelen van veldvruchten nam een enorme vlucht.

De vraag die ik me daarbij echter stel is of al deze praktijken *altijd* als een daad van politieke contestatie kunnen worden beschouwd. Scott meent van wel. Dat deze daden een schijnbaar “vulgair”, apolitieke lading hebben, is volgens hem een bewuste strategie van de ondergeschikten. Wat ze doen mag absoluut niet lijken op openlijk verzet.⁴¹ Voorzichtigheid lijkt me hier echter geboden omdat Scott nergens rekening houdt met egoïstisch winstbejag. En zelfs als hij een meer criminologische benadering van deze praktijken had geadopteerd, dan nog is het voor de historicus onmogelijk om de motivaties van dieven te achterhalen en gratis om ze te *veroordelen*. Weliswaar zien we tijdens de bezetting een heel gamma aan activiteiten

⁴¹ J. Scott *Domination...* p 199, 201 en 200 voor Scotts definitie van *infrapolitics*.

die we onder de noemer “nood breekt wet” kunnen benoemen, maar daarnaast is er ook speculatie op de kap van consumenten. Moeten we handige term “infrapolitiek” dan ook overboord smijten?

In navolging van Lynn Taylor zou ik sommige infrapolitieke daden eerder overlevingsstrategie noemen.⁴² Mensen gingen over tot pragmatische oplossingen voor een gepercipieerde nood. Soms werden deze oplossingen van hogeruit gecriminaliseerd, soms niet. Plundering, handel op de zwarte markt of diefstal van Komiteitsgoederen kunnen moeilijk *enkel* als politieke contestatie gebrandmerkt worden.

Ook de volgende auteur kan ons helpen om de alledaagse praktijken te interpreteren.

2.2 Michel De Certeau en de bricolage.

Voor ik de concepten van Michel De Certeau bespreek, wil ik benadrukken dat ik zijn werk niet als geheel overneem. De Certeau bepleitte een aantal radicaal nieuwe kentheoretische standpunten waarbij hij het evenementiële en unieke wilde redden van meer structurele, “normaliserende” verklaringen. De grote paradox van zijn werk is natuurlijk dat hij iets trachtte te beschrijven wat zich volgens zijn definitie aan elke beschrijving onttrok. Hij sprak over “heterologie” als een nieuwe manier om aan sociale wetenschappen te doen.⁴³ De Certeau rijkt ons dan ook geen geünificeerde theorie aan, maar onderzoeksinstrumenten. Hij legt psycho-analytische, sociologische, linguïstische en historische accenten. Maar eigenlijk blijft hij vooral een literator.⁴⁴ Zijn eigen voorkeur voor het polymorfe indachtig, denk ik dat hij mij zal vergeven als ik enkele aspecten uit zijn werk leen en “creatief hergebruik”.

Eén van die rode draden uit zijn betoog is het **tactisch handelen**. Gewone mensen maken hun eigen creatieve, soms listige keuze uit het repertoire dat hun van bovenaf

⁴² L. Taylor *Between resistance and collaboration. Popular protest in Northern France, 1940-1945*. s.l.: Palgrave Macmillan, 2000, p 5. Zie ook J. Kok ed. *Rebellious families. Household strategies and collective action in the Nineteenth and twentieth centuries*. New York: Berghahn books, 2002, p 5 en 8.

⁴³ K. Geldof en R. Laermans ed. *Sluipwegen van het denken...* p 19-20 en p 58 en 82. Zo beschouwde De Certeau mei '68 niet enkel als een sociaal-cultureel fenomeen, maar als een symbolische daad van spreken, een quasi-religieuze ervaring. Dat De Certeau zijn analyses van mei '68 toepaste op *alle* terreinen van het dagelijks leven is niet onproblematisch.

⁴⁴ K. Geldof en R. Laermans ed. *Sluipwegen van het denken...* p 58 en p 70

wordt aangereikt: consumptie wordt een vorm van productie.⁴⁵ Tactisch handelen staat tegenover het strategisch handelen dat wordt geassocieerd met autoriteiten en de *top-down* benadering van Bourdieu. Mijn ambitie om een geïntegreerd beeld te schetsen van verschillende lagen uit de bevolking, vertaalt zich in het gebruik van deze twee termen in de titel.

Met zijn nadruk op het *her*-gebruik vermijdt De Certeau ook al te voluntaristische interpretaties van het menselijk gedrag. Uiteindelijk is de gewone mens niet de baas.

Waarover gaat dit nu concreet? Taal en **discours**, maar ook de **werkplaats**, de **stad** of de **krant** zijn sites die door bepaalde groepen worden gevormd en gereguleerd.⁴⁶ Toch zullen de gebruikers van taal, de stad, de werkplaats of de krant door hun eigen praktijken deze sites deels voor hun eigen kar kunnen spannen en potentieel zelfs ondermijnen. Om niet in het luchtledige te blijven hangen zal ik een voorbeeld geven bij elk van deze “sites” en de praktijken die we “tactisch” dan wel “strategisch” kunnen noemen. Dat vormt het onderwerp van de volgende paragraaf.

Tactisch versus strategisch handelen. Voorbeelden rond discours, arbeid, publieke ruimte en de pers.

De foto op het voorblad van deze scriptie is een voorbeeld van het hergebruik van een bepaald discours. In het begin van de 20^e eeuw kregen vrouwen slechts maatschappelijke aandacht in een paar, rigide afgebakende hoedanigheden: als huisvrouw en moeder (het ideaaltype), als probleem (de “gevallen vrouwen”) en slechts af en toe als arbeidster. Burgerlijke vrouwen hadden ondertussen ook de eis voor vrouwenstemrecht op het publieke terrein gegooid. Het lijkt onlogisch dat arbeidstersvrouwen zich tegen hun eigen stemgerechtigdheid zullen kanten. Toch was dit een kwestie die velen onder hen koud liet. Tussen de burgerlijke vrouwen en de arbeidsters was er geen overeenstemming. De ene groep voerde acties voor hoger onderwijs, echtscheiding en het recht om contracten te tekenen. De andere groep wou voornamelijk een beter inkomen, kinderopvang en een hoger consumptiepeil.

⁴⁵ P. Burke *What is cultural history?* Cambridge, Polity Press, 2005, p 80 en K. Geldof en R. Laermans ed. *Sluipwegen van het denken...* p 54.

⁴⁶ K. Geldof en R. Laermans ed. *Sluipwegen van het denken...* p 23

De duurte en schaarste tijdens de Eerste Wereldoorlog leidde ook in het neutrale Nederland tot straatprotesten. Het bloedige aardappeloproer in Amsterdam in 1916 en 1917 is zeer bekend.⁴⁷ De foto illustreert hoe het voorgekauwde *upper class* discours werd omgekeerd: “*met vrouwenkiesrecht vullen wij niet de magen van onze kinderen*”.

Men kan zich voorstellen hoe in de maanden daarvoor gemopper ontstond op pleintjes en aan voordeuren van arbeiderswijken. Wie rijk was kon gebruik maken van de zwarte markt, maar de werkende vrouwen konden weinig kopen of eten. Door listig gebruik te maken van de hun toegewezen rol als hoedster van het huishouden konden vrouwen hun *hidden transcript* van onvrede op een legitieme manier overbrengen. Tegelijk vielen ze ook de relevantie van de burgerlijke bekommernissen aan.

De foto is niet willekeurige gekozen, want deze manifestatie was de spiegel en volgens sommigen zelfs een mede-oorzaak voor de gebeurtenissen te Gent.

De Certeaus beroemde voorbeeld van tactiek op de werkplaats is de *perruqueur*.⁴⁸ Het is de man die regelmatig documenten voor privé-gebruik gaat afdrukken op de printers van het bedrijf. Zijn collega's doen zo massaal hetzelfde dat de overste geen andere keuze heeft dan een oogje dichtknijpen.

Het is een slimme en veilige manier om als ondergeschikte te krijgen wat je wil, zonder slapende honden wakker te maken. De Certeau heeft het dan over de ***bricolage*** van de gewone mens, een term die ik ook zal gebruiken in deze scriptie.⁴⁹ De parallel met Scotts *infrapolitics* is evident en ik zou De Certeaus interpretatie hier zelfs verkiezen. Immers, De Certeau verbindt dit niet a priori met protest of emancipatieretoriek maar wel met het aflopen van de kantjes.⁵⁰

⁴⁷ R. Kammelar, J. Sicking en M. Wielinga *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen. Getuigenissen, verhalen, betogen*. s.l. Nijgh en Van Ditmar, 2007, p 219-220

⁴⁸ M. de Certeau *L'invention du quotidien. I. Arts de faire*. s.l. Editions Gallimard, 1990, p 45

⁴⁹ G. Deneckere “Sociale geschiedenis, het einde van de ideologie en de terugkeer van de bezieling. Een essay met de focus op het onderzoek naar collectieve actie in de jaren 1990.” In J. Dumolyn ed. *Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement*. Brussel, IMAVO, 2003, p 31. De *bricoleur* is iemand die zichzelf behelpt als het ware.

⁵⁰ K. Geldof en R. Laermans ed. *Sluipwegen van het denken...* p 84. De Certeaus biografische achtergrond van Jezuïet is daar niet vreemd aan. Het is van belang te benadrukken dat *agency*, als sociologisch concept, niet slaat op progressief verzet *an sich*, al koesteren sommige historici daar wel eens misvattingen over. Zie M. Emirbayer en A. Mische “What is agency?” *The American Journal of sociology*, vol. 103, nr 4, 1998, p 1006 en A. Swidler “Culture in Action: Symbols and Strategies.” In *American Sociological review*, vol 51, nr. 2, 1986, p 275

De stad is een andere interessante site die door De Certeau als een tekst wordt gelezen. Architecten en elites hebben duidelijke plannen met de stad. Veel saneringsprojecten waren ingegeven door de behoefte aan controle of segregatie: brede lanen om de rijkswacht vrij spel te geven, verplaatsen van armoede uit het zicht.⁵¹ Dit is de strategie, de “*langue*” van een Haussman of een Corbusier. En toch sijpelt in de stad voortdurend ook de tactiek of “*parole*” van de individuele stedeling door via muurkranten en vlugschriften. Ook de toerist die in Parijs niet op de Champs-Élysées gaat flaneren maar de multiculturele wijkjes Belleville of La Goutte d’Or opzoekt, maakt zich de publieke ruimte eigen.

Ten slotte is er nog de krant. Ook hier wordt de inhoud misschien door redacteurs bepaald, maar is het de consument die selecteert wat hij wil lezen. Dit is niet noodzakelijk een emancipatorische praktijk – integendeel soms. Wat De Certeau ons duidelijk maakt is dat krantenartikels, opiniemakers en verenigingen de meningen van de massa slechts beperkt kunnen sturen.

Diversiteit en ambiguïteit zijn sinds het postmodernisme gemeengoed bij historici. Een auteur als Bakhtin spreekt over *heteroglossia*. In een krant, een ego-document of een volksfeest komen verschillende stemmen aan het woord (zie p 81).⁵²

Protest als *prise de parole*

De andere rode draad die voor deze scriptie relevant is, is De Certeaus visie op protest als een symbolische *prise de parole*. Wie protesteert stelt een daad van vernieuwend spreken. De massa tast de geloofwaardigheid van de bewindvoerders aan en stelt zichzelf naast de klasse der welsprekenden. Zij heeft dus iets te zeggen wat eerder niet aan bod kwam. Dat brengt ons weer naadloos bij het belang van het *hidden transcript*: de cirkel is rond.

De Certeau is een complex denker. Toch is hij bij historici bijzonder populair geworden, om redenen die misschien meer met de historiografie dan met De Certeau zelf te maken hebben. Op het moment dat de structuralistische geschiedschrijving uitgebloeid leek, stelde hij “alledaagsheid” in het vizier. Hij sprak niet over gedrag, mar over actieve praktijk. Wie zich ongemakkelijk voelt bij de stoutmoedige analyses

⁵¹ C. Lis, H. Soly en D. Van Damme *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*. Leuven, Kritak, 1985, p 154.

⁵² P. Burke *What is cultural history?...* p 54

van Foucault schuift hem graag naar voren als iemand die de menselijke agens meer eer aan doet. De twee denkers hebben echter meer overeenkomsten dan men zou verwachten. Beiden schenken aandacht aan disciplinerende tendensen in de moderniteit.⁵³ Dit is het laatste belangrijke aspect van mijn theoretisch kader.

3. Een historisch-kritische visie op sociale politiek.

Scott en De Certeau leveren een soort algemene sociologische handelingstheorie, met uitgangspunten over hoe mensen zich gedragen in de nabijheid van macht. Maar om het gegeven van massale voedselbedeling beter te begrijpen, hebben we toch nood aan een bouwsteen die één concreet gegeven aanpakt. Om de terminologie van Robert K. Merton te gebruiken: *a theory of the middle ground*.⁵⁴ Ik geloof dat de holistische blik hierbij noodzakelijk is. Het NKHV moet niet louter als een privaatrechtelijk instituut of als leverancier van een bepaald aantal calorieën worden bestudeerd, maar als een sociaal veld met maatschappelijk betrokken actoren. Zo'n holistische interpretatie over sociale politiek leveren Lis, Soly en Van Damme. Zij kijken op lange termijn en zoeken de functie van sociale politiek voor de maatschappij als geheel.⁵⁵

Sociale politiek definiëren zij als een *geheel van interventies in de realiteit door een groep die bepaalde doelen wil verwezenlijken*. Hun stelling kan kort worden samengevat: sociale politiek heeft doorheen de geschiedenis van het Westers kapitalisme de vorming van een (industriële) proletariaat *functioneel* ondersteund.⁵⁶ Proletariaat moet hier niet worden geïnterpreteerd in de miserabilistische zin, maar duidt op de groep loonafhankelijken die een sociaal-economisch en politiek-ideologisch ondergeschikte positie innemen. De onderstandsmechanismen en

⁵³ Zo bespreken De Certeau en zijn collega's de impact van huishoudapparatuur en "officiële" recepten op de traditionele, mondeling overgeleverde kennis van koken. Zie M. De Certeau, L. Giard en P. Mayol *The practice of everyday life. II. Living and cooking*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1998, p 220.

⁵⁴ Voor Merton zijn dit "*theories that lie between the minor but necessary working hypotheses [...] used during day-to-day research and the all-inclusive systematic efforts to develop a unified theory [...]*". Zie (R) Merton "On sociological theories of the middle range." In (R) *Merton Social theory and social structure*. New York: The free press, 1949, p 39.

⁵⁵ Tenzij anders aangegeven is deze paragraaf gebaseerd op C. Lis, H. Soly en D. Van Damme *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*. Leuven, Kritak, 1985, p 11-116.

⁵⁶ Lis, Soly en Van Damme zijn zich bewust van de gevaren van een functionele redenering en omzeilen die valstrik. Sociale politiek ontstaat niet omdat "het systeem dat nodig heeft", maar omdat concrete historische actoren hun belangen proberen beschermen. De auteurs laten ruimte voor de ineffectiviteit van sociale interventies en de volwaardige rol van de loonafhankelijken.

dépôts de mendicité dienden als vangnet bij een arbeidsoverschot (bijvoorbeeld tijdens crisisperioden of vertraagde groei) en als een gemakkelijk te dwingen arbeidsreservoir in tijden van schaarste. De “opvoeding” van wezen en arbeiderskinderen is een cassant voorbeeld. In de vroegmoderne tijd steeg de bezorgdheid over gevaarlijke en goddeloze jongerenbendes. De staat achtte het noodzakelijk om hun opvoeding in handen te nemen. De facto daalde echter de alfabetisering en werden de jongeren ingezet als quasi-dwangarbeiders.

In verschillende West-Europese landen werd geïntervenieerd omdat er nu eenmaal een economische of disciplinaire *rationale* voor bestond en niet omdat de mensen arm waren – aldus de auteurs. De economische nood aan goedkope arbeid was een noodzakelijk maar onvoldoende voorwaarde. Armoede was noch een noodzakelijke, noch een voldoende voorwaarde.

Eveneens cruciaal was de perceptie en de definitie van sociale wantoestanden. Vaak werd een sociaal probleem pas problematisch als de burgerij er last van kreeg. Het boek herinnert ons eraan dat armoedebestrijding altijd om meer dan de vrijgevigheid van de schenkers gaat.

Hun analyse laat zich inspireren door Foucault maar corrigeert hem ook op enkele significante punten. Foucault suggereert teveel een massief en universeel disciplineringsoffensief – zonder betrokken groepen, zonder weerstand.

De auteurs bespreken drie verschillende fases, waarvan vooral de laatste (midden 19^e tot begin 20^e eeuw) voor deze scriptie van belang is. Het is de periode van nagenoeg volledige proletarisering – weliswaar gebrekkig op het platteland.⁵⁷ Onder zulke condities streefde de elite de *reproductie* van de arbeidersklasse na. Het idee dat de armen arm waren door hun eigen schuld werd langzaamaan gemilderd. Verburgerlijking ging hand in hand met disciplineren. Men ging bijvoorbeeld de arbeid idealiseren en tegelijkertijd de regels voor het cafébezoek verstrengen, zodat arbeiders minder kansen hadden om *niet* te werken. Of men poogde loonafhankelijken aan het sparen te zetten, zodat zij zelf zijn sociaal-economische onderwerping zouden bestendigen.

⁵⁷ Op het Vlaamse platteland werd het arbeidsoverschot dat niet via de landbouw kon overleven zoveel mogelijk vastgehouden in economisch achterhaalde sectoren zoals de huisnijverheid of het kantklossen. M. Boone, H. Gaus, P. Scholliers en C. Vandenbroeke *Dagelijks leven...* p 138

Het is van belang om te beseffen hoe rigide de Belgische staat en maatschappelijke elites deze “*reproductie*” hebben opgevat. De aarzelende sociale wetgeving sinds 1900 hief enkel de allerschandelijkste mistoestanden op.⁵⁸ De Belgische sociale politiek was vrij achterlijk en conservatief in vergelijking met die van de buurlanden. Sociale mobiliteit werd als verwerpelijk geacht. Nadat de Duitse bezetter werk had gemaakt van een wettelijke schoolplicht, werd vanaf 1918 dan uiteindelijk poging gedaan om de algemene leerplicht *uit te voeren*. België was daarmee, samen met Rusland, het laatste Europese land dat de afschaffing van kinderarbeid mogelijk maakte.⁵⁹ Op de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was het moderne, verlichte België nog steeds een lageloonland, waar zowel boeren als arbeiders aldus Sophie De Schaepdrijver, “tot de ellendigste van West-Europa” behoorden.⁶⁰ Tenzij de burgerij schrik werd aangejaagd bewoog er weinig.⁶¹ Begin 20^e eeuw was echter ook duidelijk geworden dat men de meerderheid van de bevolking wel zou *moeten* integreren in het burgerlijke staatsbestel – om erger te voorkomen.

En in dit tijdsgewricht brak de Eerste Wereldoorlog uit.

Omdat het verhaal van de Eerste Wereldoorlog in menig opzicht even meeslepend en donker als een Griekse tragedie is, heb ik mijn scriptie ook zo gestructureerd.⁶² Ik begin met een **proloog**, waarin ik een nuchter, helder feitenrelaas breng over het NKHV. Zowel de lezers als de auteur van een *micro-storia* kunnen immers niet zonder een inzicht in het algemene, grotere verhaal. Voor de Griekse

⁵⁸ B. De Wever en G. Deneckere *Geschiedenis van België...* p 44 en verder, p 66

⁵⁹ M. Boone, H. Gaus, P. Scholliers en C. Vandenbroeke *Dagelijks leven...* p 128 en 138. Nooit eerder werd er per individu zoveel gewerkt als in de 19^e en het eerste kwart van de 20^e eeuw en voor zo lage lonen.

⁶⁰ S. De Schaepdrijver *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amstel, Olympus, 2005, p 17 en 14. Tekenend voor de stagnatie is dat het katholieke België pas in 1905 de verplichte zondagsrust erkende – dat terwijl de katholieken al sinds 1885 het monopolie op de regeringsvorming hadden

⁶¹ M. Van Ginderachter “Contesting national symbols. Belgian belle époque socialism between rejection and appropriation. *Social history, volume 34, nr 1*, februari 2009, p 56.

⁶² Cynici kunnen daarbij opmerken dat de traditie van Aeschylus en Sophocles allerlei assumpties over het menselijk bestaan in zich draagt die niet compatibel zijn met wetenschappelijk historisch onderzoek. Ik denk dan aan het onvermijdelijke noodlot, de menselijke hybris, de deus ex machina en dergelijke meer. Het is uiteraard niet mijn bedoeling om zoiets te suggereren. De vergelijking tussen het schrijven van een scriptie over gewone mensen en het schrijven van een toneelstuk is enkel vormelijk, niet inhoudelijk bedoeld. Daarnaast zijn er historici die het idee van de Eerste Wereldoorlog als een absurde, wrede tragedie afdoen als een simplisme. Ze wijzen terecht op de rol van het agressieve imperialisme van de Europese staten in de Belle Epoque. De oorlog was geen toevallige natuurramp, maar gewild en gepland door politieke en militaire krachten. Zie J. Morrow *The Great War. An imperial history*. Londen, Routledge, 2004, p 36. Dit laatste is uiteraard waar en ik zal hierop terugkomen in de exodos.

tragedieschrijvers was de *prologos* het moment om de “*mythological background, necessary for understanding the events of the play*” te schetsen. Mythe is daarbij een goed gekozen woord want dit element is nog steeds sterk aanwezig in de geschiedschrijving over het NKHV, die zijn oorsprong vindt bij de eigen leden.

Vervolgens komen de twee **episodes**: één over Aartrijke, één over Gent.

Oorspronkelijk liet een episode niet alleen de talrijke personages aan het woord, maar was er ook ruimte voor reflectie door een alwetend koor.⁶³ Zonder mezelf alwetend te willen noemen, zie ik hierin toch een metafoor voor het historisch onderzoek dat ik heb gekozen, waarbij stemmen van gewone mensen en feitelijke analyse hand in hand moeten gaan. Dit is immers geen onderzoek over kwantitatieve variabelen of dode materiële objecten. Ik beschrijf de woorden en daden van enkele acteurs in een specifiek historisch decor. Ik spreek uitdrukkelijk over “twee episodes uit de bezetting” omdat ik niet *het* verhaal van de bezetting heb geschreven, maar slechts twee fragmenten daarvan.

Dergelijk onderzoek leent zich moeilijk tot universele conclusies. Ik kan dan ook slechts hopen dat mijn besluit tenminste gedeeltelijk de “**exodos**” uit het Griekse theater zal benaderen: “*At the end of the play, the chorus exits, singing a processional song which usually offers words of wisdom related to the actions and outcome of the play.*”

⁶³ W. Englert *Ancient Greek Theater*. In <http://academic.reed.edu/humanities/110tech/theater.html#structure> geconsulteerd in 2010. “*At the end of each episode, the other characters usually leave the stage and the chorus dances and sings a stasimon, or choral ode. The ode usually reflects on the things said and done in the episodes, and puts it into some kind of larger mythological framework.*”

Proloog. De Eerste Wereldoorlog en de politiek van de voedselbedeling.

4. De endemische hongersnood en de helpende hand. Een spoedcursus in NKHV-kennis.

In 1914 was België het dichtst bevolkte land ter wereld. Dit kruimeltje aan de Noordzee telde meer dan 7,6 miljoen inwoners en was de vijfde economische macht ter wereld. In het druk bevolkte en geïndustrialiseerde België stilde de eigen productie nog slechts een kwart van de totale voedselbehoefte. De overige drie kwart werd geïmporteerd. Het dagelijks brood voor de vele keuters en stedelingen werd voor 80% gebakken uit geïmporteerd graan.⁶⁴

De Duitse oorlogsverklaring tastte zowel het interne als het externe voedselaanbod aan. Na de mobilisatie van landbouwarbeiders lagen de oogsten te rotten op het veld of werden ze verwoest bij de invasie. De landbouwproductiviteit zou ook tijdens de bezetting gestaag dalen. Ten slotte zetten de Duitsers de hele distributie naar hun hand, waardoor er letterlijk schaarste gecreëerd werd.⁶⁵

Maar het wegvallen van het externe aanbod was het echte drama. De geallieerden verbraken het internationale verdrag uit 1909 dat het uithongeren van een vijand verbood. Alle import naar het Duitse Rijk, haar coalitiepartners en haar bezette slachtoffers was voortaan verboden. De machtige Britse marine zag daarop toe. Op hun beurt verbraken de Duitsers de Conventie van Den Haag die stelde dat een bezetter de burgers moest voorzien van voedsel.⁶⁶ De regering De Brocqueville kon

⁶⁴ P. Scholliers "The policy of survival: food, the state and social relations in Belgium, 1914-1921. In J. Burnett en D. Oddy eds. *The origins and development of food policies in Europe*. Londen, Leicester University Press, 1994, p 41, T. Van Bosstraeten *Beziet maar beschermd...* p 35 en S. De Schaepdrijver *De Grootte Oorlog...* p 13.

⁶⁵ P. Scholliers "The policy of survival..." p 41. De Duitsers rantsoeneerden voedsel en legden maximumprijzen vast. België werd opgedeeld in zones van productie en consumptie, waardoor de schaarste kunstmatig in stand werd gehouden. Zie ook S. De Schaepdrijver *De Grootte Oorlog...* p 53-54.

⁶⁶ R. Palmer, J. Colton en L.Kramer *A history of the modern world*. Boston, McGraw-Hill, 2007, p 691-692 en P. Scholliers "The policy of survival..." p 40

wel eisen dat gemeentes de ravitaillering regelden via stedelijke steuncomités. Maar er was eenvoudigweg niet genoeg voedsel om van hogerhand op te eisen.⁶⁷

Het was op dat penibel moment dat in Brussel (en in andere grootsteden) hulpcomités werden opgericht door privé-personen. Eigen aan het Brusselse initiatief was echter dat het ontstond uit de liberale, kosmopolitische kringen van industriëlen en *haute finance*.⁶⁸ De belangrijkste figuren waren de Amerikaanse industrieel Dannie Heineman, de progressieve industrieel Ernest Solvay en Emile Francqui, directeur van de *Société Générale*.⁶⁹ De “Brusselaars” spraken ook de eigenzinnige Amerikaanse en Spaanse diplomaten Brand Whitlock en de markies van Villalobar aan als internationale bemiddelaars. Met deze diplomatieke troef kon Heineman naar Londen reizen om een oplossing te forceren. Zonder internationale (gedoog)steun zouden alle filantropische initiatieven immers een slag in het water zijn geweest. Na veel getouwtrek en het verschijnen van *deus ex machina* Herbert Hoover – Amerikaans industrieel en miljardair, kennis van Heineman en oud-rivaal van Francqui in China – kwamen in december 1914 de eerste ladingen voedsel toe in België.⁷⁰ Hoover werd het hoofd van de door Groot-Brittannië getolereerde *Commission for Relief in Belgium* (CRB).

De belangrijkste data en feiten uit het CRB-NKHV-epos zijn opgenomen in een kort chronologisch overzicht (zie bijlage 1). Toch blijft een rudimentair inzicht in taakverdeling, organigram en activiteiten van deze hulpinstelling essentieel voor wat volgt. Voor ik echter aan deze kleine spoedcursus begin, wil ik de “endemische hongersnood” uit de titel even toelichten. Zelfs na maandenlang onderzoek verwonder ik mij nog steeds over de massale, alomtegenwoordige en ontstellende honger waaraan de bezette bevolking werd blootgesteld. In 1917 stond zowat 90%

⁶⁷ T. Van Bosstraeten *Bezets maar beschermd...* p 36 en P. Martin *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium in het nationaal en internationaal spanningsveld, 1914-1919*. Gent: (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1981 (promotor R. Van Eenoo), p 25.

⁶⁸ P. Martin *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...* p 32

⁶⁹ De Amerikaanse industrieel en ingenieur Dannie Heineman richtte in 1914 een comité op om Amerikanen die vast zaten in België te helpen. Geleidelijk aan richtte dit hulpwerk zich op de wegwijnende Brusselse bevolking.

⁷⁰ T. Van Bosstraeten *Bezets maar beschermd...* p 37 en p 41 tot 47 en M. Dumoulin, E. Gérard, M. Van den Wijngaert en M. Dujardin, eds. *Nieuwe geschiedenis van België. Deel II: 1905-1950*. Tielt: Lannoo, 2006, p 809

van de Belgen aan te schuiven om bij de liefdadigheidsinstellingen⁷¹ hun *hoofdmaaltijd* te krijgen: een beker soep en een sneetje brood. De wachtrijen begonnen soms al bij het vallen van de nacht. Mensen kookten aardappelschillen. Brochures gaven de raad om meer energie te sparen door anders te gaan *ademen*. De hulpverlening onder leiding van Hoover probeerde dagelijks 10 miljoen mensen voor erger te behoeden. Een gechoqueerde Amerikaanse medewerker van het CRB noemde zijn werk een wedren met de dood.⁷²

4.1 Structuur, lokale onderverdelingen en financiering.

De **CRB** was verantwoordelijk voor de aankoop en het transport van levensmiddelen via Nederland.⁷³ Het **NKHV** was verantwoordelijk voor de distributie in België. (Voor het bezette Noord-Frankrijk bestond een soortgelijk orgaan, dat in deze scriptie niet aan bod zal komen.)

De twee organisaties konden de facto niet zonder elkaar. Maar de combinatie van Duitse bezetting en Britse zeemacht zorgde ervoor dat integratie ook geen optie was. Omdat CRB per slot van rekening de leverancier van de hulp was en grote bedragen uitgaf, had de organisatie een grote macht. Voedsel bleef in eigendom van de CRB tot het aankwam op het gemeentelijk niveau. CRB-medewerkers, meestal pas afgestudeerde Amerikanen, controleerden met grote precisie de verplaatsing tussen het pakhuis van Rotterdam en de regionale Belgische pakhuizen.⁷⁴ Maar het waren de medewerkers van het NKHV die de effectieve verplaatsingen moesten *uitvoeren* en alle financiële kosten dragen. De samenwerking was dus complex en de twee organisaties bestonden enigszins ongemakkelijk naast elkaar.

⁷¹ Het woord liefdadigheid is niet onproblematisch. Het legt de nadruk op de goede bedoelingen van de schenker. Tegelijkertijd is deze vorm van hulpverlening ook een historische realiteit en kan ik deze scriptie niet schrijven zonder de term te gebruiken.

⁷² D. De Weerd. *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog...* p 40, P. Scholliers "The policy of survival..." p 43. Ter vergelijking: op het platteland zou het slechts om 10% van de bevolking gaan. Men kwam aan 10 miljoen mensen omdat ook de bezette Noord-Fransen ondersteund werden.

⁷³ T. Van Bosstraeten *Bezet maar beschermd...* p 46

⁷⁴ De volgende twee paragrafen zijn voor een groot stuk gebaseerd op de institutionele studie van Philippe Martin, tenzij anders aangegeven. Zie P. Martin *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...*p 1-124. De jonge Amerikanen waren *Rhodes scholars*, pas afgestudeerden van Oxford.

De structuur van distributeur NKHV was streng **hiërarchisch**. Op het basisniveau vinden we de 4000 lokale comités, meestal per gemeente georganiseerd.⁷⁵ Hierin zetelden mensen met macht en aanzien in de lokale *Gemeinschaft*. Meestal ging dat om de dokter, de onderwijzer, de pastoor of andere notabelen. Daarboven stond een regionaal comité, dat de distributie voor verschillende gemeenten moest regelen. Dan was er het zeer belangrijke provinciale comité, de link tussen de Brusselse en de regionale elites. Het *Etappengebied*, de casus in deze scriptie, werd onderverdeeld in de Comités van Oost-Vlaanderen, met hoofdstad Gent, West-Vlaanderen noord met hoofdstad Brugge en West-Vlaanderen zuid met hoofdstad Kortrijk. Aan de top stond het Brusselse of nationale niveau. Op dit centrale niveau vinden we het absolute kruim van de *Gesellschaft* België. De structuur was tweeledig. Er was een Algemene Vergadering onder leiding van Ernest Solvay. De echte macht lag echter bij het Uitvoerend Comité van het NKHV. Dit bestond uit Emile Francqui, industrieel Janssen, ridder de Wouters d'Oplinter, ingenieur Van Brée en Albert Henry, directeur bij het ministerie van Landbouw. Zij kregen alle belangrijke, praktische en hoogtechnische kwesties op hun bord.

Waar kwamen nu de **middelen** voor deze massale voedselhulp vandaan? De Belgische regering en banken beloofden aanvankelijk steun aan de CRB, maar daar kwam weinig van in huis. Ook de Amerikaanse regering kon omwille van de neutraliteit, niet officieel ingrijpen. Zowat 5,8% van de financiële middelen waren afkomstig van fondsenwerving bij een internationaal publiek. Van Buenos Aires tot Chicago werden officiële CRB-afdelingen opgericht en Hoover zette grootscheepse, fotogenieke mediacampagnes op in grote Amerikaanse kranten – een vrij modern fenomeen. Voor het overige werkte de CRB op staatssubsidies van voornamelijk de Britse, Franse, Belgische en na april 1917 de Amerikaanse overheid. De hulp was gul, maar nu ook weer niet zo gul. Zeker in de periode tussen najaar 1916 en april 1917 zat de CRB in geldnood.

4.2 Activiteiten, bestuurlijk statuut en verhouding met de Duitsers

⁷⁵ P. Martin *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...* p 64. Opmerkelijk is dat Martin schijnt te menen, dat deze lokale Comité's werden geleid door de burgemeester, gemeentepersoneel en vrijwilligers. Toch moest er volgens de letter van de wet een duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen regeringsonderneming en private organisatie (zie ook infra).

Maar waarvoor diende nu dit enorme bestuurlijk apparaat van meer dan 125 000 beambten?⁷⁶ Het **departement Voeding** kan beschouwd worden als een warenhuis *avant la lettre*. Dit departement kocht levensmiddelen aan bij de Duitse *Zentralen*⁷⁷ en de CRB. Vervolgens *verkocht* ze die waren aan de bevolking in zogenaamde *Amerikaanse winkels*. De prijs lag iets hoger dan de inkoopprijs. Het **departement Hulp** gebruikte die winsten en de giften uit liefdadigheidsacties in België voor gratis rantsoenkaarten, gratis middagmalen voor arme kinderen, de werking van de soepkeukens en de werklozensteun.

In de Amerikaanse winkels kwam men dus binnen als klant. Maar in de soepkeukens kwam men binnen als noodlijdende. Het gratis bedelen van rantsoenen vormde dus maar een klein deel van de activiteiten van het NKHV. Omdat de organisatie ook immer krap bij kas was, vulde zij dit gedeelte ook steeds restrictiever in. Zoals steeds werd van bovenaf bepaald wie in aanmerking kwam voor bijstand. We zullen verderop zien dat dit, alsook het gegeven van winst uit de Amerikaanse winkels, een twistpunt zal worden.

De werking nam gestage uitbreiding gedurende de oorlog. Aanvankelijk waren er alleen Amerikaanse winkels. Vanaf 1915 kwam de werklozenonderstand – inclusief stempelcontrole.⁷⁸ In 1916 volgden de Volkssoeperen (gratis soepbedelingen) en uiteindelijk was de miserie zo extensief dat in 1917 iedereen kon aankloppen bij het NKHV. De werkloosheidssteun werd afgeschaft omdat het hebben van werk nauwelijks nog een verschil maakte.⁷⁹ Maar terwijl het publiek verruimde, werd de koek steeds kleiner.

⁷⁶ M. Dumoulin e.a. *Nieuwe geschiedenis van België...* p 811

⁷⁷ Per product (kolen, aardappelen) was er *Zentrale*. Deze Duitse *Zentrales* centraliseerden sinds juli 1915 de inheemse oogst en stelden die aan “voordelige” tarieven beschikbaar voor het NKHV. Zo luidde de theorie althans. In werkelijkheid zorgde het logge systeem voor meer corruptie en zwarte markt. Op die manier verdienden de Duitsers echter ook geld aan de werking van het NKHV. Zie T. Van Bosstraeten *Bezet maar beschermd...* p 59 en S. De Schaepdrijver *De Groote Oorlog...* p 134

⁷⁸ Werklozen moesten dagelijks op stempelcontrole om iets te ontvangen. De wachtrijen waren lang en velen beschouwden de praktijk als vernederend. Wie aan controle wou ontkomen kon zich inschrijven voor een cursus – wat meteen leidde tot de door het NKHV gesubsidieerde socialistische Hogeschool van den Arbeid. V. Michiels *Het politiek-maatschappelijk leven te Gent (1914-1918). Een permanente godsvrede?* Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1986 (promotor R. Van Eenoo), p 238

⁷⁹ P. Scholliers “The policy of survival...” p 41 en D. De Weerd. *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog...*p 55

Het NKHV bleef gedurende haar hele bestaan vasthouden aan een **privaatrechtelijk** statuut, om verschillende redenen.⁸⁰ De comités van het NKHV mochten daarom niet gelieerd worden aan de gemeentelijke hulpcomités die op regeringsbesluit waren opgericht begin 1914.⁸¹ Dit had als gevolg dat grote steden vaak een dubbel circuit van hulpverlening kenden: stedelijke rantsoenering of soepkeukens én een officiële NKHV-delegatie.

De Duitse houding tegenover het NKHV was dubbel. De Duitsers waren aanvankelijk bijzonder blij dat het NKHV de Belgische burgers zou bevoorraden. Dit werk voorkwam de dreigende hongeropstanden en ontsloeg Duitsland van verdere (financiële) verantwoordelijkheid. Maar tegen het voorjaar van 1915 was Von Bissing zich steeds meer bewust van de macht en patriottische invloed die het NKHV uitoefende. Hij zag in de steun aan werkloze Belgen een vorm van verzet.⁸² Vanaf 1915 probeerden de Duitsers –zonder veel succes– de organisatie te infiltreren en beknotten.⁸³ Gouverneur-generaal Von Bissing probeerde bijvoorbeeld de lokale afdelingen van het NKHV los te weken van de centrale organisatie.⁸⁴ Er kwam een bureau waar men klachten kon indienen over het lokale Komiteit – wat dan ook vooral door de gewone mensen gebeurde.⁸⁵ Ten slotte kwam er een activistisch alternatief, dat weliswaar in Gent niet marginaal was, maar toch nooit het NKHV kon evenaren.⁸⁶

De grootste bedreiging was echter niet het gekonkel van Von Bissing, maar de **internationale militaire situatie**. De Britten koesterden een enorme argwaan tegenover de bevoorrading, in de zin dat ze zelfs liever de voedselhulp hadden

⁸⁰ Dit deed ze niet alleen om de patronage van de neutrale diplomaten Villalobar en Whitlock, de schakels tussen buitenlands voedsel en het almachtige Duitse bezettingsregime, te behouden. Privéorganisaties waren – in tegenstelling tot regeringsondernemingen – relatief behoed voor Duitse inmenging. T. Van Bosstraeten *Beziet maar beschermd...* p 45.

⁸¹ Zie bijvoorbeeld de officiële instructies van baron Ruzette van het Provinciale Comité van Oost-Vlaanderen. J. Pollet "Hulp- en voedingscomité te Zedelgem. 1914-1918." *Zilleghem. Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse. Volume 11, nr 4*, 1990: p 140.

⁸² Er bestond wel degelijk een sociale druk vanuit de lokale comités, en ook bij vakbonden en parochies, om niet naar Duitsland te gaan werken. T. Van Bosstraeten *Beziet maar beschermd...* p 60 en S. De Schaepdrijver *De Grote Oorlog...* p 223. Lokale comités konden de steun opschorten.

⁸³ Zie ook bijlage 1.

⁸⁴ T. Van Bosstraeten *Beziet maar beschermd...* p 61.

⁸⁵ A. Henry *L'oeuvre du Comité National de Secours et d'Alimentation pendant la guerre*. Brussel, Lébégue, 1920, p 59

⁸⁶ D. Vanacker *Het activistisch avontuur*. Gent, Academia Press, 2006, p 320

stopgezet dan ook maar één koe in handen van de Duitsers te laten vallen.⁸⁷

En toen de Duitsers de onbeperkte duikbotenoorlog hervatten in 1917 zonk heel wat CRB-voedsel naar de bodem van de oceaan. Het zinken van de *Lusitania* lokte een Amerikaanse oorlogsverklaring uit op 7 april. Dit betekende dat noch de CRB, noch Brand Whitlock in België konden blijven opereren. Tussen februari en april 1917 ontstond na een hele hoop diplomatiek getouwtrek een *Comité Hispano-Néerlandais* of CHN. De Nederlandse diplomaat Van Vollenhoven en de Spanjaard Villalobar patroneerden het. De twee konden niet met elkaar door één deur en deze strijd tussen ego's deed kostbare tijd verloren gaan. Immers, in die drie maand van getouwtrek en machtsvacuüm lag CRB-voedsel niet enkel te rotten in Britse havens, maar plunderden de Duitsers ook nog eens de inheemse voedselvoorraden. Broodrantsoenen van het NKHV vielen van 330 gram naar 250 gram per dag. Dat terwijl een man in 1913 gemakkelijk 670 gram per dag consumeerde

5. Evaluatie van de werking van het NKHV.

Ik wil drie elementen bespreken: de concrete resultaten op het vlak van rantsoenering, corruptie en ten slotte het bredere, sociale belang van het NKHV.

Zijn CRB en NKHV geslaagd in hun missie? Dat hangt ervan af hoe die missie wordt gedefinieerd. De **voedselprogramma's** hadden een duidelijk effect op de zuigelingensterfte: die lag nog nooit zo laag. Qua rantsoenering is het palmares echter grimmiger. De rantsoenen van het NKHV waren bedoeld als een supplement. De facto vormden ze voor een groot deel van de Belgische bevolking de hoofdbrok. De medische gevolgen lieten dan ook niet op zich wachten (zie ook infra). Het minimumprogramma van 1200 *aanvullende* calorieën werd nooit gehaald en vooral in de tweede oorlogshelft slaagde het NKHV er eigenlijk niet meer in om de hongersnood te bezweren.⁸⁸

⁸⁷ De internationale diplomatieke situatie komt vooral aan bod bij T. Van Bosstraeten *Bezet maar beschermd...* p 73, p 110 en p 112-113. De Nederlanders waren bevoegd voor het Belgische *Etappengebied* en Noord-Frankrijk, de Spanjaarden voor het Belgische *Okkupationsgebied*.

⁸⁸ P. Scholliers "België dreunt in zijn voegen. Sociale en politieke troebelen, 1914-1921. In F. Vanhemelryck, J. Peeters, G. Janssens e.a. *Mensen in oorlogstijd*. Brussel, Centrum voor Brabantse geschiedenis, 1988, p 153

Volgens Sophie De Schaepdrijver waren er geen *noemenswaardige corruptiezaken*.⁸⁹ Daarbij moet wel de nuance worden gemaakt dat de provinciale archieven van het NKHV nog niet op dit vraagstuk zijn onderzocht. In lokale studies is corruptie wel degelijk een ernstig *topic*. In 1916 werd de top van het Provinciale Komiteit van West-Vlaanderen zuid gevraagd om af te treden omdat ze “de belangen van de burgers teveel behartigd hadden”. De volgende voorzitter hield het ook maar een jaar vol en daarna werd het gebied toegewezen aan Gent. Deze anekdote toont al aan dat clientelisme moeilijk te vermijden was. De vrijwillige *managers* van van de komiteiten *kenden* de mensen die ze moesten ondersteunen.⁹⁰

Bij de bakkers van Antwerpen was gesjoemel zelfs endemisch in de beginjaren. Zij vulden hun CRB-consumentenlijsten aan met vluchtelingen en fictieve personen om zo meer meel te bemachtigen. Het is een cynisch voorbeeld van De Certeaus *bricolage*. De ijverige en nauwgezette Amerikaanse medewerkers kaartten dit aan bij de Belgen. Maar de Belgische leden van de provinciale NKHV-afdeling weigerden sancties te nemen. Volgens hen was dat nutteloos omdat “alle bakkers” eraan meededen. Eén Belg bood aan om de kwestie eens informeel en op intimiderende wijze te bespreken met een sjoemelende bakker.⁹¹ De Amerikanen begrepen ook wel dat de corruptie niet voortspoot uit de “Vlaamse volksaad”, al probeerde Komiteitslid Delannoy hen dat wel wijs te maken. De bakkers stonden nu eenmaal onder druk. Velen leverden brood aan klanten die niet meer konden betalen terwijl de CRB-NKHV de winstmarges beperkte.⁹²

Ten slotte zegt hulpverlening vaak meer over de gevers dan over de ontvangers. Naast de verpletterende humanitaire *noodzaak* om een land dat afhing van voedselimport niet te laten verhongeren, hadden veel van de Komiteitsleden ook andere motivaties. Het NKHV dreef op **angst**, diende vaak het **eigenbelang** en paste perfect in een breder **verburgerlijkingsoffensief**.⁹³ Het NKHV symboliseerde de

⁸⁹ Het adjectief noemenswaardig is afkomstig van De Schaepdrijver. Zie S. De Schaepdrijver *De Grootte Oorlog...* p 110.

⁹⁰ G. Claerbout *Mechelen en zijn platteland...*p 157 en verder, en E. Van Hoonacker *Kortrijk 14-18; Een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog*.s.l., s.n., 1994, p127.

⁹¹ E. Hunt *War bread. A personal narrative of the war and relief in Belgium by E.E. Hunt, American delegate of the Commission for Relief in Belgium*. s.l. Henry Holt and Company, 1916, p 288

⁹² E. Hunt *War bread. A personal narrative of the war...* p 290-291.

⁹³ De angst voor revolutie was onmiskenbaar bij de topniveau's van het NKHV. Geregeld werd daarover rapport uitgebracht (zie ook bijlage 1). Eigenbelang was eveneens vitaal. Velen speelden bij

godsvrede en tekende de naoorlogse reconstructie van België uit. De opvatting dat het NKHV een laboratorium voor samenwerking met de socialisten was, kopieert zichzelf altijd opnieuw in het historisch onderzoek. Toch lijkt dit meer mythe dan realiteit.⁹⁴

6. Het Nationaal Komiteit als sociaal veld. Competitie en herinnering.

Ik zie het NKHV niet enkel als een institutie, maar als een sociaal veld zoals Bourdieu dat definieerde. Conflict en competitie tussen de betrokken spelers was dan ook geen accidenteel, maar een *essentieel* onderdeel. Het enige conflict dat ik *binnen dit tijdsbestek* kan bespreken is dat tussen de Amerikaanse CRB en het Belgische NKHV (zie ook bijlage 1).⁹⁵ Dit conflict lijkt nauw verbonden aan de herinnering die gewone mensen over de bezettingsperiode koesterden (zie ook infra).

Ik geloof dat de strijd tussen Hoover en Francqui meer dan een egostrijd was. In mijn ogen ging het ook om twee verschillende visies op maatschappelijke hulpverlening. De eigenzinnige technocraat stond tegenover de gewiekste politicus. De volgende citaten kunnen verhelderend zijn:

“Les Américains n’ont en effet aucune connaissance de la vie belge, des mœurs et coutumes en Belgique (...) Les fonctionnaires belges du Comité Nationale (...) sont seuls à même d’apprécier et de déterminer les besoins individuels des nécessités et la façon dont les denrées doivent être réparties entre la population.” (Verwijt van de

wijze van spreken voor eigen rekening. Francqui, tijdens de oorlog de “dictator van het Komiteit” genoemd, probeerde zijn politieke ambities tijdens de oorlog via het NKHV door te drukken. De neutrale diplomaten zoals Villalobar probeerden vooral een mooi plekje aan de onderhandelingstafel te bemachtigen en lieten zich soms minachtend uit over de “ordinaire” aspecten van de rantsoenering *per se*. Gewone burgers konden sociale promotie maken of de verveling verdrijven. Ten slotte zien we ook disciplinerende uitkeringen werden gekoppeld aan bepaalde voorwaarden. Herbergiers kregen enkel hulp als zij hun café lam legden. Overspelige soldatenvrouwen of onhandelbare adolescenten verloren wel eens hun uitkering. Ook een initiatief als de volksscholen (zie bijlage 1) spreekt boekdelen. Zie Martin 1981, De Schaepdrijver 2005 en Van Bosstraeten 2008.

⁹⁴ P. Martin *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...* p 66 en W. Dedobbeleer *De Grote Oorlog bekeken door een pince-nez...* p 8 en p 38. Socialisten werden eigenlijk uit het hoogburgerlijke / adellijke NKHV geweerd, tenzij ze echt *incontournabel* waren. Francqui en Solvay koesterden echter ook een aantal *progressieve* ideeën die ze na de oorlog doordrukten. Zo geloofde Solvay dat verhoging van de “volkse” koopkracht de economische expansie ten goede zou komen. E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen *Politieke geschiedenis van België. Van 1830 tot heden*. Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2005, p 111 en p 171.

⁹⁵ Alle informatie over dit conflict is terug te vinden bij P. Martin *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...* p 132-141. Ook de citaten zijn afkomstig uit zijn onderzoek in diplomatieke documenten van CRB en NKHV. Het grootste conflict tussen beiden in 1916 werd uiteindelijk bezegeld met een akkoord dat de taken verdeelde. Het ging daarbij niet om borrelnootjes: het NKHV vroeg en kreeg meer zeggenschap over de werkloosheidssteun en de controle op voedselverdeling. Hoover, Henry en andere betrokkenen schilderden deze bestuurlijke hervormingen af als “slechts” een efficiëntievraagstuk. Historici hebben hen daarin lang kritiekloos gevolgd.

Belgen aan de Amerikaanse medewerkers)

"It is our duty to help the Belgian people by such effective collaboration (...) as will make possible (...) the equitable and effective distribution of all resources of the organization. We do not work for the Belgian, British, German, Spanish or American governments (...) or the well-to do people in Belgium. We are in the service of the destitute in Belgium and in this alone." (Antwoord van Hoover aan Francqui na eisen over meer macht voor het NKHV)

"Sommige Belgische medewerkers zijn gekrenkt in hun patriotisme omdat de Amerikaanse vertegenwoordigers teveel roem genieten." (Eigen vertaling van een informeel gesprek tussen Hoover en Paul Hymans)

Wat stond er eigenlijk echt op het spel? Mijn interpretatie van deze citaten en de context is als volgt. Het NKHV wou de sociale evenwichten bewaren. De vraag die hierbij centraal stond was hoe permissief de rantsoenering mocht zijn. Francqui sprak over "*une chose aussi delicate que la distribution des vivres et des secours **entre Belges***".⁹⁶

De Amerikanen stonden voor een boekhoudkundige en hyperefficiënte ("*business-like*") aanpak, zonder uitzonderingen.⁹⁷ De Belgen waren bekommerd om de ordehandhaving en het eigen prestige. Het NKHV was bijvoorbeeld wel bereid om meer wit brood te leveren aan een gevangenisdirecteur om muiterij te voorkomen. De Amerikanen stonden daar huiverachtig tegenover. Uitzonderingen konden voor hen enkel op wetenschappelijke basis, namelijk op doktersvoorschrift.⁹⁸

Het hoogburgerlijke NKHV heeft de prestigeslag uiteindelijk toch verloren, zoals ook in de eerste episode zal blijken. Natuurlijk, in eigen kring werd een triomfalistische herinneringscultuur geïnstalleerd. Na de oorlog vroegen de medewerkers medailles

⁹⁶ P. Martin *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...* p 137-138. Daarmee wil ik ook niet gezegd hebben dat de CRB gul was en het NKHV gierig. Waarschijnlijk was het NKHV guller als het ging om de pacificatie van onrustige groepen ging of het prestige van deze of gene Komiteit. Deze interpretatie sluit aan bij de kenmerken van de Belgische sociale politiek vanuit comparatief perspectief (zie Lis, Soly en Van Damme). Misschien hadden de Amerikanen ook iets te weinig geduld met de bestaande hiërarchieën. Ze waren immers enthousiaste *outsiders*. De verwijzing naar "de lokale zeden" suggereert toch iets dergelijks.

⁹⁷ De memoires van de Amerikaan Hunt ondersteunen deze interpretatie. Hunt liet de Belgen weten dat "*we will not give our signatures to tardy and un-business-like reports.*" [After that], the controller of Antwerp whimsically remarked to one of his friends, "I have been accustomed to handle millions of francs every day, and now these young Americans come and ask me what became of such-and- such a bag of flour last week!" E. Hunt *War bread. A personal narrative of the war and relief in Belgium by Edward Eyre Hunt, American delegate of the Commission for Relief in Belgium.* s.l.: Henry Holt and company, 1916, p 252.

⁹⁸E. Hunt *War bread...* p 283.

aan, naar analogie met de soldatenmedailles. Ook de BWP die tijdens de bezetting veel kritiek leverde, milderde onmiddellijk na de bevrijding de toon.⁹⁹

De populaire herinneringscultuur is echter helemaal anders. Er is een grote materiële erfenis van (kinder)brieven, geborduurde meelzakken en kantwerk ter bedanking van de Amerikaanse natie.¹⁰⁰ Er is echter geen vergelijkbare hulde aan het NKHV. Huldeboeken kwamen vooral uit het eigen milieu. Veel gewone mensen zagen de Amerikanen als helden. De Amerikaan Hunt schreef daarover het volgende: “*there was something almost ritualistic in the reiteration of their gratitude.*”¹⁰¹ Het was gemakkelijker om een held te bedanken dan een rijke overbuur. De fenomenen die ik in de volgende episodes zal beschrijven, hadden daar veel mee te maken.

⁹⁹ Zie bijvoorbeeld G. Beterams *Inventaris van de archieven van het Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding: provincie Antwerpen*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1970, p 9 en *Mijn leven (1867-1935). Levensbeschrijving door Carolus Ludovicus Hannick* (sl, sd), p 158 (AMSAB-ISG, stuk S/2001/001)

¹⁰⁰ Zie onder andere de collectie van het *In Flanders Fields museum* en D. Vanacker *Het 14-18 boek. De kleine Belgen in de Grote Oorlog*. Zwolle, Waanders Uitgevers, 2006, p 321. Het was het NKHV zelf dat voor de bloemzakken een speciale afdeling had opgericht, zo lezen we in het huldeboekje *Oeuvres de Philanthropie et de dévouement créées pendant le première année de la guerre*. Gent, Hoste NV, 1915, p 73. Toch zullen we ook verderop zien dat gewone mensen de voedselhulp koppelden aan Amerikaanse gulheid.

¹⁰¹ E. Hunt *War bread...* p 265. De plotse interesse en zelfs aanbidding van het volk voor Amerika komt ook aan bod bij J. De Graeve *De Hel en hoe ze op aarde kwam. Dagboek eener menigte. Roman bekroond door het Instituut Solvay voor arbeidersopvoeding met den 1^e prijs voor Oorlogsletterkunde*. Gent, Volksdrukkerij, 1919, p 79

Eerste episode. Patronen van hulpverlening en tactisch handelen in Aartrijke.

Deze eerste episode brengt ons naar een kleine rurale gemeente. Onze gids is Jules De Puydt, medewerker van het lokale Hulp- en Voedingskomitee te Aartrijke.

Gewapend met de concepten en vraagstelling uit de inleiding, ga ik zijn dagboek te lijf. Ik begin met een voorstelling van de gemeente Aartrijke, haar bevolking en haar bestuur. Vervolgens bespreek ik de schrijver, de mogelijkheden en de grenzen van het dagboek.

7. Het decor. Een profiel van Aartrijke.

7.1 Economische overlevingsbasis en sociale stratificatie.

Dat stedelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog hongerden, staat vast. Maar wat met de mensen op het platteland, die dicht bij de bron zaten?

Sommige tijdgenoten meenden dat de rurale bevolking het veel beter had.

Verwijzingen naar profiterende boeren werden courant in de *stedelijke* populaire cultuur.¹⁰² In bijlage 2 zijn enkele uitingen van deze wrevel opgenomen.

Medische bronnen vertellen ons dat de rijke en agrarische klasse niet of nauwelijks onder het voedseltekort geleden had. Deze groep maakte zo'n 35% van de Belgische bevolking uit. Arbeiders en kleine burgerij waren op het einde van de oorlog wel ondervoed en fysiek verzwakt.¹⁰³ Maar welke groep vormde nu de meerderheid van de Aartrijkse bevolking? Om de noden en de hulpverlening beter te begrijpen, moeten we dus iets weten over het sociaal-economisch profiel van de gemeente.

¹⁰² Volkscultuur op zich bestaat niet, maar valt uiteen in een heel spectrum van mannelijke, vrouwelijke, stedelijke, jonge... volksculturen, die vaak subtiel verweven zijn met elkaar. Zie P. Burke *What is cultural history?* Cambridge, Polity Press, 2005, p 27.

¹⁰³ J. Demoor en A. Slosse "L'alimentation des Belges pendant la guerre et les conséquences." *Bulletin de l'académie royale de Médecine de Belgique*, jg 30 (1920), p 506. Eigen vertaling.

Aartrijke is een middelgrote gemeente in het gerechtelijk arrondissement Brugge. Het dorp had en heeft een overwegend ruraal karakter met zeer weinig nijverheid.¹⁰⁴ Tijdens de eerste helft van de 19e eeuw was er een spectaculaire bevolkingsexplosie gekomen. In 1800 telde het dorp 1686 inwoners, in 1846 was dat bijna dubbel zoveel. De beschikbare grond steeg natuurlijk niet, met als gevolg dat het aantal dagloners in diezelfde periode steeg van bijna 50% naar ongeveer 66%. Na de crisis in de vlasnijverheid verarmde de bevolking zienderogen.¹⁰⁵ Familielandbouw bood geen perspectieven meer, maar massale immigratie naar industriegebied bleef ook uit. In 1910 leefden er te Aartrijke 4855 zielen.¹⁰⁶ In dat jaar werd het dorp ook *via de naburige gemeente* Ichtegem verbonden op het buurtspoorwegennetwerk. Dat was uitzonderlijk laat.¹⁰⁷ Er kwamen inderdaad weinig passanten naar deze uithoek en de industriële pendel (niet te verwarren met seizoensmigratie) was letterlijk nihil.¹⁰⁸ De massale verarming toont zich ook in de kadastrale waarden van de huizen. Tabel 1 vergelijkt Aartrijke met Loppem voor het jaar 1890. De tabel is zodanig opgesteld dat alle belastingswaarden opgenomen zijn. De vergelijking met Loppem zal opnieuw gemaakt worden in tabel 3 (zie infra).

Tabel 1. Vergelijking tussen de kadastrale waarden van huizen in Aartrijke en Loppem.

kadastrale waarde (BEF)	Aartrijke		Loppem	
	aantal huizen	percentage	aantal huizen	Percentage
6 tem 18	169	22%	5	1%
24 tem 54	404	52%	186	54%
60 tem 90	121	16%	74	22%
96 tem 126	53	7%	31	9%
132 tem 171	16	2%	22	6%
201 tem 399	7	1%	15	4%
429 tem 999	2	0,3%	5	1%

¹⁰⁴ H. Hasquin, R. Van Uytven en J. Duvosquel eds. *Gemeenten van België. Geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek. Deel I. Vlaanderen*. Brussel: Gemeentekrediet van België, 1980, p 26.

¹⁰⁵ J. Pollet *Bijdragen tot de geschiedenis van Aartrijke*. Zedelgem, Heemkundige kring Pastoor Ronse, 1986, p 120 en p 171.

¹⁰⁶ H. Hasquin, R. Van Uytven en J. Duvosquel eds. *Gemeenten van België. Geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek. Deel I. Vlaanderen*. Brussel: Gemeentekrediet van België, 1980, p 26.

¹⁰⁷ Mededeling Sven Vrielinck, gebaseerd op een database, mei 2011. Ook het naburige Koekelare werd een nuttig *Bahnhofstation* voor de Duitsers. Zie D. Vanacker *Het 14-18 boek. De kleine Belgen in de Grote Oorlog*. Zwolle, Waanders Uitgevers, 2006, p 278

¹⁰⁸ *Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910). Volume III*. Brussel, Ministerie van Landbouw en werkgelegenheid, 1913-1921, p 502.

999 tem 2856	4	1%	6	2%
--------------	---	----	---	----

Bron: *Documents parlementaires de Belgique, 1890.*

Panden die in de klasse van 6 frank vielen, zijn armoedige hutten.¹⁰⁹ We zien in Aartrijke een schrikbarend groot aantal huizen in de zeer schamele categorie tussen 6 en 18 frank: maar liefst 22% tegenover slechts 1% in Loppem. De drie laagste categorieën omvatten in Aartrijke al 90% van alle inwoners, in Loppem is dat slechts 77%. Op basis van deze tabel is het echter moeilijk om uitspraken te doen over de omvang van de middenklasse. Die groep is niet irrelevant. Wie minstens 48 frank kadastraal inkomen bezat kreeg bijvoorbeeld een extra stem. In Aartrijke behoorde ruwweg één derde van alle getelde huizen tot die categorie.¹¹⁰

Huizen van meer dan 200 frank zijn dure burgerlijke residenties. Op het platteland behoorde gemiddeld slechts 3% van alle huizen tot deze categorie en Aartrijke is daar geen uitzondering op.¹¹¹

De boeren: scherpe polarisatie tussen veeboeren en keuterboertjes.

Grondbezit is natuurlijk ook een belangrijke factor. In 1895 was ongeveer ¼ van de oppervlakte in eigendom en werd ¾ gepacht.¹¹² Deze verhouding was normaal voor het arrondissement Brugge, een streek die zich kenmerkte door veel (adellijk) grootgrondbezit.¹¹³ De adel was nog aanwezig in Aartrijke. Jules De Puydt liet Baron Ruzette en de twee kasteelheren De Maere D'Aertrycke en Van Caloen De Basseghem figureren in zijn dagboek (zie ook afbeelding 1).

De volgende vraag die zich stelt is over hoeveel grond een boer kon beschikken. Een overzicht vinden we in tabel 2.

Tabel 2. Grondbezit te Aartrijke in 1895. Aantal percelen en oppervlakte.

¹⁰⁹ Mededeling Sven Vrielinck, mei 2011.

¹¹⁰ M. Sauveur "Statistique du vote plural en Belgique." In: Bulletin de la Commission Central de Statistique, XX (1907-1908) Brussel, Uitgeverij Hayez, 1909, p 82 en *Documents parlementaires de Belgique. Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des Représentants 1890-1891*, nr. 261, p 182.

¹¹¹ J. Hannes en E. Vanhaute "Economische verandering en inkomensongelijkheid, De inkomensverdeling in de Oost-Vlaamse steden in de negentiende eeuw." *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 2, 2007, p 103

¹¹² *Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement Général de 1895. Publié par le ministère de l'Agriculture et des Travaux Publics. Partie Documentaire.* Brussel, Ministerie van Landbouw en Openbare Werken, 1899, p 98

¹¹³ Mededeling Sven Vrielinck, mei 2011.

	eigenaars	Pachters	totaal Aartrijke
< 50 are	16	315	331
< 1 ha	4	108	112
< 2 ha	18	67	85
> 2 ha	41	151	192
totaal aantal percelen	79	641	720
percentage percelen onder de 2 ha	48%	76%	73%

Bron: *Statistique de la Belgique. Agriculture.*

Wie over minder dan 50 are beschikte, had eigenlijk maar een tuintje. Al wie over minder dan 2 hectare beschikte kon niet overleven via landbouw alleen en moest dus terugvallen op een supplementair inkomen. Dat betekent dat 7 op de 10 pachters en toch ook 1 op de 2 eigenaars loonarbeid moesten leveren om hun gezin te onderhouden. Men sprak over “kleingebruikers” of keuterboeren, maar eigenlijk is het beter om hen als loonafhankelijken te betitelen. Slechts 27% van alle dorpingen hadden een echt, leefbaar boerenbedrijf.

Helaas heb ik over deze groep van vermogende boeren of “grootgebruikers” geen verdere informatie, zoals bijvoorbeeld de omvang van hun veestapel of de gemiddelde landoppervlakte. Dat vereist opzoekwerk op naam, wat binnen het tijdsbestek van deze scriptie niet mogelijk was. Wel tonen statistische gegevens en het dagboek van De Puydt aan dat graan- en veeteelt de belangrijkste sectoren waren in het dorp (zie bijlage 3 voor een schijfdiagram van het grondgebruik). Boeren die hun brood met zuivel, veeteelt, graan- of suikerbietenteelt verdienden, waren veelal succesvol. Al deze teelten kwamen ook voor in Aartrijke.¹¹⁴ De meeste leden van het gemeentebestuur waren veeboeren en velen onder hen hadden het drievoudig stemrecht. De echte boerenstand was dus relatief welvarend.

De loonafhankelijken. Gemengde en familiale overlevingsstrategieën.

Zoals reeds is aangetoond vormden de loonafhankelijken de meerderheid van de bevolking in Aartrijke. Wat deden zij voor de kost?

De grote boeren waren de *occasionele* werkgevers voor de geproletariseerde Aartrijkenaar.¹¹⁵ Deze dagloners waren niet te benijden. Historici noemen hun

¹¹⁴ M. Dumoulin e.a. *Nieuwe geschiedenis van België...* p 735

¹¹⁵ D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918*. Torhout, drukkerij A. Cornille, 1964, p 2.

levensomstandigheden verschrikkelijk en spreken over hongerlonen van 2,5 frank.¹¹⁶ Welnu, volgens een heemkundige werd in 1914 nog steeds zowat de hele Aartrijkse oogst met de hand gepikt en dat voor een loon van 1 à 2 frank per dag.¹¹⁷ Bovendien konden enkel mannen die geen voeding kregen op het werk dit loon behalen. De geregistreerde loonschalen voor mannen en vrouwen te Aartrijke bevestigen dit grimmige beeld en zijn opgenomen in bijlage 4 achteraan.¹¹⁸

Die lage lonen in Aartrijke zelf mogen ons echter niet te veel afleiden. Arbeid in de lokale boerenbedrijven was minder belangrijk dan **seizoensmigratie**. De mannen in de regio waren sinds eind 19^e eeuw gedwongen om tijdelijk te migreren als ze wilden werken.¹¹⁹ De dichtste metropool, Brugge, behoorde tot de armste en meest conservatieve steden van België.¹²⁰ Dus trok men in de zomer naar Poperinge en vooral Frankrijk. Daar hielpen de West-Vlamingen, die bekend stonden als harde werkers, in de bietenoogst. In de winter moesten arbeiders het rooien met zware en schaarse klussen in Aartrijke zelf. Men bewerkte vlas of chicorei.¹²¹ Deze seizoensarbeiders stonden in heel de streek gekend als de *Franschmans*. Ze hadden slechts een klein en schraal lapje grond dat weinig opbracht. Toch hadden ze ook rurale “inkomsten”. De armsten van Aartrijke hielden massaal **geiten**. Dit dier stond bekend als de koe van de gewone man.¹²² Verzekeringsmaatschappijen voor Geiten rezen dan ook als paddenstoelen uit de lucht.

Ook vrouw en kind moesten het gezinsinkomen aanvullen. Vrouwen en kinderen maakten een substantieel onderdeel van de bevolking uit. In 1907 telde de gemeente

¹¹⁶ M. Dumoulin e.a. *Nieuwe geschiedenis van België...* p 737

¹¹⁷ D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918...* p 2 en p 31. De gegevens uit de landbouwtelling van 1910 bevestigen ook dat de mechanisatie van landbouw in Aartrijke vrij bescheiden bleef. De lonen die De Puydt tijdens de oorlog registreert liggen ongeveer gelijk met de gegevens van Jonckheere. Alleen op het einde van de oorlog zien we een stijging.

¹¹⁸ *Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement Général de 1895. Publié par le ministère de l'Agriculture et des Travaux Publics. Partie Documentaire. Tome III.* Brussel, Ministerie van Landbouw en Openbare Werken, 1899, p 286

¹¹⁹ B. Denys “Karel Louis van Eecke. Non-conformistisch en paternalistisch onderpastoor.” *Zilleghem. Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse. volume 18, nr 2*, juni 1997, p 64.

¹²⁰ K. Rotsaert *Het Daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, Uitgeverij Marc Van de Wiele, 1993, p 33

¹²¹ F. Van de Voorde *'t Veld door de jaren heen*. Aartrijke: Buurtcomité 't Veld, 2009, p 12-13.

¹²² J. Braet *Geschiedenis van de brouwerij De Leeuw in Aartrijke*. Zedelgem: s.n., 2006, p 52.

812 mannen op een totaal van 4403 mensen.¹²³ Een klein rekensommetje leert ons dat **maar 18% van alle Aartrijkenaars van het mannelijk geslacht** waren. Maar liefst **82%** behoorde tot de groep van **vrouwen en kinderen**. Geen wonder dat Constant Vanhulle, meester van de weefschool, een belangrijk personage was in het dorp. De kinderen moesten in de leer bij hem om hun families aan brood te helpen. De vrouw baatte eventueel een herbergje uit of deed naaiwerk. Vrouwen die aan textielnijverheid deden vormden zowat de grootste groep industriële arbeiders in de gemeente.¹²⁴ Het was een synoniem voor zware arbeid aan lage lonen.

Ook hier werd het armoedeprobleem in morele termen gedefinieerd en geremedieerd. De Vlamingen die iedere zomer zonder vrouw naar Frankrijk trokken konden daar allerlei “slechte manieren” oppikken – aldus de clerus. Ondernemende onderpastoors trokken ten strijde om deze seizoensarbeiders te beschermen van “dranklust, zedenverwilderung, vechten en vloeken”.¹²⁵ Zij werden zoveel mogelijk verenigd in klerikale clubjes. Typisch waren ook de Sint-Vincentius a Paolo genootschappen, die vlakaf steun weigerden aan wie iets te veel dronk in het weekend.¹²⁶ De algemene armoede werd daar echter niet door opgelost.

De loonwerkers concentreerden zich ook geografisch. De wijk Het Veld was de armste en (dus) meest kinderrijke wijk van de gemeente.¹²⁷ Hier zouden wel “honderd huizen” van loonarbeiders hebben gestaan.¹²⁸ Afbeelding 1 is mijn bewerking van het gemeentepan van Aartrijke. De rode pijlen duiden respectievelijk de arbeiderswijk Het Veld en de echte dorpskern (“*de platse*”) aan. Het rode cijfer 1 toont de locatie van het kasteel De Maere d’Aertrycke, het rode cijfer 2 is het kasteel van Caloen de Basseghem. In deze wijk, het Litterveld, woonde ook de burgemeester van Aartrijke.¹²⁹

¹²³ M. Sauveur “Statistique du vote plural en Belgique.” In *Bulletin de la Commission Central de Statistique, XX (1907-1908)*. Brussel, Uitgeverij Hayez, 1909, p 82. Alweer is dit een indicatie van de grote kinderrijkdom in de gemeente.

¹²⁴ *Recensement de l’industrie et du commerce (31 décembre 1910). Volume III*. Brussel, Ministerie van Landbouw en werkgelegenheid, 1913-1921, p 286

¹²⁵ K. Rotsaert *Het Daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, Uitgeverij Marc Van de Wiele, 1993, p 35

¹²⁶ B. Denys “Karel Louis van Eecke. Non-conformistisch en paternalistisch onderpastoor.” *Zilleghem. Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse. volume 18, nr 2*, juni 1997, p 60.

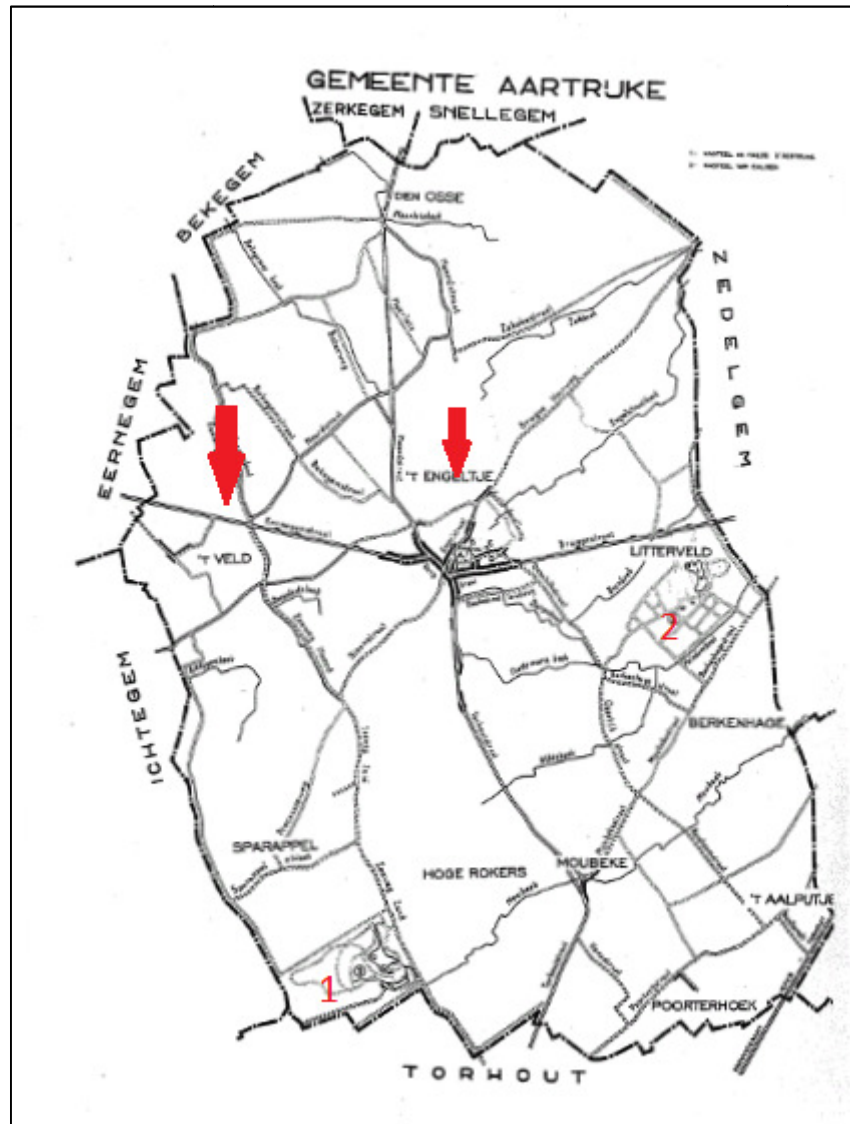
¹²⁷ J. Pollet *Bijdragen tot de geschiedenis van Aartrijke...* p 218.

¹²⁸ F. Van de Voorde *t Veld door de jaren heen*. Aartrijke: Buurtcomité 't Veld, 2009, p 12-13.

¹²⁹ D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918*. Torhout, drukkerij A. Cornille, 1964, p 2 en p 13.

De bewoning concentreert zich in twee drukkere kernen, omgeven door grote percelen landbouwgrond. In de dorpskern vinden we de middenstand, de kerk, het gemeentehuis, de herbergen. In de periferie liggen landbouwhoeves en een aantal molens. Wie in die periferie woonde beschikte veelal over flink wat grond.

Afbeelding 1. Plan van de gemeente Aartrijke.

De volgende getuigenis van **Julie Cattrysse** vertelt ons iets over de sociale breuklijnen in de microkosmos Aartrijke

We woonden aan't begin van 't Veld, vader, moeder en acht kinderen. De mensen van daar hadden niet veel te doen met die van't dorp. Wij waren de Veltenaars, en zij de Platsenaars. Mijn vader deed het bietenseizoen in Frankrijk (...) daarbuiten werkte hij voor een visdroger. Moeder hield herberg naast de Veldschole. Na mijn eerste

*communie was ik groot genoeg om te gaan werken. Bij de boeren, in de stal, in de keuken en buiten.*¹³⁰

De kleine burgerij: een bescheiden succesverhaal.

Naast loonarbeiders en boeren verdienen ook de middengroepen zeker aandacht. De bakkers, winkeliers en de kleine burgerij leek toch een zeker niveau van welstand te hebben bereikt. Burgemeester Lievens kwam bijvoorbeeld uit een invloedrijke molenaarsfamilie. Bovendien combineerde deze groep vaak “middenstandsactiviteiten” met een boerenbedrijf. De burgerij had blijkbaar voldoende zakelijk succes om ook (een deel van) de arbeidersbevolking werkgelegenheid te verschaffen. Daarmee is nog niet gezegd dat die tewerkstelling voltijds was. Dat hing waarschijnlijk af van geval tot geval. Ter illustratie voeg ik de bedrijfsfoto van de vlasroterij Ramon uit 1911 toe. Deze Charles Ramon is niet te verwarren met de gelijknamige bakker en later Komiteitslid Charles Ramon – al is het waarschijnlijk dat de twee uit dezelfde familie komen.

¹³⁰ Efnovembergroep *Van den grooten oorlog. Volksboek*. Getuigenissen verzameld door leden van de Efnovembergroep. Kemmel, Malegijis, 1978, p 22.

Afbeelding 2. De vlasroterij van Charles Ramon.

Bron: Bonduel, 1983

We zien dat Ramon blijkbaar acht arbeiders in dienst had. Het feit dat hij ze wenste te vereeuwigen op foto, suggereert toch dat hij ze regelmatig in dienst had. De attributen op de foto zijn indicatief. We zien *patron* Ramon, een propere en gladgeschoren heer met lederen schoenen gezeten op een stoel. Hij houdt een wandelstok vast, iets wat we kunnen associëren met rustig flaneren op een zondagmiddag. De arbeiders dragen klompen en poseren (steevast ernstig) met hun alaam of met een pint. Ook kenmerkend is de aanwezigheid van Ramons zonen, om de continuïteit tussen familie en bedrijf te illustreren.¹³¹ De pater familias wou eveneens een goede paternalistische *patron* zijn voor zijn werkers. En zo waren er meerdere kleine “zelfstandigen” te Aartrijke, vooral in de bouw, houtbewerking, textielsector en voedselverwerkende industrie.¹³²

¹³¹ L. Bonduel *Het Zedelgem, Veldegem, Loppem en Aartrijke van toen. Een verzameling foto's en prentbriefkaarten aangevuld met beknopte historische gegevens*. Brugge: Van de Wiele, 1983, p 89.

¹³² *Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910). Volume I*. Brussel, Ministerie van Landbouw en werkgelegenheid, 1913-1921, p 288. In totaal waren zowat 1326 mannen en vrouwen betrokken in deze secundaire sector.

Aangezien bierbrouwerij zowat de enige industriële onderneming in het dorp was, hoeft het ons niet te verbazen dat brouwerszoon Jules De Puydt een belangrijke notabele kon worden. De succesvolle familiebrouwerij verschaftte werk aan minstens drie en misschien wel zes arbeiders en kon bovendien rekenen op een grote afzetmarkt. De hele gemeente telde eind 19e eeuw zo'n 100 herbergen.¹³³ Eerder dan hierin een bewijs te zien van een Vlaams *connoisseurschap* voor ambachtelijk bier, moeten we de talrijke café's zien als de sociale ontmoetingsruimte voor de lagere klassen. Hier kon men zich ontspannen onder gelijkgezinden.

7.2 Politiek, politie en civil society.

Nu we ongeveer weten welke individuen er in Aartrijke woonden en onder welke omstandigheden, kunnen we kijken naar het gedrag van het collectief. Wat waren de politieke breuklijnen binnen de gemeente? Waren er noemenswaardige, terugkerende elementen van belang voor de ordehandhaving? Hoe en waarom verenigden mensen zich?

Gemeentelijke verkiezingen en het openbaar bestuur.

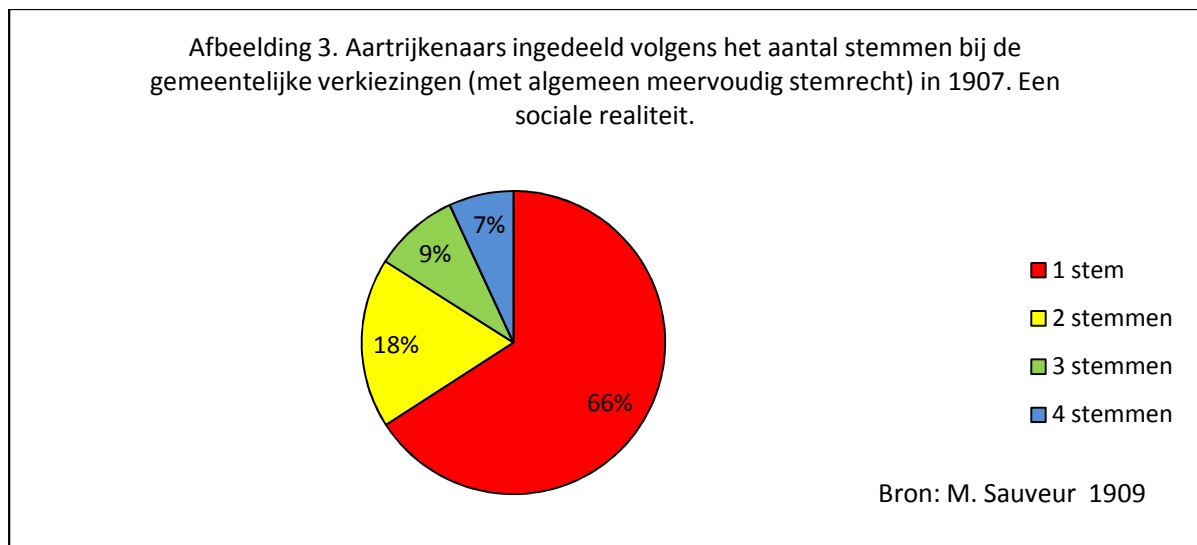
Tot 1919 werd het mannelijk kiespubliek ingedeeld in verschillende categorieën. Gezinshoofden ouder dan 35 jaar die de wettelijk vastgelegde cijns betaalden kregen een extra stem: in Aartrijke waren dat 175 mannen. Er was ook een extra stem voor mensen met een kadastraal inkomen van minimum 48 frank: 201 Aartrijkse mannen verkeerden in die positie. Ten slotte kreeg 1 Aartrijkenaar een extra stem omdat hij minimum 100 frank spaargeld bezat en werden 11 mannen bedeed met een extra stem vanwege hun "capaciteiten". Deze 11 waren voornamelijk actief in het onderwijs of bij de kerkhiërarchie.

De lokale elite bestond dus vooral uit kleine eigenaars en onderwijzers eerder dan grootgrondbezitters of vrije beroepen. Per honderd stemgerechtigden waren er in Aartrijke 157 stemmen. In Gent was die vertekening iets kleiner, namelijk 150 stemmen.¹³⁴ Uit afbeelding 3, die de reële verdeling van kiezers in het dorp

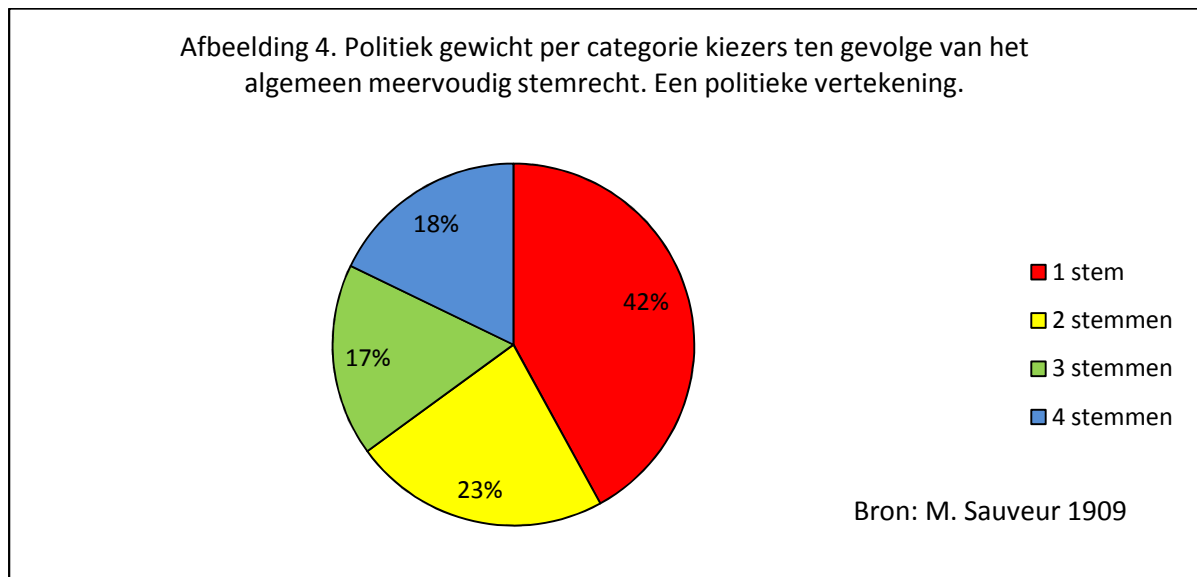
¹³³ J. Braet *Geschiedenis van de brouwerij De Leeuw in Aartrijke*. Zedelgem: s.n., 2006, p 56 en 64. Volgens Braet was dat één café per 40 man.

¹³⁴ M. Sauveur "Statistique du vote plural en Belgique." In: Bulletin de la Commission Central de Statistique, XX (1907-1908) Brussel, Uitgeverij Hayez, 1909, p 82

weergeeft, kunnen we ook onomstotelijk vaststellen dat ongeveer *2/3 van de mannen niet beschikte over eigendom of bijzondere scholing*. Dit waren de loonarbeiders.

Afbeelding 4 toont ons dan weer het politieke gewicht per groep en illustreert de minorisering van deze loonarbeiders. De vertekening van afbeelding 4 ten opzichte van afbeelding 3 is evident.

Welke mensen werden door de kiezers aangeduid om de gemeente te besturen? Aartrijke werd sinds 1881 bestuurd door August Lievens.¹³⁵ De man zou 33 jaar de macht in Aartrijke behouden, maar tijdens het eerste oorlogsjaar was hij al bedlegerig

¹³⁵ D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918*. Torhout, drukkerij A. Cornille, 1964, p 2 en p 13.

en ziek waardoor hij vaak forfait moest geven op de gemeenteraad. Tijdens de bezetting deed zich een afvalrace voor, die het beeld van een gerontocratie oproept. Raadslid Philippe De Sopper was al in 1912 overleden.¹³⁶ Raadslid Pieter Logghe overleed in juni 1914 en werd niet vervangen. Burgemeester Lievens overleed begin mei 1915 en werd opgevolgd door schepen Jan Tylleman, een melkveehouder.¹³⁷ Schepen Julien van Caloen de Basseghem legde enkele dagen later zijn taak neer vanwege zijn vele verplichtingen in Brugge.¹³⁸ Jan Tylleman overleed in januari 1918, waarna Dokter Baekeland, gemeenteraadslid en ondertussen schepen geworden, hem opvolgde. Dan waren er in 1914 nog enkele gemeenteraadsliden gevlucht.¹³⁹ Het gemeentelijk bestuur was dus verzwakt en draaide op halve kracht; Tylleman, de oude Henri Denoo-Derynck, Henri Degrande-Pollet, dokter Baekeland en de gemeentesecretaris Jules Ramault werden de vaste spelers.¹⁴⁰ De gevolgen hiervan zullen verderop duidelijk worden.

Het verhaal van de gemeentepolitiek is natuurlijk niet compleet als we de alternatieven niet kennen. Was dit oude gemeentebestuur, dat ik gemakshalve het *establishment* zal noemen, het enige alternatief voor de Aartrijkenaars? Een blik op het proces-verbaal van de gemeenteverkiezingen van 15 oktober 1911 leert ons dat er toen twee lijsten waren.¹⁴¹ Lijst 1 was deze van August Lievens en zijn medestanders. Lijst 2 was de eenmanslijst van Frans Deceur, een bakker wiens naam straks nog terugkomt. Wat was zijn ideologische positie?

Het socialisme was compleet onsuccesvol op het platteland. Er was een daensistische aanhang in het arrondissement Brugge, maar Aartrijke staat niet op de lijst van gemeenten met daensistische activiteiten.¹⁴² Deceur was 58 jaar oud in 1906, en we weten dat hij het drievoudig stemrecht had. De strijd tussen lijst 1 en 2 was niet meer dan een strijd tussen katholieke clans. De opkomende familie Deceur wenste zich te meten met de machtige familie Lievens. De politiek-ideologische

¹³⁶ C. Buffel *Het gemeentebeleid te Aartrijke van 1914-1921*. Zedelgem, s.n. 1987, p 1.

¹³⁷ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 27 (20/1/1915) en J. Braet *Geschiedenis van de brouwerij De Leeuw in Aartrijke*. Zedelgem: s.n., 2006, p 71

¹³⁸ C. Buffel *Het gemeentebeleid te Aartrijke van 1914-1921...* p 14 en 8.

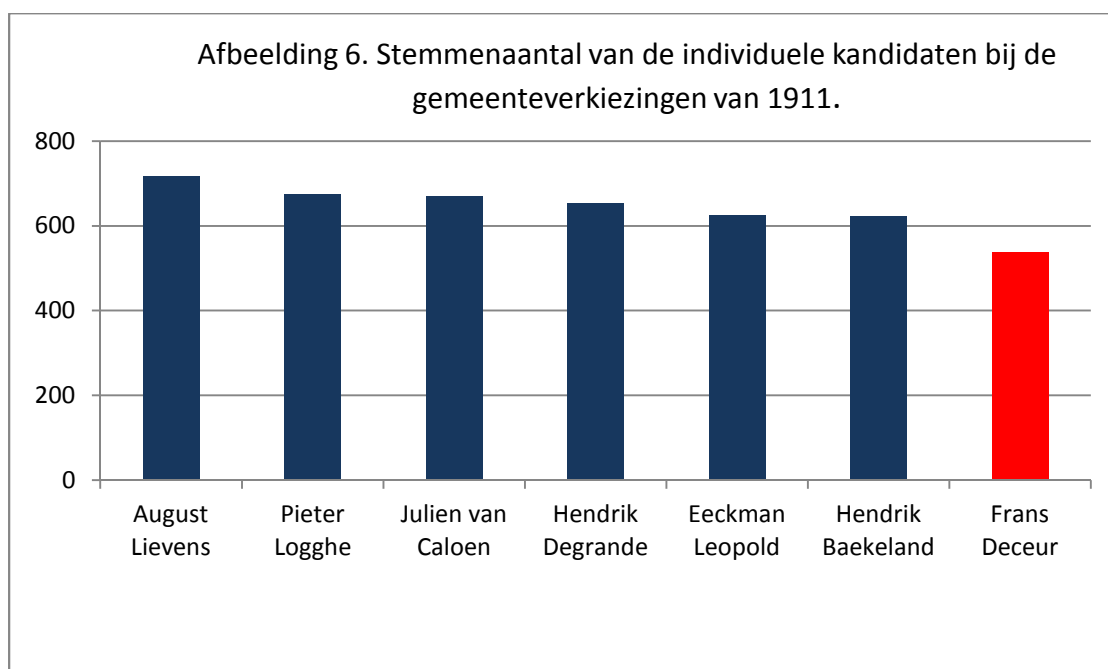
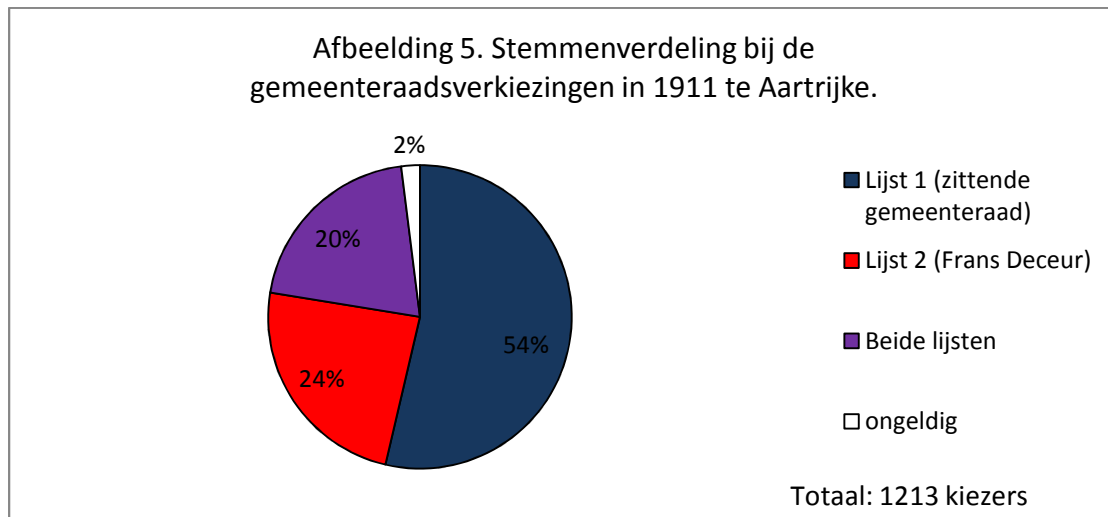
¹³⁹ Het ging om Baron de Maere d'Aertrycke Maurits en Pieter Haesaert.

¹⁴⁰ D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918...* p 1 en *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt, Aartrijke 1914-1918*. Zedelgem, Heemkundige Kring Pastoor Ronse, 1997, p 165 (12/1/1918). Ook Henri Denoo overleed kort na de oorlog.

¹⁴¹ G.A. Zedelgem. Gemeentearchief Aartrijke. 533.3. Gemeenteverkiezingen. Verkiezingen van 1911.

¹⁴² K. Rotsaert *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, Uitgeverij Marc Van de Wiele, 1993, p 247

verschillen waren miniem.¹⁴³ Kortom, op de vooravond van de Eerste Wereldoorlog kabbelde de gemeentepolitiek, stevig in handen van de voornaamsten onder de katholieke boeren-burgerij rustig verder. Het feit dat per verkiezing maar de helft van de gemeenteraadsleden werden verkozen remde radicale verandering nog meer af. Afbeeldingen 5 en 6 tonen de uitslag van de verkiezingen in 1911.

Bron: G.A Zedelgem.

¹⁴³ G.A Zedelgem. Gemeentearchief Aartrijke. 533.1 Parlements- en provincieraadsverkiezingen 1896-1950. Map nr 6 verkiezingen 1906. Heemkundige Emiel De Cock wist mij te vertellen dat de familie Deceur een opkomende familie was in Aartrijke die de al even traditionele machthebbers Lievens uitdaagde.

We zien dus dat het *establishment* een vrij mooie score haalde van minstens 54% *exclusieve* stemmers. De meerderheid van de Aarrijkenaars stemden voor hen. Lievens en Logghe haalden hogere scores dan Baekeland en Degrande. Deze laatsten waren inderdaad nieuwkomers, terwijl Lievens en Logghe al jaren prominent waren.

De lijst van tegenstander Deceur deed het zeker niet slecht. Minstens één vijfde van het kiespubliek stemde *exclusief* voor hem en zijn persoonlijk stemmenaantal ligt niet zover onder dat van de gemeenteraadsleden.

De gemeenteraad was niet de enige invloedrijke instelling. Er was ook nog een armenbestuur of “disch”. Dit armenbestuur bestond uit de landbouwers Pieter Missine en Jan Devos, de weefmeester Edward Vanhulle en de onderpastoor Victor Priem. In 1914 waren zij respectievelijk 58, 85, 61 en 48 jaar oud.

Ook een zitje in de kerkfabriek kon prestige meebrengen. In deze instelling vinden we onder meer Julien van Caloen de Bassegem als voorzitter en August Neyens als schatbewaarder.¹⁴⁴ Dit waren de *usual suspects*.

Hoofdpastoor Désiré Flour speelde een eerder bescheiden rol in de gemeenschap. Flour was reeds over het midden van zijn priestercarrière toen hij in 1911 benoemd werd in Aarrijke. Hij was een eerder stille man die de harten en geesten van de Aarrijkenaars voor zich moest winnen. We zullen verderop zien dat hij in deze opdracht maar matig slaagde.¹⁴⁵

Ordehandhaving in Aarrijke

Een impressie van de politionele toestanden in Aarrijke vinden we in de (fictieve) getuigenis van veldwachter Victor Jonckheere, in dienst sinds 1901. Uit deze memoires, geschreven door zijn zoon en heemkundige David, blijkt dat de sluitingsuren van de herbergen niet echt gerespecteerd werden. Jonckheere moest zich dan met doodsverachting in de cafés begeven om dit sluitingsuur te implementeren. Hij werd vergezeld door burgemeester Lievens die de strijdkreet “gehoor-zamen!” gebruikte en daarbij soms een schop uitdeelde – aldus de veelzeggende folklore. Voor de kermis werd steevast versterking uit Torhout

¹⁴⁴ C. Buffel *Het gemeentebestuur te Aarrijke van 1914-1921...* p 1 en p 30.

¹⁴⁵ J. Pollet *Bijdragen tot de geschiedenis van Aarrijke*. Zedelgem, Heemkundige kring Pastoor Ronse, 1986, p 263

opgeroepen om gewapende gevechten en openbare dronkenschap te beteugelen. Voorts was “kiekendieverij” een steeds terugkerend onderdeel van het dorpsleven, evenals het charivari (ketelmuziek) bij koppels die de zedelijke grenzen overschreden. David Jonckheere registreerde de vrij milde houding van zijn vader over die kiekendieven: “*de mensen waren arm en kregen niet voldoende steun van hogerhand*”. De charivari’s waren voor de veldwachter niet meer dan “*een soort volksgebruik, niet de moeite om processen in te spannen*”.¹⁴⁶

In vreedstijd kon de veldwachter altijd rekenen op versterking van de *gendarmerie*. Maar met de terugtrekking van gendarmen achter de IJzer steeg plunder en geweld op het platteland.¹⁴⁷ Ook Aartrijke bleef niet gespaard van diefstallen, maar er was zeker geen politioneel vacuüm. Het dorp lag dicht bij het front en er waren voortdurend verschillende legereenheden ingekwartierd. Daarom werden in april 1915 vijf *Feldgendarmen* geplaatst om de openbare orde te bewaken (in functie van de Duitse belangen). Omdat ze op hun armband M.P. hadden staan, noemden de Aartrijkenaars (en ook de Gentenaars) deze individuen spottend “Markenpakkers”. De plaatselijke bevolking werd immers vaak het slachtoffer van boetes voor het reizen zonder paspoort of het achterhouden van voedsel en arbeidsdiensten.¹⁴⁸ Ook weten we dat veldwachter Jonckheere niet ontzet werd uit zijn functie tijdens de Eerste Wereldoorlog.¹⁴⁹

Civil society: het katholieke verenigingsleven.

Hoe zag het verenigingsleven van Aartrijke er dan uit?¹⁵⁰ Na de eeuwwisseling waren er heel wat maatschappijen van onderlinge bijstand gekomen in Aartrijke. Klerikale omkadering van groepen die zich onderaan de sociale ladder bevonden, met als doel bescheiden verbeteringen maar geen diepgaande hervormingen; dit was hét

¹⁴⁶ D. Jonckheere *Levensverhaal van veldwachter Victor Jonckheere uit Aartrijke. Een stuk geschiedenis en folklore*. Torhout, 1965, p 20, 22 en 24. Zelfs de veldwachter gaf dus toe dat de ondersteuning voor hulpbehoevenden miniem was.

¹⁴⁷ C. Emsley *Crime, police and penal policy. European experiences 1750-1940*. Oxford: Oxford University Press, 2007, p 234.

¹⁴⁸ D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918...* p 26 en M. Baertsoen *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918...* p 262.

¹⁴⁹ Persoonlijke mededeling Johan Braet, archivaris in Zedelgem, maart 2011.

¹⁵⁰ Tenzij anders aangegeven is deze schets van het verenigingsleven gebaseerd op C. Buffel *Het gemeentebestuur te Aartrijke van 1914-1921...* p 1-5, J. Pollet *Bijdragen tot de geschiedenis van Aartrijke...* p 235-6 en J. Braet *Geschiedenis van de brouwerij...* p 52-64.

kenmerk van de katholieke politiek tijdens de *Belle Epoque*.¹⁵¹ Haast alle verenigingen die ik zal opnoemen vinden we ook terug in het naburige Eerneghem, maar dan vroeger. Aartrijke was er dus (opnieuw) vrij laat bij.¹⁵²

De onderpastoor Victor Priem, benoemd te Aartrijke in 1893, speelde een leidende rol in de uitbouw van dit christelijk zuilnetwerk.¹⁵³ Het doel was telkens “*de minder ontwikkelde en vaak weinig bemiddelde bevolking wat cultuur, ontspanning en opvoeding bij te brengen*”.¹⁵⁴ Priem richtte in 1907 een Lijfrentegilde of pensioensgilde op, die steunde op vrijwillige bijdragen. Op vrij korte tijd werd haast één op de vier Aartrijkenaars lid van deze spaarkas. In 1904 werd ook de boerenvereniging “Verenigde Kwekers” opgericht die via publicaties en lezingen de *veehouders* probeerde te informeren. De sociale stratificatie zette zich zelfs hier door, want er bestond ook een aparte bond voor geitenkwekers.

Jules De Puydt werd al vrij jong in deze organen actief. Er was voorts nog een maatschappij van Onderlinge Bijstand waar weinig van geweten is. Het valt op dat in de besturen van al deze verenigingen steeds dezelfde namen terugkomen, met als toppers Julien van Caloen de Bassegem, de gebroeders Vanhulle en de schoolmeester Désiré Van Ghillewe. De naam De Puydt vinden we minder terug, en op minder belangrijke posten. Echte werkliedenorganisaties zouden vooral na 1931, onder onderpastoor Coucke, tot bloei komen. Qua vrijetijdsbesteding vinden we in Aartrijke de obligate fanfare, duivenmelkersclub en zanggilde.

Maar de kerk was niet de enige die het verenigingsleven kon sturen. We zien de invloed van particuliere zakenlui ontluiken in Aartrijke. Er waren twee fietsclubs. De vereniging *Willen is Kunnen* werd gepatroneerd door brouwer Biervliet van Aartrijke. En de vereniging *De Vlaamsche Leeuw* stond onder leiding van... Jules en Evarist De Puydt, de andere brouwerszonen van Aartrijke. De concurrentie tussen beide kleurde dus het maatschappelijk leven. Beide brouwers richtten op de septemberkermis hun eigen wielerkampen in, waarbij ze het eigen bier promootten.

¹⁵¹ M. Dumoulin e.a. *Nieuwe geschiedenis van België...* p 747

¹⁵² Eerneghem had bijvoorbeeld al in 1905 een vakbond, Aartrijke pas rond 1931. De eerste onderlinge bijstandsvereniging in Eerneghem kwam er in 1893 (vergelijk Aartrijke 1907). Verder richtte de Eerneghemse pastoor een pensioenkas en een geitensyndicaat op in 1900 en een onthoudersbond en “*het Werk der Fransmans*” in 1901 (zie <http://www.ernigahem.be>).

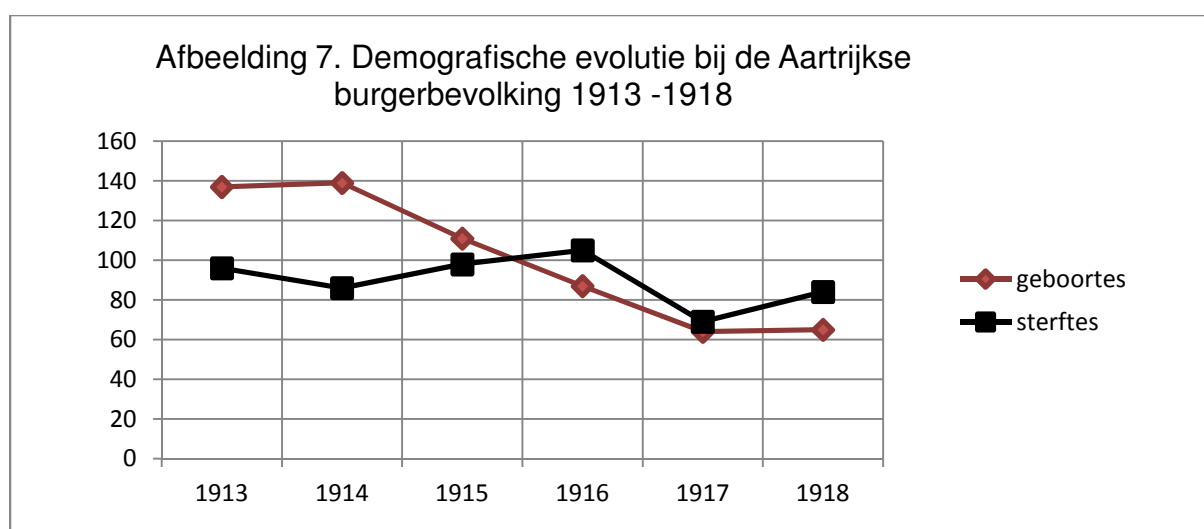
¹⁵³ *Almanach voor het bisdom Brugge, 1915*. Brugge, G. De Haene Bossuyt, 1915, p 34

¹⁵⁴ Het citaat komt uit de introductie van *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p VII.

7.3 Oorlogsnood in Aartrijke en in het algemeen. Een archivarische stilte.

Globaal kunnen we stellen dat Aartrijke een arm en ietwat onderontwikkeld dorp was, met een katholiek elite van boeren en kleine burgerij en een meerderheid van dagloners. De **gevolgen van oorlog voor een dergelijke maatschappelijke structuur** waren ronduit grimmig.

De demografische indicatoren zijn nog niet extreem negatief. Vooral de val van de geboortes is opvallend en in mindere mate, de verhoogde sterftcijfers van 1915 en 1916.¹⁵⁵

Bron: Bisschoppelijk Archief Brugge

Geven de hulpverleners zelf een scherper beeld op de noden? In tabel 3 zien we officiële cijfers van het Provinciaal Komiteit voor West-Vlaanderen noord voor Aartrijke en buurgemeentes Zedelgem en Loppem.

Tabel 3. Armoede en hulpverlening in Aartrijke en twee buurgemeenten in 1915.

Bevolking en hulpverlening in BEF	Aartrijke	Zedelgem	Loppem
bevolking maart 1915	4390	5600	1990
aantal behoeftigen	1335	460	200
percentage behoeftigen 1915	30%	8%	10%
privé-hulp (BEF)	100	0	0

¹⁵⁵ Bisschoppelijk Archief Brugge C/546 (A-L) *Verslagen over de oorlog 1914-1918*. Aartrijke. De bisschoppelijke instructies vroegen expliciet om een vergelijkende tabel van de *geboorten en sterfgevallen* bij de burgerlijke bevolking, dus niet enkel de doopsels en kerkelijke begrafenissen.

hulp uit officiële instellingen (BEF)	1110	1500	604
hulp van het provinciaal Komiteit (BEF)	1590	1800	690
<i>Totaal hulp gelden</i>	<i>2800</i>	<i>3300</i>	<i>1294</i>
<i>Hulpgeld per behoeftige inwoner in 1915 (BEF)</i>	<i>2</i>	<i>7</i>	<i>6</i>

Bron: Pollet 1990 en eigen cursieve berekeningen.

Het bijhorende rapport van een NKHV-medewerker zei het als volgt: “*Aertrycke n’est pas moins éprouvé que les villes*”.¹⁵⁶ We zien in een oogopslag dat het percentage hulpbehoefigen in Aartrijke verhoudingsgewijs tot **drie keer hoger** ligt dan in de omringende deelgemeenten. Ongeveer een derde van de Aartrijkenaars werd getroffen.¹⁵⁷ De beschikbare financiële steun per inwoner lag er dus ook lager. Dan moeten we nog rekening houden met het feit dat de toestand van 1915 minder erg was dan die van 1916-1919.

De verklaring voor die 30% hulpbehoevenden moet voornamelijk gezocht worden in het grote aantal loonarbeiders in Aartrijke. De economische crisis, gevolg van de bezetting en de blokkade, was zowel in de landbouw als in de industrie voelbaar. Daarnaast was migratie uitgesloten door het Duitse paspoortensysteem. Nog belangrijker is dat veel mannelijke Aartrijkenaars gemobiliseerd werden.¹⁵⁸ De vrouwen bleven achter, vaak met heel wat kinderen die ze nauwelijks konden voeden of laten werken. De dalende algemene koopkracht en het tekort aan grondstoffen kan ook de kleine neringdoeners getroffen hebben, die dan weer arbeiders moesten ontslaan.

Waarom het beschikbare hulpgeld dan weer verhoudingsgewijs zo laag ligt, is een onopgeloste vraag. Schijnbaar nam het Aartrijkse gemeentebestuur minder maatregelen dan het Zedelgemse bestuur (lagere hulp gelden in verhouding tot het totaal). Ook het NKHV gaf minder. Rurale gemeenten hadden volgens de CRB-klassificatie ook gewoon minder prioriteit dan de steden. Misschien besteedde het gemeentebestuur niet voldoende zorg aan een nauwkeurige subsidie-aanvraag (zie infra) Wel zien we *enkel* in Aartrijke een privé-donatie. Een voorlopige *hypothese* is

¹⁵⁶ J. Pollet “Hulp- en voedingscomiteit te Zedelgem. 1914-1918.” Zilleghem. Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse. Volume 11, nr 4, 1990: p 142 en vervolg.

¹⁵⁷ Ter vergelijking: een medisch rapport uit 1916 van Gent stelt dat twee derde van de inwoners getroffen werd door voedseltekorten. SAG XVIII 26/1. *Enquête sur l’état sanitaire de la population de Gand et l’influence du rationnement alimentaire* (23 juni 1916)

¹⁵⁸ M. Dumoulin e.a. *Nieuwe geschiedenis van België...* p 769. De lichter van 1914 bestond voornamelijk uit Oost- en West-Vlaamse arbeiders. Jonckheere schrijft dat alle seizoensarbeiders werden gemobiliseerd waarna de oogst lag te rotten op het veld. Zie D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918...* p 2.

dat hulpverlening in Aartrijke nog steunde op ouderwetse patronen. Onderstand was geen bestuursprobleem voor “het collectief”, maar een kwestie van particuliere patronage, van banden tussen lokale weldoener en dorpsgemeenschap.

Die hypothese zal ook altijd voorlopig blijven. Ik kon helaas nergens archief vinden dat nauwkeurig en mathematisch bepaalde wie hulp kreeg in Aartrijke.¹⁵⁹ Het is met andere woorden onbekend hoe hulpbehoevendheid werd gedefinieerd. We weten niet welke criteria werden gesteld en hoe die op het terrein werden ingevuld. Dat is meteen ook het grotere **probleem met alle archief van het NKHV**. Vaak is dat ontransparante, toegepaste boekhouding. Maar de besluitvorming, de achtergrond of de regelgeving ontbreken volkomen. Twee ontluisterende interne documenten werden teruggevonden in schijnbaar verdwaald archief bij de provincie Oost-Vlaanderen (zie infra). De officiële NKHV-archieven bevatten daarentegen nog altijd dozen vol nietszeggende fiches en dikke kasboeken. Dit lijkt soms waarlijk op archief dat moedwillig verstild is.¹⁶⁰

Soms zijn reglementen en barema's bewaard, hetzij op affiches of in krantenartikels. Dan kunnen we vaststellen dat op een bepaald moment een groep die minder dan een bepaald gedrag verdiende – per maand of per week? – recht had op een bepaalde hoeveelheid rantsoenen en geld. Voor Gent en Oost-Vlaanderen zijn dit soort gegevens bekend, voor West-Vlaanderen niet.¹⁶¹ Het probleem is dat de kloof tussen wetstraat en dorpsstraat niet gemeten kan worden. Of we vinden een reglement van 1917 maar we weten niet wat er veranderde ten opzichte van 1914. Bovendien wisselden de barema's voortdurend (zie ook infra) en moesten syndicaatstoelagen en hulp in natura ook meegenomen worden in de berekeningen. De inspecteurs van het NKHV beschikten over lijvige boeken waarin de verschillende

¹⁵⁹ Een *ongetitelde en niet gedateerde* lijst uit het gemeentearchief van Zedelgem (map 624.6 Hulp aan de behoeftigen, 1914-1918 Aartrijke) vermeldt zelfs de namen van sommige (welstellende) gemeenteraadsleden. We vinden ook de familie De Puydt op die lijst. Het is onduidelijk wat we daaruit kunnen concluderen!

¹⁶⁰ Onderzoeker Martin moest hetzelfde vaststellen toen hij de usurpatie van regionale steuninitiatieven door het Brusselse niveau wou bestuderen. Hij kreeg in 1981 (!) geen toegang tot bepaalde documenten uit het archief van het Uitvoerend Comité van de NKHV, omdat archivaris Desmedt-Thielemans eerst beweerde dat die documenten in Sint-Hubert lagen en toen deze bewering vals bleek te zijn volhield dat het archief vernietigd was. Zie P. Martin *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...* p 39

¹⁶¹ Voor de huidige Vlaamse provincies is enkel het NKHV-archief van de provincie Antwerpen en Oost-Vlaanderen toegankelijk in het Rijksarchief.

stelsels en barema's werden toegelicht.¹⁶² Ik kan mij deze materie onmogelijk eigen maken in één jaar tijd, *zeker omdat de informatie over de hulpbehoevenden zélf (persoonlijke fiches) vernietigd of ontoegankelijk is.*

Voor wie lokale data zoekt is het ook vaak huilen met de pet op. Vaak bleef het materiaal achter bij een komiteetslid en werd het uit de context gerukt.¹⁶³ Sporadisch duikt dan zo'n map met cijfers op in een veiling of bij een heemkundige. Zo ook kreeg heemkundige Jules Pollet de cijfers uit tabel 3 van een privé-persoon.¹⁶⁴ Maar Pollet verduidelijkt de cijfers niet. Gaat het hier om werklozensteun of budgetten voor voedselverdeling? Of om een synthese van beiden? Nog veel erger is dat de cijfers uit de geschonken map intern incoherent zijn. Ik contrasteer beide cijferreeksen (afkomstig uit hetzelfde artikel) in bijlage 5 ("Een korte historische kritiek bij cijfers uit de Komiteitsarchieven van Groot-Zedelgem") en stip enkele problemen aan.

Als onderzoeker gaf die onduidelijkheid mij een wat wrang gevoel. Zeker omdat men de *morele* criteria van het NKHV wel zwart op wit kan terugvinden (zie ook vanaf p 171). Het voorbeeld van de herbergiers is tekenend. Café-houders hadden volgens het NKHV-reglement geen recht op steun, tenzij ze hun herberg sloten.

Drankconsumptie moest blijkbaar kost wat kost afgeremd worden.¹⁶⁵ Terecht merkte de *Vooruit* op dat sommige herbergiers die hun pand huurden verplicht waren hun café open te houden volgens artikel 1728 van het burgerlijk wetboek.¹⁶⁶

Onwillekeurig roept die onduidelijkheid het idee van inefficiëntie en zelfs slechte wil op. We zouden dat idee misschien kunnen milderen, als we maar over meer archief zouden beschikken.

¹⁶² PAOV 4A 1949 *Reglementen voedselhulp Eerste Wereldoorlog*. Er waren aparte stelsels voor werklozen, voor semi-werklozen, voor gezinnen met renten of eigendom enzovoort. Men moest ook kledinghulp en militiegeld in aanmerking nemen.

¹⁶³ Het kan zijn dat andere stukken zijn achtergebleven in het bedrijfsarchief van de familie De Puydt, dat in de jaren zestig werd verbrand. Persoonlijke mededeling Johan Braet, archivaris en erfgoedzorgster G.A. Zedelgem. In het *In Flanders Fields museum* zijn diverse, op veilingen aangekochte mappen van Brusselse Komiteiten te vinden (ongeïnventeriseerd). Nochtans probeerden de provinciale hulp- en voedingskomiteiten het archief van hun onderafdelingen te centraliseren.

¹⁶⁴ J. Pollet "Hulp- en voedingscomiteit te Zedelgem. 1914-1918..." p 142 en vervolg.

¹⁶⁵ Zie diverse reglementen van het Oost-Vlaamse provinciale hulp- en voedingscomiteit. RAB 271-1 Provinciaal Hulp- en Voedingscomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en Voedingscomiteit Gent-Stad.

¹⁶⁶ *Vooruit* van 12/1/1916. *Vooruit* meende dat indien die huurders een schriftelijk bewijs konden voorleggen van hun eigenaars, zij niet langer van steun mochten worden ontzegd. *We weten eigenlijk niet* of in 1917, het moment dat volgens de literatuur "iedereen" een beroep kon doen op steun van het NKHV, herbergiers nog steeds werden uitgesloten.

Zelfs als we de criteria en de vergoedingen zouden kennen, dan nog is het moeilijk om vast te stellen wat dit betekende voor de koopkracht van de mensen. Een *diepgravende* kwantitatieve studie naar koopkracht en prijzenverloop te Gent of Aartrijke is naar mijn weten nog niet ondernomen – en was overigens ook nooit het hoofddoel van deze studie.¹⁶⁷ Daar zijn ook redenen voor: de prijzen veranderden voortdurend en er is een omvangrijk illegaal circuit waar we weinig over weten. Daglonen worden soms wel vermeld in allerlei bronnen, maar het bepalen van een *gepooled* gezinsinkomen is nog een andere kwestie. Historici werken veelal met een “goederenkorf” met basisproducten zoals brood, brandstof en huishuur. De relatie tussen de prijs van die goederenkorf en het inkomen vertelt ons veel over de koopkracht van de mensen. Maar prijsbepaling van zo’n goederenkorf tijdens de Eerste Wereldoorlog is problematisch vanwege de importblokkades. En dan is er nog het probleem van de omzetting van Duitse mark naar Belgische Frank, want de munten waren tegelijkertijd in omgang. Kortom, wie zich door de reglementen van het NKHV kan worstelen, heeft nog een aantal maanden omslachtig rekenwerk voor de boeg. Ik kan dan ook niet anders dan het autoriteitsargument te gebruiken. Scholliers en Daelemans schrijven – zonder exacte bedragen te geven – dat België massaal verarmde en dat de zwarte markt onbetaalbaar was voor de gewone man. Met andere woorden: de uitkeringen waren slechts een druppel op een hete plaat.¹⁶⁸

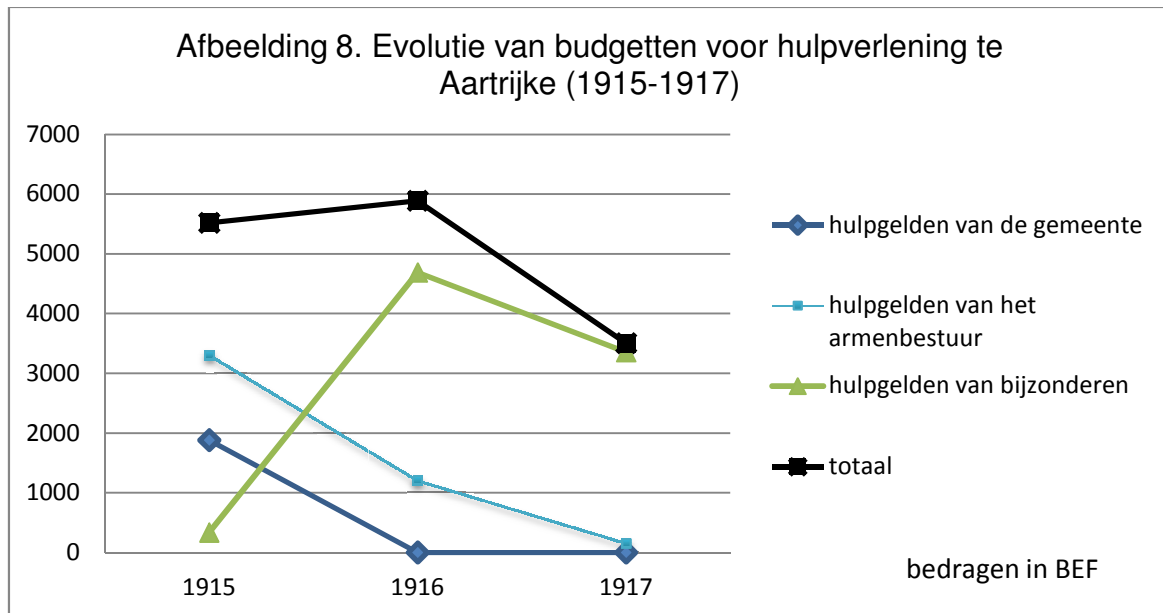
Als we dus op basis van dispaarot bewaard kwantitatief materiaal geen diepere realiteit kunnen blootleggen, kunnen we beter een kwalitatieve analyse maken. Tussen officiële NKHV-regels en implementatie op lokaal niveau lag een kloof. Dit, alsook de conflicten die de hulpverlening met zich meebracht, is het enige wat we nog met een zekere *sérieux* kunnen bestuderen.

Terug naar Aartrijke nu. De cijfers zijn misschien nietszeggend in de absolute zin, maar de *relatieve* daling die te zien is in afbeelding 4 is wel opmerkelijk. Uit de bundel los komiteitsarchief van Pollet blijkt dat er minder (financiële?) hulp werden

¹⁶⁷ Wel bestaan er comparatieve studies op Europese schaal. Zo blijkt uit het werk van Niall Ferguson dat kosten voor levensonderhoud in België explodeerden in vergelijking met de buurlanden. Voor Gent zijn ook prijslijsten gekend, maar voor koopkrachtonderzoek hebben we meer dan prijzen nodig. Zie N. Ferguson *The pity of war*. New York, Basic books, 1999, tabel 40.

¹⁶⁸ P. Scholliers en F. Daelemans “Standards of living and standards of health in wartime Belgium.” In (R) Wall en (J) Winter *The upheaval of war: family, work and welfare in Europe, 1914-1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, p 148.

uitgegeven door de openbare besturen. Die daling werd niet gecompenseerd door private donaties. Wie hulpbehoevend was in de tweede oorlogshelft had dus pech.

Bron: Pollet 1990

De gemeentelijke notulen lijken deze restrictieve politiek te bevestigen, ook al is er – alweer – veel onduidelijkheid. Het enige wat een gedetailleerde inventaris van de Komiteitsacties benaderd, zijn de maandelijkse tabelletjes in de notulen van het schepencollege. Het was Jules De Puydt zelf die daarin de som van vluchtelingen, noodlijdenden en werklozen in de gemeente optekende onder de oneigenlijke term “vluchtelingen”. Het aantal ondersteunde gezinnen schommelde bestendig rond de 100 gezinnen, de bedragen liepen op tot 1000 à 1200 frank per maand.¹⁶⁹ Ging dat om werklozensteun of voedingssteun?¹⁷⁰ Kwam dit geld van de gemeente of van het NKHV? Geen kat die het weet. Vanaf 1918 (het burgemeesterschap van dokter Baekeland) zijn er zelfs geen tabellen meer.

¹⁶⁹ G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Bezettingsperiode, passim. De notulen zijn soms nauwelijks gedateerd. Het is bizar dat De Puydt in officiële correspondentie spreekt over vluchtelingen, terwijl hij die term nauwelijks gebruikt in zijn dagboek. Dit gebrek aan transparantie en informatie is echt wel een probleem bij de studie van dit Komiteit.

¹⁷⁰ Zie in dat verband G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6 Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), “Brochure van het Nationaal Comiteit voor onderstand en bevoorrading betreffende onderstand-steun of “onderstand B” ontvangen te Aartrijke op 7 april 1916 en Brochure van het Nationaal Hulp-en voedingskomiteit, hulpafdeling Voedingsonderstand over “onderstand A” (sic) 1917. Het onderscheid werd later afgeschaft.

Alle decorstukken hebben nu hun plaats gekregen. Tijd om één van onze spelers te laten debuteren: dagboekschrijver en brouwerszoon Jules De Puydt.

8. Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt onder de loep genomen.

8.1 Economisch, sociaal en cultureel kapitaal. Een korte biografie.

Wie is nu Jules De Puydt?¹⁷¹ Bourdieus onderscheid tussen sociaal, economisch en cultureel kapitaal biedt een aanknopingspunt om zijn positie binnen de Aartrijkse elite te problematiseren.¹⁷² De familie De Puydt beschikte ongetwijfeld over behoorlijk wat **economisch kapitaal**. Jules' ouders kwamen uit welstellende landbouwersfamilies die bovendien meer dan 25 ha grond en verschillende huizen in de streek bezaten. Zijn vader Henri, afkomstig uit Zwevezele maar getrouwd met een Aartrijkse vrouw, baatte sinds 1881 de brouwerij *De Leeuw* uit – met veel succes. Op de kieslijst van bijzitters voor de kamerkiezingen van 1906 vinden we de naam Henri De Puydt terug: dat wil zeggen dat hij beschikte over het drievoudig stemrecht (de hoogste of eerste klasse bij nationale verkiezingen).¹⁷³ Jules, geboren in juli 1882, was de tweede zoon in een gezin van 11 kinderen waarvan er twee als boreling stierven. De brouwerij had verschillende bijgebouwen, smeedijzeren hekken en heel wat grond waarvoor de familie geregeld vee aankocht. In 1914 beschikte het gezin over drie paarden, een kar voor het biertransport en een elegante tilbury-koets bedoeld voor uitjes op zondag. Eén van de eerste Duitse daden was het opeisen van luxeproducten bij de pastoor en de lokale notabelen. Bij het gezin De Puydt eiste men – om te beginnen – twintig flessen.¹⁷⁴

Een auto hadden ze niet: dat voorrecht was voorlopig voorbehouden aan kasteelheren de Maere d'Aertrycke en Julien Van Caloen de Basseghem.

De familie dankte die welstand aan het expanderende brouwerijbedrijf. De oudste zoon Evarist, die net het brouwersdiploma had behaald, zou het ambachtelijke familiebedrijf na 1900 moderniseren. Er kwam een door fossiele brandstof

¹⁷¹ Tenzij anders aangegeven is alle biografische informatie gebaseerd op J. Braet *Geschiedenis van de brouwerij De Leeuw in Aartrijke*. Zedelgem: s.n., 2006, p 48-95.

¹⁷² P. Bracke en H. Brutsaert *Sociologie*. Gent: Academia Press, 2008, p 56.

¹⁷³ Gemeentearchief Aartrijke. 533.1 Parlements- en provincieraadsverkiezingen 1896-1950. Map nr 6 verkiezingen 1906, "Lijst der 20 jongste kiezers onder deze die 40 jaren zullen oud zijn op 27 mei 1906 en het drievoudig stemrecht bezitten (1^e afdeling).

¹⁷⁴ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt, Aartrijke 1914-1918*. Zedelgem, Heemkundige Kring Pastoor, 1997, p 8 (1/11/1914).

aangedreven motor, een mouttoren en in 1914 ook gloednieuwe brouwketels. De mouttoren behoorde tot de eerste klasse van hinderlijke inrichtingen en mocht dus pas gebouwd worden na een onderzoek *de commodo et incommodo*. Dit onderzoek vond echter niet plaats, en de mouttoren kwam er toch. Het aantal arbeiders in dienst steeg van twee à drie naar een zestal werknemers.

Jules De Puydt bleek een duizendpoot te zijn, of in elk geval iemand met voldoende economisch kapitaal om in zijn vrije tijd een paar ambities na te streven. Hij was professioneel verbonden aan het ministerie van Landbouw als melkcontroleur maar het is niet duidelijk vanaf wanneer.¹⁷⁵ Hij werd eveneens filiaalhouder van de spaar- en leenkassen van de Boerenbond.¹⁷⁶ In de brouwerij was hij op een gegeven moment ook actief als boekhouder. Toch lijken de meeste van zijn activiteiten, zeker in de populaire herinneringscultuur, zich te hebben toegespitst op het verwerven van meer **sociaal kapitaal**.

Pas 13 jaar na zijn aankomst in Aartrijke zette nieuweling Henri De Puydt de eerste aarzelende stapjes in allerlei gelegenheids- en feestcomités in Aartrijke.¹⁷⁷ Daarna zou de familie steeds nadrukkelijker investeren in het lokale verenigingsleven. Dit linkte hen immers met het gewone volk, hun klanten. Jules leek de spil in deze strategie. Hij trad al in 1889 (op zestienjarige leeftijd) toe tot de pensioengilde. De wielclub *De Vlaamsche Leeuw* is eveneens een goed voorbeeld. In 1906 werd Jules De Puydt voorzitter van de Aartrijkse duivenmaatschappij. Ten slotte gaf hij ook lezingen en publiceerde over kweektechnieken via de “Verenigde Kwekers”. Zo gaf hij in Zedelgem druk bijgewoone lezingen over de *geitenkweek* die leidden tot een maatschappij voor onderlinge bijstand. Zijn lezing over *prijshoenderen* (iets wat de loonarbeider ongetwijfeld een stuk minder boeide) trok echter minder volk. In het

¹⁷⁵ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p VII. In die functie moest hij de opbrengst van alle West-Vlaamse koeien statistisch in kaart brengen. Zie ook B. Denys “Enkele Groot-Zedelgense bronnen voor de studie van de Eerste Wereldoorlog.” *Zilleghem. Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse. volume 18, nr 4, 1997*, p 153.

¹⁷⁶ Zie P. Van den Eeckhout en G. Vanthemsche eds. *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België. 19e-20e eeuw*. Brussel. VUB Press, 2005, p 847 en B. Denys “Karel Louis van Eecke. Non-conformistisch en paternalistisch onderpastoor...” p 64. Sinds 1892 werden in de schoot van de Boerenbond spaarkassen naar het Duitse Raiffeisentype opgericht. Alweer weten we niet precies of De Puydt al tijdens de Eerste Wereldoorlog een functie uitoefende in die spaarkassen – waarschijnlijk niet.

¹⁷⁷ J. Braet *Geschiedenis van de brouwerij...* p 52. In 1894 werd hij tot kapitein van de vierde compagnie van de burgerwacht in Aartrijke gekozen. Daarna gingen zijn lidmaatschappen echter in stijgende lijn.

verenigingsleven begon hij steevast ergens in de marge, als secretaris of penningmeester.¹⁷⁸

Toch was de familie in 1914 nog niet vertegenwoordigd in de kerkfabriek, de gemeenteraad of het armenbestuur. In 1911 schonk het gezin De Puydt een kunstwerk aan de lokale kerk ter waarde van 380 frank. Deze geste laat zich lezen als een visitekaartje van een burgerlijke familie die zich wil opwerken. De periode 1900-1917 lijkt voor het gezin De Puydt toch wel een *overgangsfase* te zijn, waarin ze opklommen van de subtop naar de top van de gemeenschap. De connecties met prominente figuren in de gemeenschap namen alleen maar toe tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dit wil echter niet zeggen dat relaties met de gewone bevolking niet meer belangrijk waren. Inzet voor liefdadige werken waren de ideale manier om deze relaties te bestendigen. Het was voornamelijk *social climber* Jules De Puydt die deze dubbele taak realiseerde. Deze persoonlijke en familiale ambities komen natuurlijk niet openlijk naar voren in dagboek van Jules De Puydt.

Hoe zat het met het **culturele kapitaal**? De negen kinderen De Puydt voltooiden allemaal het humaniora, zelfs de meisjes. Jules studeerde na zijn opleiding in het Sint-Jozefsinstituut in Torhout niet verder om onbekende redenen. Maar hij deed volop aan zelfstudie en lectuur over agrarische onderwerpen en stond als expert bekend in de streek. De jongere broers Jerome en Hilaire werden priester. Er was zelfs een piano in huis.¹⁷⁹ Een familiefoto is onthullend.

Afbeelding 9. Het gezin Henri De Puydt – Justine Decoster (opname circa 1908).
Zittend van links naar rechts: Jules, Marie, moeder Justine Decoster, Bertha. Staand: Maurice, Emile,

¹⁷⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p VIII.

¹⁷⁹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt, Aartrijke 1914-1918...* p 12 (15/11/1914).

Irma, vader Henri De Puydt, Evarist, Jerome en Hilaire.

Bron: Braet, 2006

Wat op het eerste gezicht een standaardkiekje lijkt, legt in werkelijkheid de burgerlijke mentaliteit vast op plaat. De foto is ordelijk en harmonieus gecomponeerd. In het midden staat de *pater familias*, naast hem zijn oudste zoon en gediplomeerde opvolger. Ook dochter Irma die het diploma van huishoudregentes had bemachtigd – in die periode was dat vrij uitzonderlijk – kreeg een plaats naast de vader. Zij vormen het centrum waarrond de andere gezinsleden keurig geordend zijn. Op de voorste rij vinden we Jules en dochter Marie (zonder hogere diploma's) en moeder Justine Decoster. Ze poseerden voor hun brouwerij. Bezit mocht dus prominent figureren in de representatie naar de buitenwereld toe. Iedereen is uiteraard op zijn paasbest: we zien zijden strikken, kostuums, horloges aan een kettinkje, versierde jurken, juwelen. Het horloge is typerend voor het belang van arbeidsdiscipline en stiptheid. *Last but not least* verkiest de familie zich te laten fotograferen met een dik boek. Dit boek verwijst rechtstreeks naar de respectabele opvoeding standaard was in het gezin. De foto is afgewerkt met een mooi gebloemd tafelkleedje en een vaasje

met bloemen. Deze foto symboliseert alles waar de familie De Puydt belang aan hechtte: orde, reinheid, respectabiliteit, studie en zakelijk succes.

Interessant genoeg kunnen we binnen de familie ook een zekere evolutie bespeuren. Het onuitgegeven oorlogsdagboek van broer Jerome vertoont namelijk een zeer brede culturele en artistieke belangstelling en zelfs een sterke Vlaamsgezindheid. Maar in het dagboek van Jules De Puydt vinden we die culturele interesse totaal niet terug. De Vlaamsgezindheid waar de familie om bekend stond (getuige de naam van de door hen gepatroneerde wielclub) komt daar nergens naar voren.¹⁸⁰ We vinden integendeel strenge veroordelingen voor al wie de Walen en Vlamingen tegen elkaar wil opzetten, vooral de activisten. Er is zeker Belgisch patriottisme te bemerken in Jules' dagboek, maar dat neemt de vorm aan van een elegie, eerder dan een militant geloofssysteem.¹⁸¹ Kortom, de *seminaristudent aan het front* en de *mecenas achter het front* hadden niet dezelfde bekommernissen, ook al kwamen ze uit dezelfde familie. Jules, elf jaar ouder dan Jerome, had nog de puur zakelijk ingestelde mentaliteit van zijn vader. De uitbouw van netwerken in de gemeente was als het ware zijn taak, de jongere kinderen hoefden dat pad niet meer te bewandelen. Jules zou zijn cultureel kapitaal dan ook op een andere manier inzetten dan zijn broers.

De gevolgen van de oorlog op het familiebedrijf.

Toen de oorlog uitbrak vluchtte de helft van de familie naar Engeland waar ze de bezetting doorbrachten in een huis in Birchwood Road te Londen. De vrijgekomen plaats werd onmiddellijk ingenomen door de Duitsers, die van *De Leeuw* de *Ortskommandantur* maakten. De Duitse bezetting was (meestal) niet erg gunstig voor het economisch leven. Maar aan de andere kant bracht de oorlog ook bepaalde kansen die Jules volop greep.

Ten eerste bleef De Puydt goed **geïnformeerd** over alles. Dat was belangrijk in een tijd van onduidelijkheid en vage geruchten.¹⁸² Ten tweede kon De Puydt gedurende

¹⁸⁰ J. Braet *Geschiedenis van de brouwerij De Leeuw in Aartrijke*. Zedelgem: s.n., 2006, p 51. De "uitgesproken Vlaamsgezindheid" vertaalt zich eerder in Jules' gebruik van het Vlaams dialect en niet, zoals vele burgers in Vlaanderen, het gebruik van het Frans.

¹⁸¹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 27 (20/1/1915), p 46 (6/5/1915), p 166, p 180 (13/5/1918), p 187 (19/7/1918)

¹⁸² Als De Puydt schreef dat een bepaald regiment was gepasseerd, kunnen we via de regimentdagboeken ook objectief vaststellen dat deze of gene kolonne in Aartrijke was. De Puydt zat

heel de bezetting bepaalde **voordelen** bekomen van zijn Duitse bezetters / logés.¹⁸³

In december 1914 lezen we bijvoorbeeld in zijn dagboek:

“Niet dat wij ervan te klagen gehad hebben, verre van (...) Zij nemen hier niets weg, ter contrairie, wij krijgen nu en dan e schoon stuk vleesch, taartjes, sigaars, sigaretten, meêdrinken van hunnen wijn, champagne (...)”

Dat waren geen politiek geladen zaken of *extreem grote* economische voordelen. Juist daarom dat de term *bricolage* en zeker niet de term collaboratie van toepassing was.¹⁸⁴ Omdat de Duitse bevelhebbers toch bij hem te gast waren, kreeg hij soms wel eens kleine gunsten. Als er opeisingen kwamen, probeerde Jules eens te gaan “klappen” met een Duitser die nog niet te streng was. Dit lukte zeker niet altijd, maar werd door De Puydt wel als de normaalste zaak van de wereld gezien. Vergeet ook niet dat *alle* boeren regelmatig een goede koop sloten met de Duitsers en dat ook het gezin De Puydt over vee beschikte. De familie zal ten slotte ook zeker geleden hebben onder de strenge tweede helft van de bezetting.

Ten derde werd hij op 13 januari 1915 **lid van het pas opgerichte Hulpkomiteit voor Onderstand en Bevoorrading**, ook bekend als *Spaans-Amerikaans Voedingskomiteit*. Dit is natuurlijk de lokale afdeling van het NKHV in een Aartrijsk jasje. Het initiatief kwam laat en werd genomen door de provinciale afdeling. De gemeente bleef al die tijd passief en tekende slechts in op de voorstellen van bovenaf.

In elk geval was het Jules De Puydt die, volgens de familiale overlevering, “*elke zondagochtend na de achturenmis vanop het balkon van het gemeentehuis (...) de mensen meedeelde wat er tijdens de volgende week aan levensmiddelen te verkrijgen zou zijn*”. Hij was dus als het ware de communicatieverantwoordelijke van het lokale Komiteit. Ook ging hij regelmatig naar Gent met een geautoriseerd

er nooit naast. Mededeling Roger Verbeke, militair expert bij het *In Flanders Fields Museum*, november 2010.

¹⁸³ Voor het citaat en de vele andere voordelen zie *Het dagboek van Jules De Puydt...* p 2 (17/10/1914), p 10 (8/11/1914: 2900 frank voor een opgeëist paard dat De Puydt toch liever kwijt was), p 12 (15/11/1914), p 14 (23/11/1914), p 21 (29/12/1914), p 48 (25/5/1915), p 84 (13/5/1916), p 188 (29/7/1918: leveringen van hout en kolen door de Duitser K.S) enzovoort.

¹⁸⁴ De ideologische grens van sympathie voor Duitsland werd nergens overschreden en ook De Puydt hield achter wat hij kon voor de Duitse bezetter. Voor de slechte reputatie die brouwers in bezet België hadden zie: L. van Ypersele ed. *La patrie crie vengeance : la répression des "inciviques" belges au sortir de la guerre 1914-1918*. Brussel, Le Cri, 2008.

paspoort, om de Duitse opeisingsbonnen te verzilveren voor de Aartrijkse boeren.¹⁸⁵

De brouwerij draaide ondertussen, ondanks grondstoffen- en energieschaarste door. Historicus Johan Braet stelt vast dat de Duitsers de voordelen van een goedwerkende brouwerij inzagen en behoorlijk wat moeite deden om de bevoorrading te laten doorgaan. Ongetwijfeld wou men de bevolking en de eigen, talrijk aanwezige soldaten hun pintje bier niet afnemen. Ook dit speelde in het voordeel van de familie De Puydt.¹⁸⁶

Maar tegen eind 1916 was dat voorbij. De Duitsers eisten de koperen brouwketels op. Jules De Puydt probeerde nog tevergeefs te bemiddelen bij een luitenant, maar kreeg het deksel ferm op de neus.¹⁸⁷ De brouwerij werd een Duitse militaire melkerij. Ondanks alle Engelse eisen teerde de bezetter op de Vlaamse boeren om frontsoldaten en zelfs Duitsland te bevoorraden.

Dankzij de industriële archeologie kunnen we minstens één fout in het dagboek vinden. Jules De Puydt schreef namelijk dat er een gat werd gekapt in de façade om de twee grote brouwketels naar buiten te krijgen. Maar bij de restauratie van het gebouw stelde men vast dat de façade *nooit beschadigd was geweest*.

Bij oudere Aartrijkenaars beweren tot op vandaag dat de broers zelf haastig de ketels hadden uitgebroken en begraven in één van hun eigendommen. Braet betwijfelt dit gezien de voortdurende aanwezigheid en de strenge represailles van de Duitsers, en het simpele materiële feit van de onbeschadigde façade.¹⁸⁸ De hele kwestie blijft dus onopgelost maar de folklore er rond is even interessant als de waarheid, zoals in het besluit (zie p 148) zal blijken.

Na de wapenstilstand was de brouwerij zwaar beschadigd. Maar ondertussen hadden Henri en Evarist De Puydt begrepen uit de vakpers dat het tijdperk van

¹⁸⁵ Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt... p III en p 32 (23/2/1915)

¹⁸⁶ F. Becuwe. *Bier aan het IJzerfront*. Brugge, Uitgeverij De Klaproos, 2010. Dat brouwers en herbergen aan het front winst maakten aan de oorlog, was courant.

¹⁸⁷ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 107 (8/12/1916) en p 106 (26/11/1916)

¹⁸⁸ J. Braet *Geschiedenis van de brouwerij...* p 74. Degenen die dit verhaal vertelden waren een lokale literator, een *herbergierster* en iemand die op Open Monumentendag 2004 de brouwerij bezocht (zie ook infra). De Puydt zelf schreef in zijn dagboek dat zij hun koperen fornuis hadden begraven. Na het vertrek van de Duitsers groeven ze het weer op. Dit feit kan een inspiratie zijn geweest voor de mondelinge overlevering. Braet zelf vermoedt dat de ketels gewoon op de zolder uiteengeslagen werden waarna de stukken door de Duitsers werden meegenomen. Dat Jules schreef over een gat in de façade zou betekenen dat hij de schade door opeising aandikte of verzon... Zie *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 202 (28/10/1918)

familiaal ambachtelijk brouwen voorbij was, en het ziet ernaar uit dat ze dit al begrepen hadden voor het einde van de oorlog. Daarom namen ze contact op met een groep brouwers uit het Brugse en zo kwam in 1919 een grote, centrale brouwerij voor laaggegist bier tot stand. Deze *Brasserie du Lac* verenigde 44 brouwers. *En passant* kon het gezin vier jaar na de oorlog een schadevergoeding van 132 249 frank opstrijken. Als aandeelhouders van de *Brasserie du Lac* en als drankhandelaars in Aartrijke bleef het hen voor de wind gaan. Jules De Puydt bleef de administratie doen in de brouwerij en identificeerde zich tot op latere leeftijd met de *familiebrouwerij* en de agrarische verenigingen.¹⁸⁹ De archieven leren ons dat hij bij de verkiezingen van 24 april 1921 tot gemeenteraadslid werd verkozen. Het gaat dus zeker niet om zomaar een “plaats als lijstvuller” zoals de familiale overlevering beweert.¹⁹⁰ We komen hier later op terug.

In 1972 stierf Jules De Puydt. De man wiens leven wel vaker wordt beschreven als “één sociale weldaad voor Aartrijke” bleef zijn hele leven ongehuwd.

8.2 Methodologie. Het dagboek als bron voor feiten en zelfconstructie.

Feiten voor familiaal gebruik.

Egodocumenten, zoals dagboeken, memoires of brieven, werden lang gezien als besmet door “subjectiviteit” en dus ongeschikt voor de historicus. Daarbij vergat men wel eens dat zogenaamd hardere, bureaucratische bronnen ook selectief zijn. Het dagboek van De Puydt toont ons niet alleen de bewuste en onbewuste identiteitsvorming (“*self-fashioning*”) van De Puydt, maar is ook een vrij goede toegang tot zijn sociale omgeving.¹⁹¹ De schrijver van een egodocument is geen objectief observator, maar iemand die vanuit zijn sociale positie en een zekere

¹⁸⁹ J. Braet *Geschiedenis van de brouwerij...* p 92-93. Braet noemt de “aparte mentaliteit binnen de familie De Puydt waarbij vooral werd geluisterd naar de stem der ouderen” een oorzaak voor het feit dat de brouwerij zolang in familiebezit bleef, en niet door bijvoorbeeld één familielid of door investeerders werd overgenomen.

¹⁹⁰ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p VII.

¹⁹¹ A. Baggerman en R. Dekker “De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten; nieuwe wegen en perspectieven.” In A. Baggerman en R. Dekker eds. *Egodocumenten. Nieuwe wegen en benaderingen*. s.l. aksant, 2004, p 3, 8 en 11. Historisch onderzoek over het NKHV en CRB is echter vaak een overname van de *memoires van Hoover en Henry*, zonder dat dit geproblematiseerd werd. Blijkbaar gebruiken historici –zeker als de informatie schaars is – wel probleemloos *high brow* egodocumenten. Waarom dan die selectieve huiver bij *low brow* egodocumenten?

internalisering van zijn *leefgemeenschap*, een narratief over bepaalde feiten schrijft. Het dagboek is dus niet per definitie ongeschikt om die feiten uit te distilleren.

De Puydt hanteerde bovendien vier jaar lang elke dag een vast patroon in zijn dagboek. Eerst vermeldt hij de (vermeende) militaire gebeurtenissen; bombardementen, troepenverplaatsingen, beschadigingen en dergelijke. Daarna volgt steevast een bezettingskroniek. Welke Duitsers hebben wat gedaan? Wat is hun laatste bevel? Veel van dit nieuws kan worden gekaderd de sociale relaties van consumptie, want het betreft veelal opeisingen in de landbouwsector. De Puydt is zelf actief in die sector en heeft er veel kennissen, vandaar zijn grote interesse. Als laatste volgen sociale observaties, anekdotes of roddels. De Puydt stond meestal kritisch tegenover die “volkse” praat. Zijn dagboek is een instrument van burgerlijke distinctie.

Kortom, De Puydt wou een planmatige feitenregistratie maken. Hij schreef *enkel* tijdens de bezettingsperiode een dagboek en begon daarmee pas toen de Duitsers effectief de gemeente naderden (en dus niet op 4 augustus 1914).

Tijdens de lectuur van het dagboek kreeg ik de indruk dat het om een vrij “intiem” project ging, dat enkel bedoeld was voor *significante* anderen. Jules sprak verschillende keren zijn familie in Engeland rechtstreeks aan. Het lijkt waarschijnlijk dat hij zijn familie in Birchwood Road een beeld van het thuisfront wou geven.¹⁹² Dit was geen heemkundig project met bredere, maatschappelijke ambities: daarvoor waren zijn observaties van sommige dorpingen te expliciet. De Puydt schreef ook in het dialect en heeft nooit geprobeerd zijn dagboek uit te geven.¹⁹³ Evenmin lijkt het om zelflegitimatie te gaan. Als historicus kan men *achteraf* wel wijzen op het feit dat hij met de Duitsers een glas dronk of materieel voordeel had bij hun aanwezigheid. Wat juist interessant is, is dat De Puydt zich van dergelijke potentiële verwijten totaal niet bewust was. In de afgesloten dorpsgemeenschap in het *Operationsgebiet* was dat spijkers zoeken op laag water. Iedereen moest leven met de Duitse

¹⁹² Als voorbeeld zie *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 60 (5/9/1915), p 76 (24/2/1916). Hij schrijft bijvoorbeeld: “wij hebben uw kaartje ontvangen” en niet “wij hebben een kaartje van Marie uit Engeland ontvangen”.

¹⁹³ Virginie Loveling had bijvoorbeeld wel maatschappelijke ambities. Zij was professioneel literator en wou haar dagboek publiceren. J. Debaveye *Belgisch en Vlaams nationalisme in de Eerste Wereldoorlog. Een studie aan de hand van West- en Oost-Vlaamse dagboeken*. Gent: (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2009 (promotor M. Vanginderachter), p 38

aanwezigheid en wat in Antwerpen of Brussel de norm was, was in de dorpsgemeenschap irrelevant. Bovendien was De Puydt soms mild tegenover de bezetter, maar nooit tegenover de *bezetting* (zie ook infra). Dat zou in zijn ogen een daad van “vulgair” landverraad zijn! Ten slotte had het dagboek waarschijnlijk een soort “therapeutische” functie. Door routineus zijn ervaringen op te schrijven kon hij waarschijnlijk beter omgaan met de chaos, de angstaanjagende onzekerheid en de verveling van de bezetting.¹⁹⁴

Dat De Puydt zich dus niet te veel moest “inhouden” wil niet zeggen dat hij voortdurend open en eerlijk neerschreef wat hij dacht. In een egodocument vinden we altijd zelfcensuur of een keurslijf waaraan de auteur zich, rekening houdend met latere lezers of zijn zelfbeeld, houdt.¹⁹⁵

De mentaliteit van de dagboekschrijver. Hoe het ego zich bewust en onbewust onthult.¹⁹⁶

Wie het dagboek leest ontmoet niet alleen een kroniekschrijver, maar ook een getuige van slachtofferschap van Aartrijke. De Puydt ervoer de bezetting als tragisch, maar wou ook tonen dat *tenminste* hij de moed niet (vaak) verloor. Hij zag zichzelf als een **vaderfiguur** voor de lokale gemeenschap, of toch minstens als een oudere broer. Hij was wijzer dan de anderen, maar ook immens bezorgd om hun lot – zo liet hij het toch uitschijnen. Deze **bewuste** zelfconstructie kwam pas echt naar voren door zijn lidmaatschap bij het Komitee voor Hulp en Voeding.

Tot begin 1915 registreerde De Puydt vooral het lijden van de bourgeoisie in de *regio*; opeisingen van wijn, likeuren en champagne, het openbreken van huizen en besmeuren van salons, de beslommeringen rond de brouwerij. Vervolgens kwam er aandacht voor de opeisingen bij de boeren en het gebrek aan meststof.¹⁹⁷ Maar naarmate de bezetting vorderde besteedde hij (noodgedwongen!) steeds meer

¹⁹⁴ Over de relatie tussen egodocumenten en de ervaring van tijd en discontinuïteit, zie het werk van de antropoloog Maurice Halbwachs. A. Baggerman en R. Dekker "De gevaarlijkste van alle bronnen..." p 18 en 19. Therapeutisch schrijven is een beetje anachronistisch in deze context. Het is immers ook opmerkelijk dat De Puydt zo emotioneel schrijft. Zijn interesseveld is vrij materialistisch (zie ook infra).

¹⁹⁵ R. Aerts ed. *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur*. Hilversum, Verloren, 2002, p 12. De historicus Presser noemde het egodocument een plek waar het ego zich opzettelijk en onopzettelijk onthult of verbergt.

¹⁹⁶ A. Baggerman en R. Dekker "De gevaarlijkste van alle bronnen..." p 8.

¹⁹⁷ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 17 (9/12/1914) en p 19 (19/12/1914).

aandacht aan de “kleine” mensen in de *lokale* gemeenschap. Hij kreeg oog voor de boetes, de schaarste en de moraal. De problemen werden immers steeds zichtbaarder en nijpender. Het *managen* van deze problematiek gaf De Puydt een doel en een richting. Zijn zelfbeeld én zijn feitenselectie wisselde dus naargelang de omstandigheden. Het is geen toeval dat de overgang tussen de eerder “egoïstische” visie op de bezetting en een breder besef van sociale nood plaats vindt rond kerstmis 1914.¹⁹⁸ Tegelijkertijd getuigt het dagboek ook van een bijzonder plaatselijk gerichte mentaliteit.¹⁹⁹ Dat de voedselhulp pas ontstond na impuls van bovenaf (Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit West-Vlaanderen) wou De Puydt blijkbaar niet toegeven. Dat de financiering door de hogere NKHV-regionen problematisch was, kwam ook nergens aan bod.

We horen de stemmen van de lagere klassen in het dagboek (*heteroglossia*), maar ze worden gecast door De Puydt in telkens andere rollen, afhankelijk van de belangen van de auteur. Ze zijn soms medestanders, soms meelijwekkende lasteraars, soms slachtoffers.

Onbewust onthult De Puydt zich als een eerder koelbloedige en zelfs cynische observator. Bombastische retoriek is hem vreemd. In tegenstelling tot zijn broer Jerome heeft hij een vrij **materialistisch** interesseveld. Het verlies door opeisingen, de winsten van verkoop, diefstal en smokkel door *anderen*, het aantal Duitse logés, de prijzen van voedingswaren, het krijgt allemaal (veel) plaats. Voor ethische of morele overwegingen is daarbij weinig ruimte, wat toch merkwaardig is gezien zijn “caritatieve” inzet voor de gemeente.²⁰⁰ *Het lijkt of deze twee kanten van De Puydts karakter volledig los van elkaar staan.*

De interessantste passages zijn natuurlijk deze waarin zijn klassengebonden feitenrelaas botst met zijn zelfconstructie. We vinden tal van **inconsequenties** in zijn houding.

¹⁹⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 21 (26/12/1914)

¹⁹⁹ Dit correspondeert voor een stuk met de sociale realiteit. Zie S. De Schaepdrijver *De Grootte oorlog...* p 116. Zie ook *Het oorlogsdagboek van Jules De Puydt...* p 4 (21/10/1914): “wij zijn afgescheiden van gansch de wereld”. Anderszijds is het toch bizar dat De Puydt zo weinig aandacht schenkt aan de hogere regionen van het NKHV, die toch de lokale initiatieven op gang trokken.

²⁰⁰ De Puydt stelde dus zijn eigen economisch gedrag niet in twijfel. Maar evenmin veroordeelde hij de smokkelaars of boeren uit zijn gemeente. Hij koesterde een stilzwijgende sympathie voor wat enkel als de normale gang van zaken werd beschouwd.

Zo gaf hij zelf goederen weg die niet van hem waren, maar foeterde hij op de Duitsers als zij hetzelfde deden.²⁰¹ We hebben hierboven reeds gezien dat hij zonder complexen voordeeltjes haalde bij de Duitsers. Welnu, zodra de lagere klassen *schijnbaar* hetzelfde deden, wou hij de Duitsers weg. Toen twee vrouwen een straatruzie kregen en beboet werden verweet hij hen “*geld in de Duitse muile te smijten (sic)*”. Maar de boetes die de smokkelende boeren / gemeenteraadsliden opliepen waren natuurlijk veel hoger en daarover kwam geen onsympathiek woord.²⁰² Vaak vermeldde De Puydt dat hij iets aan een mooi prijsje had verkocht aan de Duitsers, maar zodra de brouwerij ontmanteld was lezen we:

*De soldaten (...) kopen alles op om naar huis te zenden tegen Kerstdag: boter, vleesch, erwten, bonen enz... Dat er hier zulke domme menschen kunnen gevonden worden die voor wat marken dat alles aan hen verkoopen. Schande! Driedubbele schande!*²⁰³

Die materialistische mentaliteit kwam ook terug in zijn houding tegenover de Duitsers. Geheel in overeenstemming met de burgerlijke mentaliteit maakte hij een onderscheid tussen “goede” Duitsers en “slechte” Duitsers. De goeden waren beleefd, gematigd en respectvol en knepen af en toe een oogje als dat “profijt” bracht voor De Puydt. De slechten waren de boertige, ongematigde drinkebroers. Niet toevallig had De Puydt soms een zekere sympathie voor de luitenanten, maar veroordeelde hij de gewone soldaten – die af en toe iets stalen uit zijn huis.²⁰⁴ De bezetting van België bleef echter een kwaad en een last. Al moeten we die dramatiek ook niet te verheven gaan interpreteren. De Puydts meest bittere uitval tegenover de bezetting kwam er naar aanleiding van het doden van... duiven (zie ook infra voor deze slachtpartij)

Ik kon het dagboek consulteren in de door de heemkundige Kring Pastoor Ronse uitgegeven versie. Een uitgave bij gratie van een familielid maakt het mogelijk om bepaalde passages te censureren. Toch vertoont de uitgave daar geen sporen van. Er ontbreekt geen enkele dag en de tekst zelf bevatten geen hiaten qua structuur.

²⁰¹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 12 (17/11/1914) en p 25 (12/1/1915)

²⁰² *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 106 (25/11/1916)

²⁰³ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 108 (16/12/1916). Contrasteer met p 62 (20/9/1915); “wij moeten overal trachten geld van te slaan...”

²⁰⁴ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 2 (18/10/1914) en p 3 (19/10/1914: het contrast tussen een “brigandregiment” en de beleefde officieren), p 6 (28/10/1914), p 12 (17/11/1914) en p 35 (7/3/1915: “de Duitse soldaat K. stond altijd voor ons profijt”).

Bovendien zijn ook passages die De Puydt minder fraai doen overkomen bewaard.²⁰⁵ Ik ga er dus vanuit dat de uitgave een trouwe versie van het originele dagboek is.

Mijn episode over Aartrijke valt uiteen in twee delen. Eerst analyseer ik de werking van de lokale Komiteit voor Hulp en Voeding en alle sociale spanning die dit uitlokte. Dit gebeurt aan de hand van een chronologisch verhaal. Er was namelijk zoveel unieke informatie van diverse aard ter beschikking, dat ik niet anders kon dan de lezer een reis door de tijd te laten maken.

Maar het wedervaren van het lokale Komiteit is maar een deel van het verhaal. De overlevingsstrategieën van de Aartrijkenaars waren meervoudig en concentreerden zich zeker niet allemaal rond de liefdadigheidspolitiek van de komiteitsleden. Aartrijke als *case-study* geeft ons heel wat interessante houdingen en incidenten. Deze komen aan bod in het tweede deel, dat thematisch is opgevat.

Op die manier contrasteer ik strategie (*top-down* hulpverlening) met tactiek (*bottom-up* overlevingsstrategieën).

9. Het problematische reilen en zeilen van de lokale hulpverlening. Falende strategieën.

9.1 Van ad hoc-initiatieven naar de organisatie van structurele hulp.

De hulpverlening in Aartrijke begon relatief laat, in januari 1915.²⁰⁶ De *timing* wil niet zeggen dat er voordien overvloed was. Al vanaf oktober 1914 gaf De Puydt verschillende indicaties van schaarste. In december 1914 was de bevolking reeds overgeschakeld op “minderwaardig” voedsel zoals roggebrood.²⁰⁷

Aanvankelijk was voedselverlening gewoon geen prioriteit. Iedereen was in de ban van de Duitse overrompeling, de inkwartiering en de krantenberichten over terreur. De Puydt schreef dat “*de mensen al tien jaar verouderd zijn van angst en schrik en van geen eten meer te moeten hebben (het wil er niet in) en niet te kunnen*

²⁰⁵ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 126 (30/4/1917, een antisemitische uithaal).

²⁰⁶ Zie bijvoorbeeld *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 24 (5/1/1915) Die dag vermeldde hij dat de vrouwen en ouders van Belgische soldaten “weerom” werden betaald met gemeentelijke bons, zoals die in de steden *al in voege* waren.

²⁰⁷ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 2, 3 en 4 (18-19 en 20/10/1914), p 11 (13/11/1914), p 15 (27/11/1914) en p 21. Terwijl de familie zelf nog aan kolen kon geraken om te brouwen, zei De Puydt dat de mensen gingen “vervriezen (sic)” als er niet meer brandstof kwam.

slapen.”²⁰⁸ Algauw kantelde de apathie naar fixatie. Wat er nog van voedsel te krijgen was werd een kostbare schat en een middel om sociale netwerken mee te versterken. De familie De Puydt begon – net als de Gentse burgerij – te hamsteren. Al hun zwijnen werden geslacht en ingepekelde. Via hun netwerken konden ze aan steeds schaarser wordend vlees en kaas komen. Die werd dan gedeeld met onderpastoor Priem en dokter Baekeland.²⁰⁹ Als de Duitse ingekwartierden resten van rantsoenen achterlieten (wat aanvankelijk nog gebeurde), gaf de familie De Puydt dit weg aan de arme mensen.²¹⁰

Deze vorm van hulpverlening was natuurlijk niet duurzaam. Misschien waren er nog andere elementen die de lokale notabelen deden beseffen dat de toestand aangepakt moest worden. Er kwamen berichten dat de Duitsers het naburige kasteel Van Wyndaele hadden geplunderd en aan de mensen uitdeelden wat zij niet wilden meenemen.²¹¹ Dan waren er nog de opeisingen van wijn, sigaren en andere luxueuze producten.²¹² Dit moet de elite beangstigd hebben; in hoeverre zouden de Duitsers de sociale hiërarchie omver gooien?

Op 6 januari 1915 ontving het gemeentebestuur in Aartrijke een brief van het Provinciale Komiteit van West-Vlaanderen (noord) waarin zij werden uitgenodigd om een aanvraag voor hulp te sturen.²¹³ Senator en Baron Albert Ruzette was vice-voorzitter van dit Provinciaal Comité. De Puydt kende hem al langer via de Boerenbond, maar ondernam geen initiatief.²¹⁴

Op 8 januari ging de gemeente daarop in en vroeg 1500 frank aan.²¹⁵ De Aartrijkse

²⁰⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 4 (20/10/1914) en Efnovembergroep *Van den grooten oorlog. Volksboek...* p 22.

²⁰⁹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 7 (31/10/1914)

²¹⁰ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 12 (17/11/1914)

²¹¹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 3 (20/10/1914), p 7 (29 en 30/10/1914). Ook in Aartrijke zelf zou er schade zijn aangebracht in bijvoorbeeld het kasteel van Caron, van een dokter Nelis, van de kinderen Ramault en Emilie Fonteyne. Deze waren allen gevlucht en hadden hun huis verzegeld.

²¹² *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 8 (1 en 2/11/1914). Het gaat om wijn, champagne, sigaren, horloges, boter en “koloniale waren” ter waarde van 30 000 frank (in bons).

²¹³ G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6 Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen op 6 januari 1915.

²¹⁴ P. Martin *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...* p 305 en *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 46 (9/5/1915) en p 23 (2/1/1915).

²¹⁵ G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Zitting van 8 januari 1915.

afdeling kreeg van het provinciale Komiteit “slechts” 1100 frank.²¹⁶ De Komiteitsleden maakten een lijst op met 67 gezinnen (427 personen) die recht hadden op dringende hulp. Vervolgens kocht men bij de boeren rogge om uit te delen.²¹⁷ Ter vergelijking: de Duitsers hadden bij de Aartrijkse boeren al voor meer dan 24 000 frank opeisingen gedaan, die werden uitgekeerd via bons. Het volledige gedrag van die bons werd uitbetaald.²¹⁸

De Puydt werd blijkbaar reeds op 8 januari gevraagd om deel te nemen, want diezelfde avond nog vermeldde hij in zijn dagboek de oprichting van dit nieuwe “*Comité voor de Noodlijdende (sic)*”. Zijn terminologie is instructief voor de paternalistische visie op hulp. De officiële en neutrale benaming *Komiteit voor Hulp en Voeding* werd aanvankelijk niet gebruikt door de oprichters of in de privésfeer van het dagboek. Maar uit de citaten met de reacties van de gewone mensen, bleek dat zij het epitheton “noodlijdend” verwierpen en de officiële benaming opdrongen, ook aan De Puydt.

Het Komiteit als een nieuw machtscentrum.

De komiteitsleden werden geselecteerd uit het establishment. Iemand als Edward Vanhulle was niet enkel lid van het armenbestuur, maar eveneens drijvende kracht achter de lokale weefschool en bezitter van het drievoudig stemrecht.²¹⁹ Opvallend is ook dat alle leden via min of meer officiële kanalen gebonden waren aan het bestuur of strategisch belangrijk waren (Pollet). Enkel de broers De Puydt waren dat tot op dat moment niet meer dan goede *commercanten* en actieve participanten in de *civil society* van Aartrijke. Door de werking van het Komiteit werden ze ook officieel opgenomen in de kring van bestuurders. Volgens de regels van het NKHV moesten lokale komiteiten afgescheiden blijven van het stedelijk bestuur. Met de positie van burgemeester Lievens als Komiteitsvoorzitter bleek nogmaals hoe groot de kloof

²¹⁶ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 24 (8/1/1015)

²¹⁷ G.A Zedelgem. Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Zitting van 13 januari 1915.

²¹⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 30 (5/2/1915), p 31 (11/2/1915), p 32 (23/2/1915) e.v.

²¹⁹ G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 533.1 Parlements- en provincieraadsverkiezingen 1896-1950. Map nr 6 verkiezingen 1906

tussen theorie en praktijk was.²²⁰ We mogen er gerust van uitgaan dat de bedlegerige burgemeester nauwelijks aanwezig was. Na zijn dood in mei 1915 werd Jules De Puydt voorzitter.

Tabel 4. Leden van het Komiteit voor Hulp en Voeding te Aartrijke vanaf de oprichting in januari 1915 tot de vertrouwensstemming van augustus 1915.

Naam	officiële functies in Aartrijke	functie in het Komiteit
August Lievens	burgemeester tot 9/5/1915 (†)	voorzitter tot †
Victor Priem	onderpastoor en lid van het armenbestuur	Lid
August Neyens	schatbewaarder van de kerkfabriek	Lid
Jules Ramault	Gemeentesecretaris	Lid
Edward Vanhulle	lid van het armenbestuur	Lid
Jules De Puydt	-	lid, voorzitter na † van Lievens
dokter Baekeland	Gemeenteraadslid	toegevoegd lid na † van Lievens
Henri Pollet	ontvanger van het postkantoor	toegevoegd lid na † van Lievens
Evarist De Puydt	-	toegevoegd lid na † van Lievens

Bron: Braet 2006 en Jules De Puydt

Financiële onderstand en voedingsonderstand.

De aanvraag voor financiële hulp moest maandelijks door het gemeentebestuur worden herhaald en moest rechtstreeks in geld worden bedeed aan de betrokken personen.²²¹ Het gemeentebestuur meende in februari 1915 dat het aantal **behoeftigen inwoners** al was gestegen tot 750 (in plaats 427) inwoners. Het ging voornamelijk om vrouwen van seizoenarbeiders met een kroostrijk gezin. Daarvoor kreeg het Aartrijkse Komiteit een flinke toelage van 17 000 frank (oftewel 22 frank per inwoner).²²² De provinciale subsidies waren echter niet gratis. Het was de bedoeling dat de gemeente minstens één derde van de kosten droeg. Misschien stopte de gemeenteraad daarom met subsidie-aanvragen na 22 april 1915. Of wou het gemeentebestuur het aangevraagde geld (in februari 1915 was er ongeveer 22 frank

²²⁰ G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6 Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen op 6 januari 1915 en op 11 januari 1915.

²²¹ G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6 Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen op 25 februari 1915.

²²² G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Zitting van 6 januari 1916 en G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6 Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen op 25 februari 1915.

per behoeftige inwoner beschikbaar) in schijven uitdelen? Na april 1915 ging men wel een lening aan bij niemand minder dan... Jules De Puydt. De rest van de oorlogsnotulen zijn één grote opeenvolging van leningen.²²³ Het is duidelijk dat De Puydt op termijn dus ook wat zou “verdienen” aan die hulpverlening.

Dan was er nog het luik voedselbedeling, zijnde **hulp in natura**. Wekelijks werden geïmporteerde voedingswaren uit de regionale depots verdeeld onder de lokale Komiteiten. Deze hulp moest niet worden aangevraagd, maar de Amerikaanse top hield rekening een aantal parameters: het aantal inwoners, het urbane, semi-urbane dan wel landelijke karakter van een gemeente en speciale categorieën zoals gestichten, bejaarden enzovoort.²²⁴

Aanvankelijk werd er enkel meel geleverd aan de bakkers en een extraatje voor het opvanghuis voor bejaarde mannen.²²⁵ De eerste vermelding van een dergelijke levering is op 4 januari 1915, dus nog voor de oprichting van het lokale Komiteit. Wie om het graan in Brugge mocht gaan en instond voor de verdeling is betwist onder heemkundigen. Jonckheere meent dat het de handelaars August Ingelbrecht en Henri Desender waren, Buffel meent dat het om de bakkers Frans Deceur en Charles Ramon ging. De Puydt vermeldde eerst de handelaars en vervolgens de bakkers, dus waarschijnlijk hadden al deze vier personen ooit wel een rol in het transport, de opslag en de verdeling – maar misschien niet op hetzelfde moment.²²⁶

Dat de gemeenteraad deze taak door belanghebbenden liet uitvoeren was niet erg voorzienend en bovendien in strijd met de officiële regels die ze reeds had ontvangen.²²⁷ Net zoals in Antwerpen probeerden de bakkers Deceur en Ramon hun

²²³ G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Zitting van 22 april 1915.

²²⁴ G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6 Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen op 6 januari 1915 en op 11 januari 1915. Zie ook E. Hunt *War bread...* p 284

²²⁵ G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6 Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen op 8 maart 1915. Goederen mochten niet rechtstreeks aan de handelaars worden verkocht, men handelde enkel met de gemeentebesturen, die dan het meel moesten doorgeven aan burgers, gestichten en bakkers “naar behoefte”.

²²⁶ D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918...* p 18 en C. Buffel *Het gemeentebelid...* p 11. Jonckheere heeft al het archiefmateriaal dat hij gebruikte voor zijn boekje vernietigd. Het boek van Buffel is in extenso gebaseerd op de vergaderingen van het stadsbestuur (nog steeds aanwezig), waardoor zijn versie toch meer credibiliteit heeft.

²²⁷ G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6 Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen van 11 januari 1915. Er mocht maar

winsten op te drijven, wat tot veel klachten in de lokale gemeenschap leidde. Andere bakkers zouden hun meel hebben doorverkocht in plaats van brood te maken.²²⁸ Ook uit officiële documenten blijkt dat opposant Frans Deceur in anonieme roddels werd geïmagineerd. Hij zou brood verkocht hebben voor meer dan de toegestane 40 cent.²²⁹ We kunnen niet meer vaststellen uit welke hoek de klachten over Deceur afkomstig zijn, maar na dit voorval wisselde de toon van De Puydts berichtgeving over Deceur van neutraal naar impliciet afkeurend.

Niet alleen de klanten, maar ook de andere winkeliers hadden klachten. Ook zij wilden Amerikaanse bloem verkopen – ongetwijfeld om de eigen slinkende inwinstmarges te kunnen redden.²³⁰

De problematische toestand leidde tot een interventie van de gemeenteraad. Op 19 februari legde de gemeente de prijzen voor brood, meel en rijst vast en pas op 24 februari gaf ze de Komiteit het monopolie op ravitaillering, en dit voor de *hele bevolking*.²³¹ Het Komiteit kreeg enkele dagen later ook de taak om de Duitse opeisingsbons te controleren.²³² Een circulaire van het Provinciaal Komiteit van 8 maart 1915 leert ons dat de officiële regels nog niet overal goed waren doorgedrongen: het Aartrijkse bestuur stond daarin niet alleen.²³³

Na deze woelige beginperiode verdween het onderscheid tussen voedingshulp en financiële steun steeds meer uit de bronnen en aangezien we geen harde bewijzen hebben van verdere financiële ondersteuning kan ik enkel het chronologische verloop van de voedselbedeling verder behandelen.

9.2 Rantsoenering onder vuur.

één persoon met machtiging van de gemeente om goederen gaan. Ook werd de maximumprijs vastgesteld op 40 cent.

²²⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 31 (15/2/1915)

²²⁹ C. Buffel *Het gemeentebestuur te Aartrijke van 1914-1921*. Zedelgem, s.n. 1987, p 11

²³⁰ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 31 (15/2/1915)

²³¹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 31 (15/2/1915), p 32 (19/2/1915) en p 33 (24/2/1915), D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918...* p 24 en C. Buffel *Het gemeentebestuur...* p 11. Voortaan bedeelde het lokale Komiteit de helft van de bloem aan de bakkers en de andere helft aan de winkeliers. De bloem mocht enkel door winkeliers verkocht worden, niet door bakkers. Elke huisgezin mocht maar 5 kilo bloem kopen. Verdere bepalingen over controle zijn niet vermeld. Merk op dat de lokale Komiteit tot op dat moment dus een vrij beperkte of zelfs honoraire rol speelde, want daarvoor leverde de CRB/NKHV rechtstreeks aan de broodproducenten.

²³² *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 33 (28/2/1915).

²³³ G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. 624.6 Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen op 8 maart 1915.

Vanaf april 1915 legden de Duitsers drieste bevelen op aan het gemeentebestuur. Er kwamen strenge opeisingen en de handelaren kregen geen paspoort meer, waardoor de Duitsers eigenlijk controle op de voedingsketen kregen. De vraag naar “kolen en koloniale waren” moest voortaan via de *Kommandantur* gaan, die zelf het vervoer van de waren zou regelen. De graanoogst was niet meer voor de vrije markt bestemd, maar moest door de gemeente gecentraliseerd en strikt gerantsoeneerd worden. Hoewel Dokter Baekeland onrust voorzag en meende dat de voorziene 200 gram brood per persoon per dag niet voldoende zou zijn voor landbouwwerklieden, bleven de Duitsers onwrikbaar.²³⁴ De uitvoering van deze bevelen berustte bij het Komiteit.²³⁵

Vertwijfeld vroeg De Puydt zich op 3 april af in zijn dagboek af: “*waar moet dat naartoe, naar den hongersnood?*” Een dikke twee weken later merken we in de lokale gemeenschap echter niet zozeer wanhoop als wel ontevredenheid en tweedracht.

*Er bestaat onder een groot deel der bevolking en vooral onder de boeren eene zeer groote misnoegdheid, het is de schuld van het komiteit van hulp en onderstand, die geen rogge meer kon krijgen of koopen voor de arme menschen, ook van de gemeenteraad, zeggen sommigen. “Zij spannen al te zamen met de Duitschers!!! Maar het zijn vooral Puydt’s en den docteur die er de schuld van zijn” - zeggen de menschen.*²³⁶

Opnieuw kunnen we de identiteit van de klagende boeren niet meer achterhalen. Het is echter wel duidelijk dat zowel de armere mensen als het maatschappelijk hoger aangeschreven Komiteit onder vuur lagen. Waarom werden de gebroeders De Puydt nog eens extra gevisieerd? Ik zie vier mogelijke redenen. Ten eerste was de *Ortskommandantur* die de opeisingen doorvoerde, in hun brouwerij gevestigd. Ten tweede was De Puydt ook de woordvoerder van het Komiteit – de zolder van *hun* brouwerij was de opslagplaats voor NKHV-graan én voor het opgeëiste graan.²³⁷ Ten derde zaten de boeren vast in Aartrijke, terwijl enkel De Puydt naar Gent kon om de opeisingsbonnen voor de boeren te verzilveren.

²³⁴ Vandaag wordt minimum 420 gram broodconsumptie per dag aanbevolen.

²³⁵ C. Buffel *Het gemeentebeleid...* p 12, 13 en 14 voor alle informatie over de getroffen maatregelen.

²³⁶ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 42 (18/04/1915).

²³⁷ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 42 en 43 en p 119 (5/3/1917).

Ten vierde waren de Duitsers misschien medeplichtig aan de “karaktermoord” op Jules De Puydt. Dat kan bewust of onbewust gebeurd zijn. Jules De Puydt schreef enkele maanden daarvoor:

*Gij moet weten, de overheden van [kolonne] 75 zeggen altijd tegen mij: spioen (om te lachen, voor zoveel men op lachen van zulke kerels kan voortgaan, want zij zijn nooit voor geen haar te betrouwen), en alzo komt dat, dat allemaal [de Duitse soldaten] dat begint te weten en te ook zeggen.*²³⁸

Op 18 april nam het Komiteit dan ook ontslag. Er kwam zelfs een officiële gemeentevergadering op 19 april waarbij de toch al beperkte gemeenteraad zich afvroeg wie nu als gewillig instrument moest dienen om de ondankbare rantsoeneringstaak uit te voeren. Het ontslag van de Komiteit werd dan ook niet aanvaard en de komiteitsleden bleken bereid om voort te werken.²³⁹ Dit eerste “ontslag” was naar mijn mening enkel een geste, een formaliteit van de komiteitsleden. De contestatie scheen hen op dat moment nog niet erg te raken.

Waren de beschuldigingen terecht? Op het lokaal vlak was men in elk geval hardleers wat de officiële NKHV-regels betrof. Op 22 april 1915 lezen we in de gemeentelijke notulen dat de Provinciale Komiteit dreigde met het stopzetten van de bevoorrading, omdat de door hen vastgelegde maximumprijzen niet werden gerespecteerd.²⁴⁰ Prompt werden in Aartrijke (opnieuw) de maximumprijzen vastgelegd.

Om verdere imagoschade te beperken verspreidde de gemeenteraad een officieel protest tegen de “*laffe en eerloze geruchten van zeker publiek als zou (...) de opeisching (sic) der eetwaren beraamd of verwekt zijn door het plaatselijk Komiteit van Onderstand en Bevoorrading of zelfs door het gemeentebestuur*”. Men bedreigde de roddelaars zelfs met gerechtelijke vervolging.

²³⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 35 (8/3/1915). Misschien berustte dit grapje op het waargebeurde verhaal dat Jules De Puydt tijdens de eerste dagen van de bezetting even werd vastgehouden in de zoektocht naar een spion. Zie p 23 (2/1/1915). Merk opnieuw op dat De Puydt zich rechtstreeks tot iemand richt (“gij moet weten...”).

²³⁹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 42 (18/4/1915 en 19/4/1915).

²⁴⁰ G.A Zedelgem, Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Zitting van 22 april 1915. De dagboeknotitie van De Puydt op 4/5/1915 vermeldt vreemd genoeg dat dit de eerste dag van uitverkoop van meel en bloem was op het gemeentehuis. Had hij het over de eerste dag van de maand?

De onvrede escaleert: de vertrouwensstemming van augustus 1915.

Het is evident uit de volgende dagboeknotities dat deze campagne weinig veranderde. Er ontstond een hardnekkig *hidden transcript* dat de Duitse opeisingen linkte met een “collaborerende” Komiteit. De Duitsers eisten weleens Amerikaanse waren op te Aartrijke, wat de situatie uiteraard geen goed deed.²⁴¹ Niet alleen boeren, maar ook de “kleine mensen” hadden er geen vertrouwen in. Ook zij moesten immers hun restjes graan inleveren bij de Duitsers in de brouwerij De Leeuw. In zijn eigen huis werd Jules De Puydt met het volgende tafereel geconfronteerd:

“Vooral de kleine menschen brengen kleine klutskes. Sommigen spelen op hunnen poot, anderen weenen erbij. Hun eten moeten inbrengen, en dat al de schuld van de gemeente en't komiteit zeggen zij!”²⁴²

Zowel het lokale bestuur als de lokale notabelen verloren dus een stuk legitimiteit en dit proces was al aan de gang *voor het overlijden* van een gerespecteerd man als August Lievens, dus voor Jules De Puydt komiteitsvoorzitter werd. Andere initiatieven, zoals de eerste **registratie van werklozen** in de gemeente²⁴³ en de eerste initiatieven voor **kantwerksters** veranderden hieraan weinig. Bovendien merken we in het dagboek dat rond diezelfde periode het Duitse bewind minder meegaand werd en steeds meer controle legde op de voedselketen.²⁴⁴

De gemeente geraakte in die periode voor het eerst ook financieel betrokken bij de hulpverlening aan de behoeftigen. Men ging een eerste lening aan van 30 000 frank. Ook werd er voor de middenklasse een leenbank opgericht en twee aparte kassen voor hulp aan oorlogsgetroffenen en kantwerksters. Het Komiteit beheerde deze laatste twee kassen. Het gemeentebestuur besloot eveneens om de wegenwerken waartoe al eerder was beslist, door werklozen te laten uitvoeren want *“alzo zal 't gemeentebestuur de gelden van het werklozenfonds niet in luiheid laten*

²⁴¹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 60 (31/8/1915) en p 73 (19/1/1916)

²⁴² *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 44 (26/4/1915) en p 56 (30/6/1915).

²⁴³ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 46 (9/5/1915). Ook de werklozensteun werd opgericht na een brief van het provinciaal Komiteit en de gemeente kwam voor een tiende deel tussen. Zie de notulen van het schepencollege 1885-1924. Zitting van 16 april 1915

²⁴⁴ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 43 (23 en 24/4/1915) Voor de eerste hielden de Duitsers geld af van de opeisingsbonnen. Tegelijkertijd werden ook de rantsoenen voor de Duitse soldaten kleiner De Puydts retoriek rond de kantwerksters is weer eens bijzonder paternalistisch: “de kantwerksters zullen *mogen* spellenwerken en *e zeker deel* (sic) op hun werk betaald worden”. Voor een kritische blik op deze hulp aan kantklossende dames, zie K. Celis en A. Godfroid *Vrouwen en oorlog 16^e-20^e eeuw*. Algemeen Rijksarchief, Brussel, 1997, p 101

verbruiken".²⁴⁵ Zowel het discours over de werklozen als over de kantwerksters getuigt van een diepgeworteld paternalisme.

Toen kwam de eerste oogstmaand sinds het uitbreken van de oorlog. De Duitsers verboden de boeren het inhalen van de eigen oogst. De onvrede was natuurlijk enorm en de oppositie tegen het Komiteit bereikte een hoogtepunt. Alle leden namen wederom ontslag bleven daar ook bij, ondanks aandringen van schepenen Van Caloen de Basseghem.²⁴⁶ Dokter en gemeenteraadslid Baekeland motiveerde dit besluit in de volgende, onthullende bewoordingen:

Verachting (ten opzichte van het Komiteit) zal niet enkel neerkomen op de leden van het Komiteit, maar ook op de nakomelingen (...). Naast deze valse en laffe aantijdingen werden de Komiteit-leden aanzien als samen te heulen met de vijand om het volk te verdrukken, te bestelen en uit te hongeren. 't Kostbaarste dat ons toekomt, onze vaderlandse gevoelens, onze eer en faam en deze van onze kinders (...) laten bezoedelen, zullen we nimmer dulden".²⁴⁷

Interessant is dat de woedende populaire reactie tegen het verbod blijkbaar wel tot een beleidsverandering bij de Duitsers leidde. Men mocht de oogst inhalen, maar niet uit de molens weghalen.²⁴⁸ Deze aanpassing was uiteraard cosmetisch. Het probleem van de boeren werd alleen verplaatst. De maatregel droeg zelfs bij tot de culpabilisering van het lokale Komiteit, want nu konden de Duitsers tenminste zeggen dat ze de volkswroede tegemoed waren gekomen. Het komiteit kon dit vooralsnog niet. Komiteitslid Edward Vanhulle stelde daarop voor om alle (mannelijke of vrouwelijke) gezinshoofden een vertrouwensstemming te laten doen. Jules De Puydt sprak over een volksraadpleging.

Die vertrouwenstemming van een dorpsgemeenschap over zijn hulpverleners is in het kader van deze scriptie natuurlijk belangrijk en het spreekt vanzelf dat ik er aandacht aan geef. Maar los van mijn analysekader is niet alleen deze gebeurtenis uniek, maar ook het feit dat we er zo'n goede beschrijving van hebben. De Puydt geeft ons het perspectief van een *insider*. Bovendien zien we niet enkel verwijten of

²⁴⁵ C. Buffel *Het gemeentebestuur te Aartrijke van 1914-1921...* p 20-25 (ook het citaat van Baekeland).

²⁴⁶ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 56 (29/7/1915 en 4/8/1915)

²⁴⁷ C. Buffel *Het gemeentebestuur te Aartrijke van 1914-1921...* p 22. Eigen cursivering.

²⁴⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 56 voor de nieuwe Duitse ordoonantie. Dit lijkt een meesterzet in de lijn van Von Bissing, maar uit het dagboek blijkt eigenlijk ook dat dit de Duitse troepen geen concreet nut oplevert, noch op materieel vlak, noch qua *goodwill* bij de bevolking.

klachten, maar ook pacificatie en onderhandeling. Kranten en politieverlagen tonen meestal enkel het eerste.

Eerst moest de dorpgemeenschap beslissen of het oude Komiteit mocht aanblijven. Indien het antwoord daarop ja was, moest de gemeenschap zes nieuwe leden verkiezen. Het status-quo waarbij de oude garde alleen verder deed, was geen optie meer. De enige die dat nog tevergeefs bepleitte was pastoor Flour.²⁴⁹ De Duitsers maakten deelname aan deze volksraadpleging verplicht op straffe van 20 mark. Een dergelijke graad van betrokkenheid is al vrij bizar. Maar zelfs die maatregel zorgde nog niet voor voltallige aanwezigheid. Aartrijke telde volgens de officiële cijfers van het Komiteit 797 gezinnen. Zevenentwintig gezinshoofden bleven weg.

De volksraadpleging vond plaats op zondag, na de vespers (!) op het speelplein van een school. Communicatieverantwoordelijke Jules De Puydt begon eerst met een kleine speech, waarvan we enkel het volgende weten:

Ik heb al de valsche beknibbelingen en beschuldigingen tegen het Komiteit weerlegd, en aangetoond hoe de menschen in dezen ongelukkigen tijd malkaar opveuzen en zoo den toestand nog slechter maken dan hij werkelijk is.

Pas *na hem* nam pastoor Flour nog eens het woord, om zoals gezegd de volksraadpleging af te weren en via een soort decibelmeting het Komiteit in “bediening te houden”. Daar ging niemand op in.

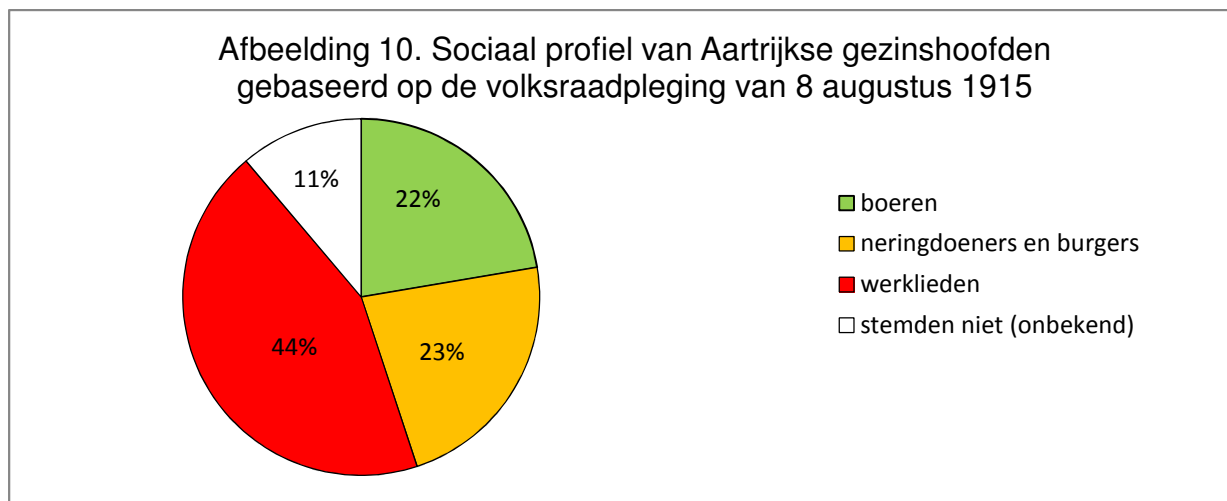
Op de eerste vraag (“mag het Komiteit aanblijven?”) mochten zowel mannelijke als vrouwelijke gezinshoofden antwoorden. Van de 770 kiezers stemde slechts 3% tegen het oude Komiteit. De oude garde moest dus geen ontslag nemen. Vervolgens werden de nieuwe leden verkozen. Elke “beroepsgroep” kreeg twee zitjes in het Komiteit en de verkiezing moest bepalen wie die zitjes in mocht nemen. Er waren dus twee zitjes voor de arbeiders, twee voor de burgers of neringdoeners en twee voor de boeren. Dit corporatistische denkkader minoriseerde uiteraard de loonarbeiders. Zij vormden zowat 2/3 van de Aartrijkenaars maar kregen minder dan 1/3 van de zitjes.

Voor de verkiezing van de nieuwe leden werden maar 708 stemmen verdeeld.

²⁴⁹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 56 en 57 (6/8/1915 en 8/8/1915) voor alle informatie.

Eigenlijk is het onduidelijk waarom 770 gezinshoofden mochten deelnemen aan het referendum en maar 708 gezinshoofden aan de verkiezing. De Puydt maakt er geen woorden aan vuil. Daarom vermoed ik dat de vrouwelijke gezinshoofden – vrouwen van gemobiliseerde Aartrijkse arbeiders en weduwes – niet in aanmerking kwamen. De eerste vraag was een soort volksraadpleging. De legitimiteit van het Komiteit stond op het spel en misschien vonden Duitsers en komiteitsleden het belangrijk om iedereen mee te laten doen. De tweede vraag was echter een verkiezing. Vrouwen hadden geen gemeentelijk stemrecht. Waarom zouden ze dan stemrecht krijgen voor de verkiezing van komiteitsleden?

Hoe lagen de machtsverhoudingen binnen het kiespubliek? De onbekenden (11%) vallen uiteen in twee groepen: 27 gezinshoofden kwamen niet naar de vertrouwensstemming en 62 gezinshoofden kregen geen stem.

Bron: Jules De Puydt

Dit corporatief denkkader was een pacificatiemiddel bij uitstek in een gemeente waar politiek niet bestond. We hebben hierboven al gezien dat de gemeenteraadsleden zichzelf ook geen etiket gaven. Onder het mom van een neutrale lijst probeerden zij het algemeen belang te dienen. Maar algemeen belang of niet, het is duidelijk dat de vertrouwensstemming de loonarbeiders minder gewicht toekende dan zij eigenlijk hadden. Het contrast tussen afbeelding 10 en afbeelding 3 (op p 59) illustreert dat. Hoewel er dus een “gelijke” vertegenwoordiging werd nagestreefd in het Komiteit, bevestigde deze verkiezing alleen maar de dominantie van degenen die geen belang

hadden bij een goedwerkend Komiteit (in casu de producenten en tussenhandelaars). Een pro-actieve politiek werd er nog onwaarschijnlijker op. Een Komiteit van 14 kon waarschijnlijk ook minder gemakkelijk beslissingen maken dan een kleiner Komiteit (zie tabel 4 op pagina 86 voor de oude leden).

Tabel 5. Overzicht van de resultaten van de nieuwgekozen komiteitsleden.

Effectief zetelende kandidaat	sociale groep	aantal stemmen
Constant Van Houtte	Werklieden	157
René Van Tieghem	Werklieden	137
Hector Adriaens	Boeren	136
Arsène Cornillie	Boeren	78
Charles Ramon	neringdoeners en burgers (bakker)	44
Jules Van Dierendonck	neringdoeners en burgers	38

Bron: Jules De Puydt

Wie veel stemmen behaalde had uiteraard een groter netwerk, en een grotere populariteit of status. Iemand als Hector Adriaens had bijvoorbeeld eveneens het drievoudig stemrecht.²⁵⁰ Ook bakker Frans Deceur deed mee in de categorie neringdoeners en burgers. Hij behaalde 36 stemmen en werd dus niet verkozen. Het is ook opmerkelijk dat de neringdoeners (winkeliers, bakkers) helemaal onderaan bengelen in de tabel. Wordt de controle die ze op de voedselketen kunnen uitoefenen hen niet in dank afgenomen? Of zijn het de winstmarges door verkoop aan de Duitsers die hun dorpsgenoten de ogen uitsteken?

Hoe dan ook leek de legitimiteit voorlopig hersteld. Symbolisch had de verkiezing dus zeker groot belang. Maar misschien was een postje in het Komiteit niet zozeer een positie met veel beslissingsmacht. Misschien was het eerder een statussymbool.

Het valt op dat de toon van De Puydt definitief veranderde na 8 augustus 1915. Voorheen maakte hij slechts korte opmerkingen over het Komiteit en citeerde hij de vijandige opmerkingen. Het is duidelijk dat hij gebelgd was over de reacties en er weinig woorden aan wou vuilmaken. Na het incident kwamen opmerkingen over de “premières” van het Komiteit met een zekere trots terug: de eerste kledingbedeling,

²⁵⁰ G.A Zedelgem Gemeentearchief Aartrijke. 533.1 Parlements- en provincieraadsverkiezingen 1896-1950. Map nr 7 verkiezingen 1908

de eerste verkoop van Amerikaans ossenvlees, de ophaling in de kerk voor de krijgsgevangen soldaten enzovoort.²⁵¹ Naarmate de schaarste erger werd, won het lokale Komiteit aan belang en had De Puydt er belang bij om zich nauwer te identificeren bij dit liefdadigheidswerk. Daarom leek hij zijn ergernis ondergeschikt te maken aan zijn zelfbeeld als *manager*.

Nieuwe contestatiegolven.

Maar de contestatie was verre van voorbij. Op 9 november 1915 werd Constant Van Houtte, de nieuw verkozen arbeider in het Komiteit, begraven.²⁵² De Puydt uitte in zijn dagboek wel eens een bijzondere bezorgdheid over bepaalde overlijdens, maar hier was dit niet het geval. Het lijkt de sociale afstand tussen de oude garde en de neofieten van het Komiteit te illustreren. De corporatieve samenstelling van het Komiteit was hiermee verbroken en misschien wakkerde dit opnieuw de spanningen aan.

Belangrijker was echter dat het Komiteit besmet bleef door haar schijnbare samenwerking met de Duitsers, een samenwerking die haaks stond op de strategieën van bepaalde Aartrijkse boeren. Opnieuw was de oogsttijd het moment waarop de contestatie uitbrak.

De oogst van 1916 werd door de Duitsers opgeëist voor de "volksvoeding". In de dagen daarop bleek dat boeren massaal boter en eieren achterhielden. Meer dan 14 boerinnen werden aangehouden door de Duitsers, hun "rijkdommen" werden aangeslagen.²⁵³ Het is vreemd dat juist de vrouwen werden geviseerd. Misschien probeerden zij hun echtgenoten, de zakelijke leiders van het boerenbedrijf, uit de wind te zetten.²⁵⁴ Het dorp stond op stelten.

De buit of een deel ervan werd door de Duitsers aan het Komiteit gegeven om verdeeld te worden. Het spanningsveld tussen Duitsers, achterhoudende boeren,

²⁵¹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 65 (24/10/1915; er wordt niets gezegd over de bedeling zelf, enkel over de aankomst van de pakjes), p 73 (22/1/1916) en p 70 (25/12/1915)

²⁵² *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 66 (9/11/1915)

²⁵³ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 88 (30/6/1916)

²⁵⁴ Dit zien we wel vaker wanneer men tegenover een repressief staatsapparaat (in casu het Duitse bezettingsregime) stond. Zie L. Viola "Bab'i Bunty and peasant women's protest during collectivization..." p 30.

behoefte Aartrijkenaars en burgerlijke hulpverleners zorgde voor een “pittige” cocktail;

Er was weerom ferme klapping door de boeren causa die opeisning [van achtergehouden] boter, het was al de schuld van 't Komiteit en bijzonderlijk van de Plaatsenaars.(...) En dat komt alles voort door overdragerij en jaloersheid onder de burgers. Na dezen oorlog zal het nog meer Krieg zijn, onder de burgers.²⁵⁵

Dokter Baekeland, ondertussen gepromoveerd van gemeenteraadslid naar schepen, zag zich verplicht om “de boze boeren en praatjesmakers” te bezweren en te pleiten voor betere verstandhouding.²⁵⁶ Dit gebeurde uiteraard vanaf de kansel – de kerkdienst was zowat de enige niet-verboden samenscholing in het *Etappengebied* en bovendien een belangrijk ontmoetingsmoment (zie ook infra). Baekeland vertegenwoordigde het publieke *transcript*, dat unanimitieit onder Belgen promoveerde tegen de sociale spanningen in.²⁵⁷

De beschuldigingen tegen het Komiteit bleven bestaan. Zowel boeren als de behoefte Veltenaars wantrouwden de centrumbewoners. Onder deze omstandigheden wenste De Puydt de rol van publieke spreekbuis niet meer. Op 20 oktober 1916 lezen we:

In't komiteit heb ik mijn ontslag gegeven van voorzitter, Mr. Priem is voorzitter gekozen. Edmond Delanghe die alle zaken van 't Komiteit nogal wist te blameren is ook lid ervan gemaakt.²⁵⁸

De Puydt vermeldde heel wat belangrijke boeren meerdere keren in zijn dagboek, maar Edmond Delanghe komt er maar één keer in voor. Ging het om een arbeider? Het was immers voornamelijk deze groep die “bediend” werd door de Komiteit en dus belang had bij vertegenwoordiging. Na de dood van Constant Van Houtte zou een arbeider bovendien het evenwicht hersteld hebben. In elk geval blijkt hieruit duidelijk

²⁵⁵ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 87 (van 17/06/1916 tot 23/6/1916)

²⁵⁶ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 89 (2/7/1916). Letterlijk staat er: “de boeren en boschprocureurs (sic)”. Ik vond dit laatste woord nergens terug, ook niet in het West-Vlaamse idioticon. Navraag bij een Brugse connectie leverde de volgende definitie op: “men zou kunnen stellen dat een bosprocureur het juridische equivalent is van een kwakzalver: iemand die zonder enige kwalificatie juridisch “advies” geeft, maar eigenlijk een soort charlatan is, die beweert alles over het recht te weten.” Ik neem aan dat Baekeland en De Puydt doelen op gewone mensen die volgens hen niets van politiek afwisten maar die via roddels en achterklap de voedselkwestie een politieke invulling gaven. Met dank aan G.J.

²⁵⁷ J. Scott *Domination...* p 57-8

²⁵⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 101 (20/10/1916)

het honoraire en sociale karakter van een benoeming in het Komiteit. Wie zijn mond roerde werd gepacificeerd door opname in de kring. Delanghe zag zich niet genoodzaakt om zich verder te verzetten. Zijn afkeer was ook niet zo groot dat hij een zitje weigerde. Het Komiteit vormde een symbolische arena waarin de eenheid van de *Gemeinschaft* op het spel stond.

Andere komiteiten ondergaan hetzelfde lot.

Een rurale gemeente als Aartrijke had andere zorgen en prioriteiten dan de steden. Nog *voor* er iets van onderstand of voedselhulp werd geregeld, werden er voorzieningen voor de boeren getroffen. Op 19 december 1914 vergaderde de Boerenbond te Brugge. Schepen Van Caloen de Baseghem en Jules De Puydt waren aanwezig. Men wou collectieve voorzieningen voor veevoerders en meststoffen. Ook de kwestie van de opeisingsbons kwam ter sprake. De boeren waren dan ook veel beter georganiseerd dan de loonwerkers.²⁵⁹

Verder werden er ook allerlei comités opgericht. Zo schreef De Puydt op 1 oktober 1915 dat de bedeling van zaaigraan voor de boeren (uiteraard) door een **zaaigraancommissie** gebeurde. In dit comité zetelden onder andere een bakker, twee leden van het Komiteit voor Hulp en Voeding (NKHV) en twee boeren die niet verkozen geraakten op de verkiezing van 8 augustus 1915.

In september 1916 werd een **aardappelcommissie** opgericht, die los van de gemeenteraad en het Komiteit functioneerde. De leden waren zes veeboeren die per “gewest” of wijk van de gemeente werden gekozen, met nog twee burgers en twee werklieden erbij. De commissie controleerde elk huisgezin op de hoeveelheid aardappelen in bezit en verdeelde ook de gerantsoeneerde aardappelen. Daarbij werden zij vergezeld van de Duitsers, wat de zaak natuurlijk geen goed deed.²⁶⁰

We zien eigenlijk telkens opnieuw hetzelfde patroon: de Belgische komiteiten, ad hoc samengesteld uit de belangrijke notabelen, werden via roddels gelinkt aan de Duitse maatregelen. Het had veel weg van een samenzweringstheorie. Er bestond een hardnekkig wantrouwen bij *brede* lagen van de bevolking. Aanvankelijk uitte men dat

²⁵⁹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 19 (19/12/1914).

²⁶⁰ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 63 (1/10/1915), p 97 (17/9/1916), p 105 (22/11/1916), p 111 (7/1/1917) en p 127 (3/5/1917).

anoniem, maar uiteindelijk waren de *blameurs* openlijk bekend (zie het voorbeeld van Delanghe). Op zondag 7 januari **1917** verkondigde het gemeentebestuur zelfs dat zij niets te maken had met de Duitse arbeidersopeisingen en de sluiting van herbergen. Men kondigde aan de “*rondstrooiers van zulke nieuwsjes (sic)*” te bestraffen.²⁶¹

9.3 Een zware tweede oorlogshelft.

De context waarin het Komiteit functioneerde werd in elk geval grimmiger vanaf einde 1915 en zeker in de tweede helft van 1916. Geleidelijk aan konden sommigen zich zelfs geen rogge, een typisch “minderwaardig” schaarstegraan, veroorloven.

In 1916 werden er meer voedingsmiddelen verkocht door het Komiteit: waaronder haring, rijst en suiker. Maar De Puydt maakte ook steeds meer melding van schaarste bij de werkende bevolking én diefstallen, onder andere in zijn eigen aardappelenkelder en in het klooster.²⁶²

De slaggers verkochten hun vlees liever aan Duitse soldaten in plaats van aan de bevolking omdat ze zo meer winst konden maken. Daarom werd hun taak in augustus 1916 voor het eerst overgenomen door het stadsbestuur en het Komiteit. De mensen bestormden het gemeentehuis om het vlees van een geslachte koe te bemachtigen.²⁶³ In 1916 zien we ook een opmerkelijke stijging in de mortaliteit (zie afbeelding 7 op p 65). Vaak ging het om personen die aan een slepende ziekte leden en die zich slechts een begrafenis met “middeldienst” konden veroorloven.²⁶⁴ De activiteiten van het Komiteit, die toch al vrij een vrij bescheiden plaats innamen in het dagboek, konden honger en ziekte niet meer afweren.

In het oorlogsjaar 1917 werden de zaken dramatisch. De leveringen van het NKHV vielen terug naar slechts 50 gram per hoofd en per dag in Aartrijke in plaats van 120 gram.²⁶⁵ Als het eten niet naar de mensen kwam, moesten de mensen zelf maar voedsel verbouwen. Op aanraden van het Provinciale Voedingskomiteit begon men daarom in Aartrijke met **Het Werk van den Akker**. Enkele velden werden gepacht om de loonarbeiders, die enkel over schrale tuintjes beschikten, wortels, ajuinen en

²⁶¹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 111 (7/1/1917)

²⁶² *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p63 (4/10/1915) en p 87. Voor de diefstallen zie p 75 (6/2/1916), p 87 (23/6/1916) en p 91 (22/7/1916 en 24/7/1916) en p 80 (2/4/1916).

²⁶³ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 97 (17/9/1916) en p 98 (23/9/1916)

²⁶⁴ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 100-102 (9/10/1916 en 17/10/1916 en 23/10/1916)

²⁶⁵ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 120 (13/3/1917)

bonen te laten kweken.²⁶⁶

Op 2 april 1917 werd in Aartrijke voor het eerst een **soepkeuken** voor volwassenen georganiseerd. Ook deze “volksvoeding” was bedoeld voor de loonarbeiders. Soep kostte 10 cent.²⁶⁷ Een officieel document uit het archief van het Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen stelt dat in juli 1918 te Aartrijke 9100 rantsoenen in de vorm van soep werden bedeed. In het naburige Eerneghem, dat ongeveer evenveel inwoners telde als Aartrijke, waren dat er 12 264.²⁶⁸ Eerneghem kloeg ook over de gebrekkige levering van smout, waardoor men maar over 6 gram vet per rantsoen beschikte.²⁶⁹ De toestand voor de rurale soepeters was dus beklagenswaardig, misschien nog erger dan in de stad omdat men daar al veel vroeger maatregelen had genomen (zie ook supra).

Het contrast met de aantekening van De Puydt op 8 april (na één week soepkeuken) is schrijnend:

Boven in (...) de brouwerij zat 2500 frank in goud en zilver weggesteken (sic). De marinesoldaat (...) heeft de ponke daar ontdekt (...). Hij heeft ze naar de Kommandantur gedregen en Karel de onderofficier, heeft ze ons voorzichtig, buiten iedereens wete, teruggegeven. We zijn nog gelukkig. Het koste anders gaan (sic).²⁷⁰

Duitse aandacht voor het kindwelfare.

Eind 1916 deed zich een merkwaardig incident voor dat illustreert hoe de Duitsers Aartrijke steeds strakker in de greep hielden. We zullen opnieuw zien dat armoede op zich niet de aanleiding was voor filantropische initiatieven, maar wel de definitie ervan als een maatschappelijk probleem.

Op 31 oktober riep de Duitse luitenant de pastoor en de schoolmeester bij zich. Eén van zijn klachten betrof de netheid van de kinderen. De Duitsers wensten voortaan proper gekamde en gewassen kinderen te zien, *zonder gescheurde kleren*.²⁷¹ De Puydt fulmineerde over die Duitse “moelialigheid”.

Uiteraard hadden de Duitsers bijbedoelingen. Er waren al een tijdje problemen met

²⁶⁶ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 129 (19/5/1917)

²⁶⁷ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 123 (2/4/1917)

²⁶⁸ RAB 271-1 Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en Voedingskomiteit Gent-Stad. 71 Briefwisseling Tielt, brief van 6 juli 1918

²⁶⁹ RAB 271-1 Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en Voedingskomiteit Gent-Stad. 71 Briefwisseling Tielt, brief van 25 maart 1918.

²⁷⁰ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 124 (8/4/1917)

²⁷¹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 102 (31/10/1916)

“wanordelijke” jongeren. Ze liepen door de velden en oogstten zo clandestien datgene wat de Duitsers zelf nodig hadden. Ze haalden kattenkwaad uit met de elektrische tramverbindingen en saboteerden zo de infrastructuur. Ze werden verdacht van houtdiefstallen aan de soldatenbarakken. Vandalisme aan villa's in de buurt werd aan hun ouders verrekend.²⁷² We hebben hierboven reeds gezien dat Aartrijke een bijzonder jong dorp was. Grote gezinnen waren de norm. De jongeren waren met veel. Bovendien maakte hun jeugdige status hen iets meer immuun voor zware repressie. Wat een volwassene op boetes of celstraf zou komen te staan, kon worden afgedaan als “slechts” kinderlijk kattenkwaad.

De duimschroeven moesten dus worden aangedraaid. De Duitsers zagen in hulpverlening en “opvoeding” blijkbaar het zoethoudertje om onrustige en armoedig geklede knapen in toom te houden. Er kwam een Duitse schoolmeester naar Aartrijke. Frans was verboden als tweede taal en de Duitsers deden inspanningen om de schoolplicht tot 14 jaar te laten implementeren.²⁷³

Ten slotte zagen de zusters, onderwijzer en pastoor, die de schoolkinderen *elke dag sinds het begin van de oorlog onder hun hoede hadden*, enkele dagen en een Duitse reprimande later, blijkbaar *wel* de noodzaak om de kinderen te verblijden met soep:

*Gisteren voor de eerste maal werd aan de schoolkinderen de schoolsoep gegeven, binst de speeltijd van 10 ure. Kosteloos aan't grootste deel der kinderen, de begoede betalen 5 cents per keer. Er is een bijzonder Komiteit van die schoolsoep, bestaande uit E.H. Paster, Dr. Baekeland, meester Van Ghillewe en moeder overste klooster (sic). De soep wordt gekookt in't klooster en vandaar vervoerd naar de knechtschool, de Veldschool en 't oudemanhuis [waar jonge wezen ook opgevangen werden nvdr]. Grootte blijdschap bij de kinders!*²⁷⁴

Nog een paar dagen later kregen de kinderen ook nog 60 grammen brood bij de soep. De Duitse top ging voort op hetzelfde elan en ondervroeg Pastoor Flour over het niveau van godsdienstonderwijs. De Duitsers vroegen zich ook af of men de armen mensen wel voldoende ondersteunde en of er voldoende bezoek werd gebracht aan de zieken. Het kan niet anders dan dat de Aartrijkse bewindvoerders

²⁷² *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 89 (3 en 9/7/1916) en p 102 (1/11/1916) en p 171 (4/3/1918) Ook gewone burgers kloegen dat de kinderen zich zonder schoolactiviteiten gedroegen als halve wilden. Zie *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 176 (12/4/1918)

²⁷³ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 108 (16/12/1916)

²⁷⁴ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 103 (4/11/1916 voor het citaat, eigen nadruk) en p 104 (9/11/1916). Er waren twee vrouwelijke kloosterordes in Aartrijke. Het gaat hier waarschijnlijk om de Zusters van Liefde van Kortemark, die onder leiding stonden van Pastoor Flour. *Almanach voor het bisdom Brugge, 1915*. Brugge, G. De Haene Bossuyt, 1915, p 68

hierdoor in verlegenheid werden gebracht. De vijand durfde zich moeien met hun tradities! Het Duitse rijk was echter ook – om conservatieve redenen – lichtjaren vooruit op de buurlanden inzake sociale politiek.²⁷⁵ Het katholieke paternalisme van ruraal Vlaanderen kwam waarschijnlijk bij hen als achterhaald over.

Blijkbaar waren de Duitsers tot de conclusie gekomen dat, met de winter voor de deur, het ook in hun belang was om onrust te verhinderen. Men was per slot van rekening begonnen met de massale opeising van arbeid en grondstoffen; een beetje preventieve *image building* kon dan ook geen kwaad.

Toch waren de maatregelen niet allemaal zo overduidelijk strategisch. In december riepen de Duitsers andermaal de nonnen en de onderwijzer bij zich met het bevel dat de kinderen kerstdag in vol ornaat moesten vieren, in een versierde kerk en met koeken. De Puydt was furieus want:

De begoede menschen van Aertrycke moeten dat betalen!! (...) De Duitsers hebben de paster opgelegd van rond te gaan met e lijstje om in te teekenen voor de kerstdagfeeste van de kinders!! En dien benauwdend duts heeft dat seffens aanveerd!
(sic)

Het kerstfeestje ging ook door, inclusief cadeautjes voor elk kind. De Puydt meende dat dit enkel maar diende om te “*boffen dat zij hier kerstfeesten inrichten, en dat met onze kluiten!!*”.²⁷⁶ We kunnen dus gerust zeggen dat de man verontwaardigd was over dit onschuldige plannetje. Maar over de potentieel gevaarlijke invloed die een Duitse onderwijzer en een door de Duitsers afgedwongen schoolplicht tot 14 jaar konden hebben, maakte hij zich niet druk. De verontwaardiging ging dan ook niet echt om het welzijn voor de kinderen, maar om de portefeuille van de burgerij.

De realiteit door een burgerlijke bril, deel I.

Dit was niet het enige voorbeeld van cassante, burgerlijke percepties omtrent armoede.

Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat de loontrekkers van Aartrijke de dupe

²⁷⁵ R. Palmer, J. Colton en L.Kramer *A history of the modern world...* p 596

²⁷⁶ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 105 (14/11/1916 en 16/11/1916 voor het citaat) en p 109 (22/12/1916)

waren van de schaarste. Sommige tijdgenoten zagen dat anders. De Puydt schreef in het schaarstejaar 1917:

Het werkvolk wint vele geld, vele huisgezinnen hebben nog nooit zoo geldwildig [geldweeldig of geldbewust? nvdr] geweest. Mannen, jonkheden, vrouwvolk, zelve jongens, alles werkt voor de Duitsers en alzoo is er in vele huisgezinnen tot 12 mark daags.

De burgerij leek afkeurend te staan tegenover dit zogenaamde geldgewin bij de lagere klassen. Ze schijnt het niet te kunnen percipiëren als slechts één van zoveel overlevingsstrategieën. Natuurlijk is het waar dat er werd gewerkt voor de Duitsers en dat de bedragen die arbeiders verdienden misschien de *ogen uitstaken* van wie tijdens de bezetting getroffen werd door recessie. Het burgerlijke idee dat de arbeiders grof geld verdienden aan de bezetting, gaat in tegen elk historisch onderzoek omtrent het thema. Het toont enkel aan dat de burgerij een omkering van de sociale orde vreesde.

Tot op vandaag zijn er nog historici die het verhaal van bezet België door zo'n *bourgeois* bril beschrijven. Men somt dan alle liefdadige initiatieven op – meestal is men daarmee al een tijdje zoet – en gaat ervan uit dat dit het hele verhaal is. Zo men nog een burgerlijke getuigenis vindt – en ook dat is niet moeilijk – dan wordt die kritiekloos overgenomen. Egied Van Hoonacker komt zo tot de inconsistente stelling dat er in Kortrijk “*geen honger werd geleden, maar dat het wel aan alles ontbrak en de kwaliteit van het voedsel slecht was.*” Dit wordt gevolgd door: “*de burgerij had het meest te lijden, terwijl de werklieden meestal voor de Duitsers werkten.*”²⁷⁷

Pastoor Flour van Aartrijke liet zich in dezelfde zin uit. In zijn naoorlogs verslag schreef hij dat zijn uitzonderlijk zwaar getroffen gemeente “*geen armoede had gekend, integendeel, alles in overvloed*”. Misschien hield hij alleen rekening met de boeren van Aartrijke. Pastoor Willaert van het naburige dorp Ichtegem had al wat meer observatietalent. Hij koppelde het geldgewin van de arbeiders aan de enorme inflatie. De Puydt schreef eveneens dat de mensen misschien wel geld genoeg

²⁷⁷ E. Van Hoonacker *Kortrijk 14-18...* p 90 en 95. Nog veel erger is dat Van Hoonacker niet zwart op wit schrijft dat de werklieden veel geld verdienden en het aldus materieel beter hadden dan de burgerij. Hij suggereert het alleen maar. Hoe verzoent hij dit trouwens met de enorm gestegen diefstal van veldvruchten en in winkels die hij een paar pagina's verder vermeldt?

hadden, maar te weinig eten.²⁷⁸

Arbeid voor de Duitsers was bovendien een precare bezigheid. Het was gevaarlijk en wanneer een Duits contingent vertrok, waren er honderden werklozen.²⁷⁹ Bij zo'n "dood" moment ging het Aartrijkse gemeentebestuur over tot de aankoop van Hollands brood. Bij de eerste levering van de witte broden vochten de mensen om er eentje te kunnen bemachtigen. Op het gemeentehuis werd ook vastgesteld dat de voedingswaren *onregelmatig* werden bedeed.²⁸⁰

1918: de machtsstrijd binnen het Komiteit bereikt een hoogtepunt.

Zoals ook Francqui en Hoover hun kleine loopgravenoorlog hadden, zo ook zat er op lokaal vlak een haar in de boter. Had dit misschien iets te maken met de inefficiëntie van de hulpverlening zoals vastgesteld bij de gemeenteraad? Of ging het om een persoonlijke machtsstrijd? We kennen alleen de feiten, en die suggereren een tweestrijd tussen gemeenteraad en Komiteit.

Na het overlijden van de (tweede) oorlogsburgemeester Jan Tylleman op 12 januari 1918 en met nog slechts drie gemeenteraadsleden aanwezig in Aartrijke, werd dokter Baekeland burgemeester op 16 januari 1918. De verkiezingen van 1916 waren niet doorgegaanen misschien dachten sommigen in het Komiteit dat er ook geen nieuwe verkiezingen hoorden te komen gezien de Duitse bezetting. Baekeland dacht daar anders over. Gemeenteraadslid Frans Haesaert, die al lang naar Frankrijk was gevlucht, werd prompt vervallen verklaard en er werd een nieuwe kieslijst opgesteld.²⁸¹

Misschien besefte Baekeland dat de gemeente Aartrijke geen vuist kon maken tegen de Duitsers met zo'n verzwakte ploeg (van elf naar drie).²⁸² Toen het schepencollege in 1917 ging protesteren bij de Ortskommandant wegens de bestraffing van meer

²⁷⁸ Bisschoppelijk Archief Brugge C/546 (A-L) *Verslagen over de oorlog 1914-1918*. Aartrijke en Ichtegem, en *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 129 (23 en 25/5/1917)

²⁷⁹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 175 (9/4/1918). De Puydt zei dat de onderstand er zwaar onder zou lijden.

²⁸⁰ C. Buffel *Het gemeentebeleid...* p 33-34 en p 36 en *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 129 (23 en 25/5/1917)

²⁸¹ D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918...* p 43, C. Buffel *Het gemeentebeleid...* p 5 en G.A Zedelgem. Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924. Zitting van 9 januari 1918.

²⁸² G.A. Zedelgem. Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van de Gemeenteraad Aartrijke 1914-1933 (ingebonden), zitting van 16 januari 1918 om 1 uur 's middags (punt 9) *Vraag tot toelating eener buitengewone gemeentelijke kiezing*.

dan 250 Aartrijkenaars die onvoldoende melk en eieren hadden geleverd, werden ze gewoonweg afgescheept.²⁸³

Of misschien wou Baekeland door een bredere vertegenwoordiging de ernstig besmeurde legitimiteit van het gemeentebestuur herstellen. Baekeland had al eerder de unanimiteit vertolkt vanaf de kansel. Het kon ook gewoon een *coup d'état* door een ambitieus en relatief nieuw gemeenteraadslid geweest zijn (zie Baekelands verkiezingsresultaat op p 61). Het Komiteit voor Hulp en Voeding leek immers dominant te worden in het bestuur en misschien wou Baekeland daar een einde aan maken. De heemkundige overlevering neigt naar de laatste optie en dit in navolging van De Puydt. Op Valentijnsdag 1918 was de liefde tussen De Puydt en Baekeland volledig voorbij.²⁸⁴

Vernomen hebbende dat de gemeenteraad zou volledig worden, druk ik mijne verwondering uit in de vergadering van 't Komiteit aan d'heer Docteur, over het feit dat het Komiteit daarover niet de minste kennis heeft gehad, verre dat het zou bemachtigd zijn om één of meer kandidaten uit zijn midden voor te stellen; dit zou maar redelijk zijn gezien al de diensten bewezen door 't Komiteit aan de gemeente en aan den gemeenteraad. Den dokter (...) maakt hem dikke, zeggende dat hij geen betrekkingen meer wilt hebben met mij en diensvolgens zijne démissie geeft als lid van 't Komiteit.

Technisch gezien heeft het Komiteit natuurlijk geen enkele beslissingsmacht over de gemeentelijke politiek. De facto is het de gemeenteraad die diensten (zijnde fondsen) aan het Komiteit levert en niet andersom. Het zinde de komiteitsleden blijkbaar niet om geconfronteerd te worden met de *informaliteit* van hun macht. Als we De Puydt mogen geloven

*(...) betreuren alle leden eenparig de handelswijze ten opzichte van het Komiteit en tekenen hevig protest aan en keuren mijn gedachten goed.*²⁸⁵

Zelfs indien De Puydt hier overdreef om zijn ego te strelen, kunnen we niet om het feit heen dat er een zekere oppositie bestond tegenover Baekelands werkwijze. Baekeland had blijkbaar *en petit comité* een kandidatenlijst opgesteld met molenaar René, vlashandelaar Jan Deketelaere, Henri Gryp, landbouwer Victor Vancoppenolle, landbouwer August Tylleman en de door De Puydt scheef bekeken bakker Frans

²⁸³ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 117 (18/2/1917)

²⁸⁴ D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918*. Torhout, drukkerij A. Cornille, 1964, p 43

²⁸⁵ Dit en voorgaande citaat in *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 169 (14/2/1918)

Deceur, de voormalige opposant. Hij gaf ook een redevoering vanaf het stadhuis waarin hij de bevolking vroeg om deze kandidaten te aanvaarden en geen tegenlijsten in te dienen. Dit was nodig om “*de nodige eendracht in deze moeilijke tijden niet te storen*”. Bovendien beschimpde hij het Komiteit een paar keer kort in die speech.²⁸⁶ Dat laatste is zeker vreemd want Baekeland was zelf lid van het Komiteit. Misschien was er een zekere jaloezie in het spel. Het is interessant om te zien hoe Baekeland het bestaande wantrouwen manipuleerde voor zijn eigen doeleinden. De contestatie was dus politiek relevant.

Ondanks Baekelands verzoek kwam er effectief oppositie door de landbouwer Remi Lievens, neef van de oude burgemeester én van de latere burgemeester Arsène Lievens. Deze wou een tegenlijst indienen. Merk op dat Remi Lievens zich bij de vertrouwensstemming van augustus 1915 kandidaat had gesteld voor de boeren en als laatste geëindigd was. Hij had er dus al eens eerder naast gegrepen.²⁸⁷ Daarop schrapte Baekeland Henri Gryp van zijn lijst en verving hem door Lievens. Met de oppositie gepacificeerd en met slechts zes leden voor zes plaatsen was een verkiezing niet eens meer nodig.²⁸⁸

De Puydt zelf had het over “*alleenheerschappij*” en Jonckheere getuigt van “*wat tegenkantingen en een zekere wrevel in de gemeente*”.²⁸⁹ Wat er ook van zij; Lievens geraakte binnen en De Puydt greep ernaast. Mijn persoonlijk vermoeden is dat Baekeland met zijn benoemingen de landbouwers wou pacificeren. Het valt op dat de nieuwe leden (alweer) andere belangen hadden dan de consumenten en het Komiteit. Het waren landbouwers, molenaars, de weggestemde bakker Deceur.

Het spel was nog niet voorbij want op 14 september 1918 diende Baekeland een klacht in bij het provinciaal Komiteit van Oost-Vlaanderen. Volgens hem weigerde het lokale Komiteit de “*werken der kinsheid* (sic)” in te richten. De Puydt noemde het manoeuvre van Baekeland een “*gemene dwarsdrijfverij*” maar we vinden geen

²⁸⁶ C. Buffel *Het gemeentebeleid te Aartrijke van 1914-1921...* p 40 voor de beroepen van de heren en *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 169 (14/2/1918)

²⁸⁷ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 57 (8/8/1915)

²⁸⁸ U. Naert *Lievens van het dorp. Politiekers en molenaars*. Aartrijke, s.n. 1986, p 33 en G.A. Zedelgem. Gemeentearchief Aartrijke. 533.3. Gemeenteverkiezingen. Proces verbaal van de verkiezing van maart 1918.

²⁸⁹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 171 (2/3/1918) en D. Jonckheere *Aartrijke...* p 43

zelfverdediging of zelfs maar contextinformatie terug over het al dan niet oprichten van die werken.²⁹⁰ In de notulen van de gemeenteraad van 13 september vinden we geen officiële discussie over deze klacht. Baekeland kan natuurlijk de kwestie wel informeel hebben besproken met de gemeenteraad.²⁹¹ De data liggen immers wel heel erg dicht bijeen. Volgens De Puydt kwam de voorzitter van het gewestelijk Komiteit Torhout naar Aartrijke om de kwestie te onderzoeken. Diverse mappen in het Oost-Vlaamse Hulp-en Voedingskomiteit werden geraadpleegd om dit incident te kunnen verifiëren, maar niets werd teruggevonden.²⁹²

9.4 *Het einde van de voedselbedeling*

Terwijl in het laatste oorlogsjaar een strijd tussen ego's werd uitgevochten, bleef het knokken om het Komiteit financieel haalbaar te houden. Geen woord hierover in het dagboek van De Puydt. Blijkbaar kon het komiteit in 1918 rekenen op een uitzonderlijke gunstmaatregel van het Provinciale hulpkomiteit Oost-Vlaanderen en een maandelijks toelage van 200 frank van de gemeente.

De gemeente heeft zich inderdaad zwaar in de schulden gestoken tijdens de Eerste Wereldoorlog. Tabel 6 illustreert de schuldenberg die de bezetting met zich meebracht en probeert het *toegezegde* aandeel hiervan voor sociale politiek te traceren. In de tabel is weliswaar niet de 87 543 frank opgenomen die de gemeente in oktober 1917 besteedde bij het Provinciale Komiteit van Oost-Vlaanderen voor voedingswaren.²⁹³

Tabel 6. Leningen door het Aartrijkse gemeentebestuur tijdens de bezettingsperiode, in Belgische Frank.

²⁹⁰ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 193 (14/9/1918)

²⁹¹ G.A. Zedelgem. Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van de Gemeenteraad Aartrijke 1914-1933 (ingebonden), zitting van 13 september 1918 om 2 uur.

²⁹² RAB 271-1 Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en Voedingskomiteit Gent-Stad. Aangezien het Aartrijkse Komiteit geregeld werd verplaatst was de zoektocht moeilijk. Enkel de volgende mappen waren beschikbaar: 48 processen-verbaal Gewestelijk Comité Beernem (Tielt noch Torhout beschikbaar), 55 Briefwisseling Beernem, 71 Briefwisseling Tielt, (Torhout niet beschikbaar), 94 Stukken betreffende plaatselijke Comités in (oa) de gewesten Tielt, Torhout, 186 Maandelijks warenaanvraag volkssoep in Gewesten Tielt, Torhout en Dendermonde, 199 Inspectierapporten der volkssoepen in gewestelijke en lokale afdelingen, 203 Inspectie lokale Comités mbt volkssoepen, 236 Inspectieverslagen lokale Comités in West-Vlaanderen. Allen werden zonder resultaat nagekeken. Het Komiteit van Aartrijke liet nauwelijks officiële correspondentie na op hoger niveau, terwijl andere buurgemeentes die onder Torhout ressorteerden, dit wel sporadisch deden.

²⁹³ C. Buffel *Het gemeentebeleid te Aartrijke van 1914-1921...* p 39

Datum	lening	aandeel voor hulpverlening	Opmerking
14/05/1915	30 000	30 000	
30/12/1915	20 000	10 000	
1/03/1917	10 000	10 000	
1/07/1917	40 000	onbekend	20 000 naar "gemeentelijke diensten"
23/10/1917	50 000	35 000	
15/01/1918	50 000	onbekend	
medio 1918	100 000	onbekend	
Totaal	300 000	minimum 85 000	

Bron: Buffel, 1987

De hulpverlening bleef noodzakelijk na 1918

De strijd was ook niet gestreden na de wapenstilstand. Het Provinciale Komiteit van Oost-Vlaanderen stopte de toelagen in de tweede helft van mei 1919. Het stadsbestuur besloot dat men de "*arme en werkende klasse van deze broodnodige onderstand niet wilde beroven*". Nog tot **1 juli 1919** gaf de gemeente financiële steun aan de **voedselbedeling**. Tegelijkertijd droeg ze het Komiteit op om een lijst van de ondersteunde gezinnen te maken, om "*het groot aantal misbruiken die volgens het openbaar gerucht*" bestonden, aan te pakken.²⁹⁴ Interessant is dat het gemeentebestuur de roddels in de gemeenschap als argument gebruikten.

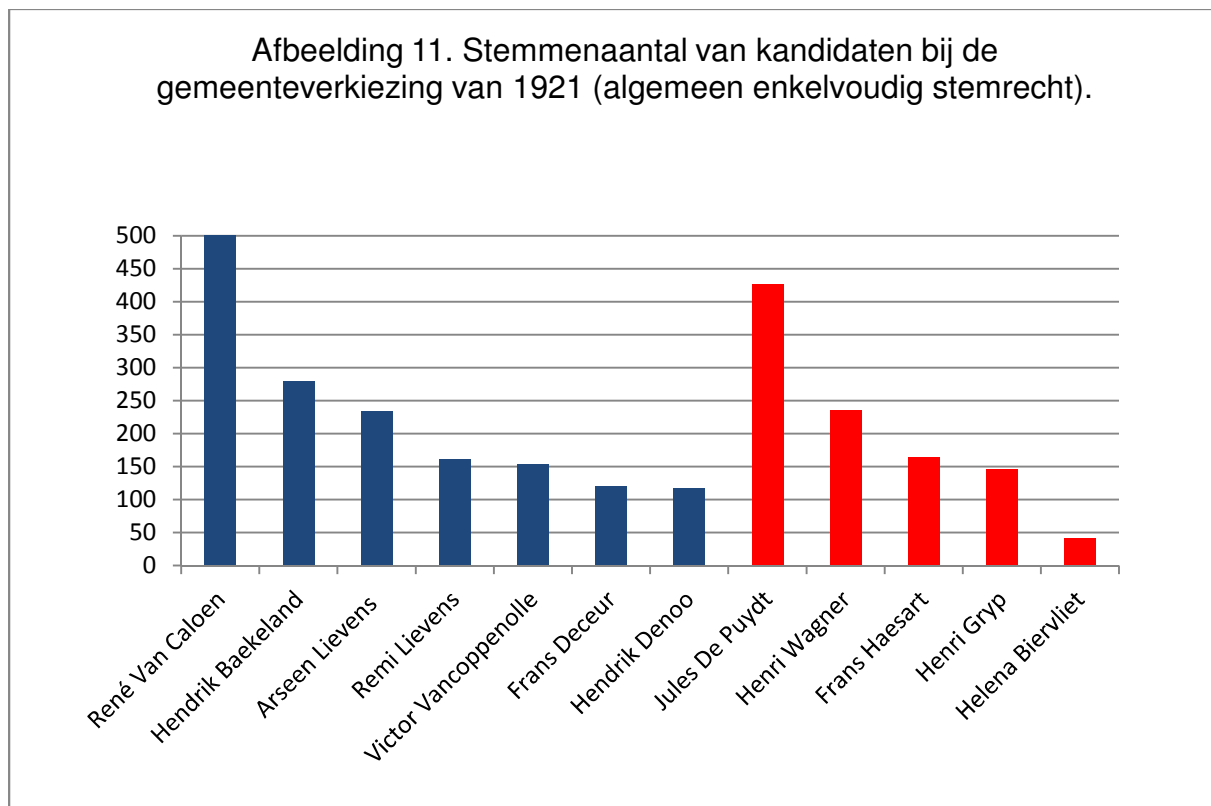
De politieke carrière van Jules De Puydt.

Het wantrouwen dat we gedurende de hele bezetting rond de Komiteit zagen hangen als een lastige mug, leek na de bevrijding volledig verdwenen. Jules De Puydt verzamelde blijkbaar een aantal mensen rondom zich (waaronder het vervallen verklaarde gemeenteraadslid Haesaert, de door Remi Lievens "gepasseerde" Henri Gryp en een vrouwelijk familielid van brouwer Biervliet) waarmee hij deelnam aan de verkiezingen van 1921.

Dit waren de eerste verkiezingen met algemeen enkelvoudig stemrecht en omdat ze op gemeentelijk vlak plaatsvonden gold dit zowel voor mannen als voor vrouwen. De lijst van De Puydt moest het opnemen tegen de oorlogsburgemeester Baekeland en zijn team: Henri Denoo, Frans Deceur en de nieuwe generaties van gevestigde waarden Lievens en Caloen de Basseghem. Welnu, afgezien van de gigantische

²⁹⁴ C. Buffel *Het gemeentebeleid te Aartrijke van 1914-1921...* p 52.

populariteit van landbouwingenieur René Van Caloen zien we in afbeelding 11 dat De Puydt blijkbaar publiekslieveling nummer twee was.

Bron G.A. Zedelgem

We kunnen dus van een steile sociale klim spreken en een verrassende revanche na de aantijgingen van 1915. Misschien was het wel juist de distantie van voortvarend oorlogsburgemeester Baekeland die De Puydt tot alternatief stemmenkanon maakte. Hij kon zich echter niet handhaven op lange termijn. Hij werd weliswaar gemeenteraadslid maar het was het zittende college (lijst 2) dat de meerderheid haalde.²⁹⁵

²⁹⁵ G.A. Zedelgem. Gemeentearchief Aartrijke. 533.3. Gemeenteverkiezingen. Verkiezingen van 24 april 1921. Proces-verbaal

Afbeelding 12. Stemverdeling bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1921 in Aartrijke (algemeen enkelvoudig stemrecht).

Bron G.A Zedelgem

Misschien voelde De Puydt zich niet thuis in het gemeentehuis bij Deceur en Baekeland – gezien de wrijvingen tijdens de bezetting.²⁹⁶ Hij verkoos blijkbaar de landbouwverenigingen en de brouwerij. Bij de verkiezingen van 1926 vinden we hem niet meer terug. Wel waagde een ander komiteitslid, namelijk Jules Pollet, zijn kans. De sociale politiek bleef ook na de Eerste Wereldoorlog vrij minimaal. Aartrijke weigerde in te tekenen op extra sociale hulp uitgaande van het ministerie van Arbeid.²⁹⁷

Een eerste, voorzichtige evaluatie van de oorlogshulpverlening.

Ik heb het probleem van evaluatie hierboven reeds besproken (*7.3 Oorlogsnood in Aartrijke en in het algemeen. Een archivarische stilte*). Toch moet gezegd worden dat Aartrijke geen lichtend voorbeeld was. Het NKHV-project was dan, zeker in zijn lokale toepassing, slechts een product van zijn tijd en maatschappelijke context. De geproletariseerde bevolking van Aartrijke kon niet op het beleid wegen zoals dat in Eerneghem, dat al voor de oorlog een eigen vakbond had, wel het geval leek te zijn. Sociale initiatieven kwamen niet of laattijdig en bestuurlijke vernieuwing (denk aan de

²⁹⁶ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 169 (14/2/1918). De Puydt was verontwaardigd dat Deceur, geen komiteitslid en bovendien ook geen onbesproken figuur, opgenomen werd in de lijst van Baekeland.

²⁹⁷ G.A. Zedelgem. Gemeentearchief Aartrijke. 533.3. *Gemeenteverkiezingen. Verkiezingen van 1926*, en 624.6 *Hulp aan de behoeftigen (1914-1918)*, brief van het Ministerie van Arbeid en antwoord door het gemeentebestuur.

aftakelende gerontocratie) was er vrijwel nihil. Hulpverlening tijdens de oorlog was er dan ook, zoals mijn feitenrelaas wel aantoon, vrij **amateuristisch** en minimaal.

Pastoor Flour schreef dat de liefdadigheidswerken in de parochie zouden zijn gestaakt wegens “gebrek aan geld bij de bevolking”. Maar in het dagboek lezen we dat er iedere kerstdag ophalingen waren voor Belgische soldaten. De komiteitsleden haalden in die vier jaar minimaal 385 en maximaal 925 frank op.²⁹⁸ Net zoals vandaag kon men blijkbaar rond sommige doelen beter mobiliseren. Of waren het juist de vele kleine lieden die bijdroegen om “hun” mannen een kerstcadeau te geven?

Het gemeentebestuur gaf officieel toe dat de *regelmaat* van de voedselbedelingen te wensen overliet (zie p 104). Dit wordt nooit bevestigd door De Puydt, die dit blijkbaar niet vermeldenswaardig vond. Wel zijn er impliciete indicaties in zijn dagboek.

Mensen werden alfabetisch gerangschikt, per week kwam de helft van het alfabet aan bod. Men kreeg dus maar om de twee weken een portie. In 1916 zou er zelfs een systeem met drie verschillende reeksen gerechtigden in voege zijn geweest. Enkel op zaterdag was er vlees voor iedereen. Als we de familiale overlevering mogen geloven kondigde De Puydt dus wekelijks aan wat er te krijgen was, terwijl (minstens) de helft van alle toevoorders daar nog een week op zou moeten wachten.²⁹⁹

De komiteitsleden probeerden voor de kermis (!) een extra bedeling van koekebrood te voorzien, wat tot hun grote frustratie mislukte. Dan weer planden ze een “grote suikerdag”.³⁰⁰ Heel het discours heeft iets van een ad hoc sinterklaasactie. Ik heb geen enkel document dat zwart op wit stelt dat voedsel werd “opgespaard” of uitgedeeld als het de komiteitsleden uitkwam – al zullen we verderop wel een getuige vinden die dit bevestigd. De Puydt zelf inventariseerde de leveringen ook niet in zijn dagboek. Misschien beschreef hij enkel de uitzonderlijke evenementen.

²⁹⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 70 (25/12/1915) en p 174 (31/3/1918) en Bisschoppelijk Archief Brugge C/546 (A-L) Verslagen over de oorlog 1914-1918. “Aartrijke”. Het verslag van Flour bevat dus contradicties, want hij beweerde enerzijds dat de mensen geen geld meer hadden, maar anderzijds ook dat er geen armoede was (zie ook supra “de realiteit onder een burgerlijke bril”).

²⁹⁹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 101 (15/10/1916)

³⁰⁰ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 45 (4/5/1915), p 194 (21/9/1918), p 103 (3/11/1916). In november 1916 zegt De Puydt expliciet dat er komiteitswaren aangekomen waren in het dorp – dergelijke vermeldingen zijn zeldzaam. We weten ook niet wat die goederen waren: De Puydt vernoemde enkel 3000 kilo malt voor de brouwerij...

We kunnen wel vermoeden dat dankzij de inspanningen van het NKHV het voedsel goedkoper was dan op de vrije markt. Zo kon Evarist De Puydt in Brugge bloem kopen aan 1,60 per kilogram op de vrije markt, terwijl het komiteitsmeel 51 cent per kilogram kostte in Aartrijke. Dat was dus bijna drie keer goedkoper. In 1917 was een kilo boter van het Komiteit maar liefst 4 keer zo goedkoop als een kilo boter op de vrije markt.³⁰¹

Ten slotte was het ook niet allemaal de schuld van het komiteit. Ook De Puydt was slachtoffer van de organisatorische moeilijkheden.

Ten eerste was er relatieve autonomie van lokale Komiteiten in de uitvoering van de voedselhulp en de blijkbaar slechte communicatie van bovenaf. Zo schreef De Puydt dat diervoeder werd *uitgeloot* door het Komiteit. Pas vele maanden later kwam hij tot de verbaasde vaststelling dat de geleverde maïs zou moeten dienen als “*menschenvoeder in plaats van voor de beesten*”.³⁰² Blijkbaar was hij daarvan niet op de hoogte gesteld. Deze culturele weerzin voor voeding die als onwaardig werd beschouwd was een algemeen verschijnsel. Maar de informatiecampagnes over het bereiden van maïs die de Amerikanen begonnen, bereikten Aartrijke blijkbaar niet.³⁰³ We kunnen ons echter ook vragen stellen bij het *verloten* van goederen.

Ten tweede is het Komiteit van Aartrijke doorheen de bezetting vaak gewisseld van jurisdictie. Aanvankelijk zat men bij Brugge, maar dan nog wisselde men voortdurend tussen de regionale pakhuizen van Torhout en Beernem. Uiteindelijk werd Aartrijke zelfs ingedeeld bij het Oost-Vlaamse provinciale Komiteit.³⁰⁴ Eten dat toekwam was soms voor een groot deel beschimmeld, of bestemd voor een andere gemeente.³⁰⁵

De Puydt had een slecht oog op de aansluiting bij Gent omdat men te ver van de bron zat. Hij zei dat de goederen duurder en minder kwalitatief zouden zijn terwijl het

³⁰¹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 109 (19/12/1916) en p 158 (20/11/1917)

³⁰² *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 59 (22/8/1915) en p 73 (23/1/1916). Voor andere verlotingen zie *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 64 (10/10/1915)

³⁰³ Een Amerikaans CRB-medewerker vertelde in zijn memoires dat dit een algemeen probleem was en dat voorlichtingscampagnes georganiseerd werden in de dorpen. “*The prejudice against maize products as human food was so strong, however, that our wares had to be rechristened, and thus our good old-fashioned American corn-meal and hominy were baptized "cerealine" and "idealine," and other alien and presumably appetizing names.*” E. Hunt *War bread...* p 282

³⁰⁴ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 57 (11/8/1915; een voor Aartrijke bestemde levering bleek door de buurgemeente Koekelare te zijn betaald en besteld. De Aartrijkenaars moesten met lege handen terug naar huis), p 59 (24/8/1915; terug naar Brugge)

³⁰⁵ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 51 (14/6/1915) en p 57 (11/8/1915)

papierwerk zou stijgen.³⁰⁶ Niet alleen de logistiek maar ook de financiering was een onoverzichtelijk kluwen. Tussen juni 1915 en januari 1916 kreeg het Komiteit een gemeentelijke toelage, nog later kwam er steun van het Provinciale Komiteit voor Oost-Vlaanderen.³⁰⁷ Zowel de Belgische NKHV-organisatie als de Duitsers droegen de verantwoordelijkheid voor de administratieve onrust.

Ten derde was er de Duitse regelneverij. Het leger kon de rantsoenering perfect afnemen van de Belgische burgers.³⁰⁸ Aartrijke werd een echt wingewest voor de Duitse inspanningen. De vrees van Groot-Brittannië werd dus werkelijkheid. K.M., een Duitse wachtmeester die in 1915 geld en winkelwaren ging afhalen voor de in hun dorp ingemetselde Aartrijkenaars, werd de burgemeester van Aartrijke genoemd. Ook in november 1916 was het een Duitse soldaat die de Komiteitswaren afhaalde, betaalde en liet verplaatsen, zonder dat burgers konden controleren. Als er dan voor het eerst in lange tijd weer vlees *voor de burgers* kwam was dat van zodanig slechte kwaliteit dat meer dan 80 Aartrijkenaars ziek werden (men beweerde dat het om slachtafval ging) en zelfs het parket ter plaatse kwam.

9.5 Een getuigenis from below.

Na puzzelwerk in allerlei officiële en burgerlijke bronnen, ontbreekt toch nog één klein stukje. Dankzij de getuigenis van de jonge arbeidster Julie Cattrysse uit de Aartrijkse wijk 't Veld kan ik een echt caleidoscopisch beeld van de voedselverlening schenken. Deze getuigenis is de gepubliceerde weerslag van een interview. Ik kon jammer genoeg niet het integrale interview beluisteren.

Cattrysse was 13 jaar in 1914 en werkte in de tweede oorlogshelft voor de Duitsers voor 1 mark (1,25 frank) per dag. Dit kwam volgens haar "*goed van pas omdat we thuis niets meer hadden om vuur van te maken*". Thuis waren ze met 8 kinderen, haar vader was één van de *Franschmans* (seizoenarbeider), haar moeder hield ook nog een café.

³⁰⁶ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 142 (20/8/1917)

³⁰⁷ J. Braet *Geschiedenis van de brouwerij...* p 134, voetnoot 190.

³⁰⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 102 (27 en 29/10/1916). De boterverkoop via het Komiteit werd afgelast omdat de Duitsers de boter hadden ingenomen. Idem voor de ammoniak die men had gekregen van het Provinciale Komiteit. Andere voorbeelden zie p 51 (14/6/1915), p 53 (29/6/1915), p 103 (3/11/1916), p 181 (25/5/1918), p 183 (8/6/1918) en p 185 (25/6/1918).

Wat zij zich kan en wil herinneren is zo'n gedroomd venster op de mentaliteit van de werkende mens dat ik de structuur en taal van haar getuigenis zoveel mogelijk overneem. Ze beschreef hoe ze suiker stal bij haar werkplaats (het Duitse proviand) en liet daarbij onze dokter Baekeland ook figureren.³⁰⁹

Twee broertjes waren ziek. De dokter kwam... "t Is pleuris Tine, 't is serieus. Ik kan medicijn maken, maar ik heb niets van suiker." 's Avonds als ik thuiskwam, had ik er twee kilo mee. Mijn moeder had schrik, vader werkte daar (bij de Duitsers) ook. We mochten niet pakken van moeder. Ze had liever honger geleden. Nu, moeder doet suiker in de medicijnen. De jongens dronken het gemakkelijk en de koorts brak. 's Anderendaags komt de dokter terug.

"Tine, hoe is het, heb je de medicijn kunnen doen drinken?"

"Gemakkelijk" zegt moeder, "ik heb suiker."

"Waar heb je die gehaald?"

"Met twee vingers en een duim en vijf minuten schrik. Julie heeft er gepakt."

"Tine, mag ik er wat van hebben?"

"Ja, zegt moeder, de mensen moeten al leven".

's Anderendaags had ik er weer een zak mee. Langs de suikerbak passeren hé. Moeder was kwaad. "t Is nu gedaan, we hébben suiker". Maar (...) we stopten niet meer. (...)

Op een avond hadden we pekelharing gegeten. De haringgraten lagen nog op tafel als de dokter kwam voor onze jongste die ziek was. "Maar Tine", zegt hij zo tegen moeder, "het water loopt mij uit de mond. Ik eet dat zo graag. Waar ben je dààr aangeraakt?"

"Wel, lijk met die suiker. Met twee vingers en een duim en vijf minuten schrik en ze hadden ze mee."

"Mag ik eens aan die graten likken?" Moet hij zin gehad hebben!

(...) Je moogt ook een stukje of twee hebben", zegt moeder, "maar ik heb geen brood."

"Ik ga het meenemen naar huis. Ik heb dan nog een stukje voor madame."

"Wel, zegt moeder, pak dan nog een stukje mee voor de meid ook."

Moeder gaf hem drie stukjes, een grote halve haring. Hij vroeg of we voor hem niet eens aan twee haringen konden geraken. "Als ik er een beetje mag van hebben, dan krijg je bloem voor het klein kindje, witte bloem."

Zie je wel dat ze er hadden. Ze waren hoofd van het Komiteit. Ze waren vóór ons gezegend. Hij was hoofd van het voedselkomiteit en hij kon bloem geven, voor haringen die we gepakt hadden. Ze deden de bedeling als het uitkwam en er was witte bloem voor de kindjes beneden een jaar. Maar we hadden ook maar 33 kg met elven in drie weken. Je kon het opeten in een week. Zo, ik droeg haringen en we kregen bloem van hem.

³⁰⁹ Elfnovembergroep *Van den grooten oorlog. Volksboek*. Getuigenissen verzameld door leden van de Elfnovembergroep. Kimmel, Malegijis, 1978, p 109-110 en p 111-112. Eigen nadruk

En we hebben er dan eens gedragen, nadat ik er (bij de Duitsers) gepakt had met Alice. (...) Ik zei tegen de betaler: "Zouden we niet direct ons geld kunnen hebben? (...) Zo (we) werden uitbetaald. Ondertussen was iedereen weg op de proviand en wij keerden terug om ons boterhammenzakje en we vulden het met haring en trokken ermee naar huis. Maar vader was kwaad. "Je kon gepakt geweest zijn, als de wacht er was." Maar de wacht wàs er niet. Hij was gaan eten.

Julie Cattrysse geeft haar oorlogservaringen graag weer als schelmenstreken, met mooi gekozen anti-climaxen en veel nuchterheid. Haar narratief weerspiegelt ook haar zelfbeeld. Zij was de eeuwig recidivist wiens moedige diefstallen het gezin aan extraatjes hielpen. Nochtans merken we in andere passages van haar getuigenis een zeker schuldgevoel en verachting voor de trucjes die zij, gedwongen door armoede, moest toepassen.³¹⁰ Haar vader en moeder illustreren een soort morele standaard waar ze zich duidelijk van bewust bleef ("*je mag niet stelen, want dat is gevaarlijk, onnodig...*") maar zich niet aan hield.

Onderlinge solidariteit is ook een steeds terugkerende factor in haar herinneringen. Haar moeder, die zelfs meer suiker en haringen aanbood dan de dokter had gevraagd, symboliseert deze morele standaard herhaaldelijk.³¹¹

En de dokter? De passage die begint met "*zie je wel dat ze er hadden*" onderbreekt haar pikareske relaas vrij bruusk. Daarnet was de toon ludiek, nu wordt hij spottend en enigszins bitter. Hier blijkt duidelijk dat de Komiteitsleden gewantrouwd werden.

De dokter, nochtans schepen en komiteitslid, vroeg aan een arme vrouw of hij aan de restjes van haar maaltijd mocht likken. Het is een omgekeerde situatie die Cattrysse met plezier verhaalde ("*moet hij zin gehad hebben!*") Telkens vroeg hij theatraal waar zij dit voedsel had gehaald. Maar eigenlijk vormde die vraag slechts de aanleiding om iets af te pegelen. Heeft Cattrysse's moeder echt twee keer het zinnetje "*twee vingers en een duim en vijf minuten schrik*" herhaald als een cynische *onliner* uit een film? Of benadrukt Julie hiermee het contrast tussen haar eigen simpele moed en de onvoldoende inspanningen van de dokter? Baekeland was weliswaar betrokken in een complexe voedselbedeling, maar eigenlijk bracht dit geen soelaas. Het waren de diefstallen, haar eigen strijd voor overleven, die Cattrysse zich wil herinneren.

³¹⁰ Elnovembergroep *Volksboek. Getuigenissen verzameld door leden van de Elnovembergroep...* p 110 ("maar ja, je zijt jong en je hebt tekort"), p 109, p 292 (bij de bevrijding: "jongens, 't pakken (=stelen) is voorbij! En het was voorbij.")

³¹¹ Zie ook Elnovembergroep *Volksboek...* p 109, p 115, p 331 enzovoort.

Het zinnetje “*hij kon bloem geven, voor haringen die we gepakt hadden*”, illustreert de ongelijke risico's. Iedereen kan *bricoleren*. Maar klasse- en eigendomsverhoudingen bepalen hoe gevaarlijk of noodzakelijk die *bricolage* is. Wat Julie deed, had haar op zware straffen kunnen komen staan. Maar wat gebeurde er als een komiteetslid en schepen iets te willekeurig omging met de hem aangeleverde Amerikaanse bloem? Het was een ongelijke ruil, zowel in de feiten als in de perceptie.

Ik kan dus nogmaals niet bewijzen dat het Komiteit van Aartrijke onvoldoende inspanningen deed. Ik kan alleen maar vaststellen dat deze vraag voortdurend terugkwam in de hoofden van de tijdgenoot, in getuigenissen en in roddels.

Er zijn voorts nog twee zaken opmerkelijk in de getuigenis van Cattrysse. Ten eerste voert zij de dokter op in een verhaal over haar diefstallen tijdens de arbeid voor de Duitsers. Hij is daarbij in de eerste plaats een dokter die in de huiselijke sfeer binnenkomt. Ze stelt hem niet voor als “*de dokter, die ook hoofd van het Komiteit was*”. Ze had dit kunnen doen om haar verhaal een extra climax te geven. Baekelands positie is voor Cattrysse blijkbaar **geen prestigieus gegeven**.

In de alinea na dit verhaal is Cattrysse blijkbaar bevraagd over het gegeven rantsoenering *op zich*.³¹² Daarin zegt ze:

Ja, eten, alles was gerantsoeneerd (...) Al het eten dat we hadden was Amerikaans. De bloem, het meel was van't Komiteit van Amerika. Dat kwam toe in de haven en werd verdeeld en geravitailleerd in de grote steden en ook in de dorpen.

Natuurlijk was niet al het eten Amerikaans. Cattrysse vertelde net nog hoe ze van de Duitse barakken stal of soms iets kreeg van een Vlaamse boer. Bovendien zei ze hierboven reeds dat de verdeling van Amerikaanse bloem in Aartrijke wisselvallig was. Als deze uitspraak dus geen feitelijke waarheid is, is het in elk geval een persoonlijke waarheid, die ze zelfs twee keer na elkaar uitte. Gevraagd naar de rantsoenering dachten de mensen instinctief aan de Amerikaanse weldoeners en niet aan de lokale notabelen. Dit is iets wat we al eerder zagen.

³¹² Elfnovembergroep *Volksboek...* p 112 Deze alinea kreeg een nieuwe titel en werd zowel door Cattrysse als door de samenstellers van het boek opgevat als een nieuw “verhaaltje”.

Ten tweede is er het gegeven dat Baekeland Cattrysse vroeg of zij voor hem ook vis wou *blijven* stelen. En dat ze dat meerdere keren deed. Baekeland aarzelde niet om materiële voordelen te ontvangen en vragen van mensen die het veel slechter hadden dan hij.

Julie Cattrysse en haar gezin emigreerden na de wapenstilstand naar Kemmel, waar ze in de steenovens en door het rapen van edelmetaal in de slagvelden hun eigen kleine bijdrage schonken aan de heropbouw van de frontstreek. Ze beschreef, misschien in contrast met het dorp dat ze verlaten hadden, het leperse gemeentebestuur als zeer meegaand.³¹³

10. Tactisch handelen. Van arbeid tot religiositeit.

De volgende analyse laat het Komiteit voor wat het is en richt zich op de *bricolage* van het dagelijks leven. Welke acties en overlevingsstrategieën zijn opmerkelijk? We zullen zien dat sommige overlevingsstrategieën op een sluike, anonieme manier werden uitgevoerd. We hebben dus niet altijd alle informatie. Bovendien is het niet omdat Jules De Puydt iets vermoedde, noteerde of niet noteerde, dat daarmee de hele waarheid is geregistreerd.³¹⁴

Dit is echter geen voldoende reden om de gegevens uit het dagboek niet te gebruiken. Ten eerste bestaat een aanzienlijk deel van zijn dagboek uit dit soort informatie (soms nam hij volledige affiches over in zijn dagboek). Ten tweede vonden de getuigenverhoren, aanhoudingen en paspoortstempelingen plaats in zijn eigen huis. Ten derde is er voor Aartrijke geen Duits of Belgisch politieel archief bewaard dat ons dezelfde informatie kan verschaffen. Ik wil de gegevens uit het dagboek dan ook ten volle benutten zonder daarom de methodologische beperkingen uit het oog te verliezen. Maar eerst moet de dichotomie tussen Belgen en Duitsers worden gerelativeerd.

10.1 *Ruhe und Ordnung? Wisselende interacties tussen Duitsers en Belgen.*

³¹³ Efnovembergroep *Volksboek...* p 331, p 329 en p 335. Het gezin Cattrysse kreeg een premie van 3000 frank om een huis (aanvankelijk een barak) te zetten in het van de kaart geveegde leper.

³¹⁴ Wanneer er grote, militaire bewegingen waren schonk hij duidelijk minder aandacht aan het dagelijkse leven.

Op basis van verschillende getuigenissen moeten we vaststellen dat het Duitse leger geen monoliet was. Ten eerste zaten in die vier jaar verschillende divisies in Aartrijke. De gradaties van sympathie en antipathie wisselden wel eens. Ten tweede was er een verschil tussen gewone soldaten, *feldgendarmen* en de *ortskommandant*. We hebben hierboven reeds gezien hoe De Puydt zich over de Duitsers die hem materiële voordelen toekenden, zeer mild uitliet. Het gezamenlijk respecteren van *bezit* schepte banden tussen de burgerij en (veelal) de Duitse top. Plunderende soldaten vielen dan weer niet in de smaak. Julie Derynck, *boerendochter* in Aartrijke, herinnerde zich vooral dat de Duitsers hun twaalf vette konijnen stalen en dat de kleine minderheid die hen lastig viel door hun oversten werden gestraft.³¹⁵

Bij de arbeidersklasse was de gemeenschappelijke ervaring van *schaarste* datgene wat banden schiep, vooral met sommige gewone soldaten. Julie Cattrysse vertelde over “illegale” houtverzamelaars van 't Veld:

Ze kwamen tegen de avond bij de (Duitse) wacht en ze zeiden: “vannacht moet je niet schrikken. We hebben geen vuur meer. We komen een boom halen”. Ze haalden een boom (...) Er waren daar veel Duitsers bij die ook wisten wat armoe was en die ze lieten doen.

Deze groepen leerden al snel elkaars taal, kookten samen aardappelen en zagen af en toe wat zaken door de vingers. Tegelijkertijd zetten de arbeiders zich af tegen de oversten en de Duitse bezetting in het algemeen. Ze zongen patriottische liedjes waarin Koning Albert verheerlijkt en Keizer Wilhelm bespot werd. Bij de Duitse opslagplaatsen waar ze verplicht moesten werken, stalen ze alles wat los en vast zat.³¹⁶ Opnieuw zien we het onderscheid tussen bezettingsregime en de concrete uitvoerders van de bezetting. Het eerste bleef gecontesteerd, met de tweede viel soms wel te praten.

De *feldgendarmen* tenslotte, werden zowel door burgers als arbeiders gehaat omdat hun controles de overlevingsbasis of de *privacy* aantastten.

De Duitse oversten waren over het algemeen vrij streng. Gedurende de hele bezetting probeerde men diefstal of verbroedering met Belgische vrouwen tegen te

³¹⁵ Efnovembergroep *Van den grooten oorlog. Volksboek...* p 64-65.

³¹⁶ Efnovembergroep *Volksboek...* p 115, p 138-139-140 en p 106. Zie ook D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918...* p 5. Voor het verbod op illegale houtsprokkel zie *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 76 (24/2/1916)

gaan. De vrouwen maakten daar zelfs gebruik van om aardappelen onder hun jurk te verstopten: als een soldaat hen betrapte dreigden ze hem aan te geven voor ongewenste intimiteiten. Ook meefeesten met lokale bruiloften mocht (in principe) niet en werd bestraft.³¹⁷

Enkele Duitse figuren die in het dagboek van De Puydt voorkwamen kregen die vermelding juist *omdat* ze inspeelden op de bestaande klassentegenstellingen. Zo was er in Aartrijke de befaamde H.B, tussen 1916 en 1918 verantwoordelijk voor de landbouwzaken in Aartrijke. Vanwege zijn zwart kroezelhaar werd hij bijgenaamd “de Zwarten”. In de heemkundige overlevering van Aartrijke staat de Zwarten, oftewel “*zwijnevent*” dan ook gekend als een dictator en onaangenaam persoon. Dit is opnieuw in navolging van de *latere* opmerkingen in het dagboek van De Puydt. Het leuke aan een dagboek is echter de schrijver bij de dagelijkse registratie van meningen en feiten geen rekening kan houden met latere meningen en feiten. Wie het dagboek dus nauwkeurig leest, merkt dat De Puydt aanvankelijk ook voordelen haalde bij H.B.’s omkoopbaarheid, zowel voor zichzelf als voor het Komiteit.³¹⁸ Waarom dan zo’n negatieve eindbalans? Opnieuw weten we dankzij Julie Cattrysse getuigenis, meer.³¹⁹

Wij Veltenaars konden het goed stellen met de zwarte. Wij zeiden dan “Zwarte, je mag je fles geven, we gaan een fles drank vullen. Maar je moet dan de (andere Duitse nvdr) wachten bezighouden. Wij zouden graag een briquetje (brandstof nvdr) pakken.”(...) Het waren briquetten van 12,5 kg. De Zwarte ging dat maar doen voor de Veltenaars. Voor geen enkele Plaetsenare zou hij de wachten bezig houden.

De heemkundige traditie is dus gebaseerd op de overtuigingen van een bepaald segment uit de bevolking en het beeld dat van H.B. voortleeft zegt ons meer over de sociale breuklijnen in de gemeente dan over zijn eigenlijk gedrag. Overigens bestrafden de Duitse oversten dit soort toenadering streng. Kort na het ontslag van H.B. werd aan de bevolking verboden om nog verder met hem handel te drijven.³²⁰

³¹⁷ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 177 (21/4/1918), Elnovembergroep *Volksboek...* p 115

³¹⁸ D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918...* p 31 en *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 167 (1/2/1918), maar ook p 106, 111 en 148. Ook de boeren staken hem wel eens een goed stuk vlees in de handen om zo een gunstigere registratie of controle te krijgen.

³¹⁹ Elnovembergroep *Van den grooten oorlog. Volksboek...* p 114

³²⁰ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 177 (21/4/1918)

Eenzelfde verhaal vinden we over een bepaalde *Ortskommandant*. De Puydt vond dat deze zich teveel ophield bij wat hij het “*krotjesvolk*” noemde. De *ortskommandant* had zich zelfs hun taal eigengemaakt in bepaalde beleidsmaatregelen. De Puydt schreef:

“Er zijn veel personen (arme mensen) die geen magere melk van de boeren kunnen bekomen, in't vervolg worden de boeren hem [de melk nvdr] afgenomen indien zij hem niet weggeven of willen verkopen, prijs 10 pfennig de liter, 't is niet nodig dat de boeren er kaas van maken en aan ne (sic) duren prijs verkopen om hunnen zakken nog meer te vullen (!!!)”³²¹

10.2 Diverse overlevingsstrategieën.

Speculatie en hamstergedrag

In het begin van de bezetting vinden we een aantal opmerkingen over tactische bricolage bij de rijkere. Een zekere P.F uit Ichtegem had zijn koloniale waren verstopt om te speculeren. Toen de Duitsers ze vonden en opeisten met bons ter waarde van bijna 4000 frank schreef De Puydt dat “*geheel Ichteghem het hem ferm jonde* (toewenste nvdr)”. Grappig is ook dat in Aartrijke in november 1914 steeds opnieuw de kaarsen werden gestolen uit de kerk. De daders bleken de kinderen van D.P, één van de rijkste boeren van de gemeente te zijn, die dit moesten doen van hun moeder.³²²

Diefstal en banditisme

Het leed van de kleine mensen bleef gedurende heel 1914 haast onzichtbaar in het dagboek van De Puydt. Misschien dacht De Puydt dat het met de koopkracht wel goed kwam; hij schreef op 30 oktober dat te Duinkerke de Aartrijkenaars en Eerneghemnaars inscheepten om in Bordeaux “*veel geld te winnen met de druivenpluk*”.³²³ Maar ondertussen haalden de Veltenaars dode paarden op en liepen

³²¹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 166 (20/1/1918)

³²² *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 9 (6/11/1914) en p11 (14/11/1914)

³²³ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 7 (30/10/1914) en p 80 (2/4/1916). Toch vinden we in het dagboek maar één vermelding van geëmigreerde arbeiders die geld naar huis zonden, namelijk in 1916!

de kleine mensen storm om met de kerstdagen kant te verkopen aan Duitse soldaten.³²⁴

En toen kwamen de diefstallen, als golven in de zee. De kiekendieverij waarover we reeds in de inleiding spraken, werd door De Puydt voor het eerst geregistreerd op 5 januari 1915, één dag na de eerste graanlevering aan de bakkers te Aartrijke. Er zouden, onder andere bij gemeenteraadslid Tylleman zo'n twintigtal hennen gestolen zijn geweest en deze werden ontdekt door veldwachter Jonckheere op het Veld. Een burger en twee soldaten van een aldaar reeds wekenlang ingekwartierde kolonne zouden de schuldigen zijn geweest. De Duitse oversten bestrafden het incident meteen. Ook verbodsbepalingen, door De Puydt nauwkeurig overgeschreven van dag tot dag, vallen te lezen als beschrijvingen van gangbare praktijken. Men vaardigde zelfs een verbod uit op het "*nutteloos in de velden lopen, en zeker aan de kinderen om graanhalmen af te rukken*".³²⁵

De omvang van de diefstallenplaag deed De Puydt versteld staan. Zeker vanaf 1916 sprak hij over een ongewone frequentie van diefstallen. De oorlogsperiode kan dus als ongewoon gekarakteriseerd worden. Het ging niet meer om de occasionele kiekendieverij (zie ook supra).

De informatie uit het dagboek heb ik gesynthetiseerd in afbeelding 13. Daarvoor heb ik een database opgesteld met per maand het aantal vermeldingen van inbraak bij een slachtoffer. Het maakt dus niet uit wat en hoeveel er werd gestolen, één éénheid op de grafiek correspondeert met één eigenaar die 's nachts ongewenst bezoek kreeg én bezit verloor. Er zijn natuurlijk maanden dat De Puydt geen vermelding maakt van diefstallen (globaal gezien een minderheid!) maar die maanden kunnen niet zomaar op nul worden gezet en dus vertoont de grafiek enige hiaten.

De figuur is een onderrepresentatie van de diefstallen. Ik heb de gevallen die met zekerheid konden worden toegeschreven aan Duitse soldaten weggelaten (zie ook infra). Pogingen tot braak (zonder buit) werden niet opgenomen. Ook zijn bepaalde

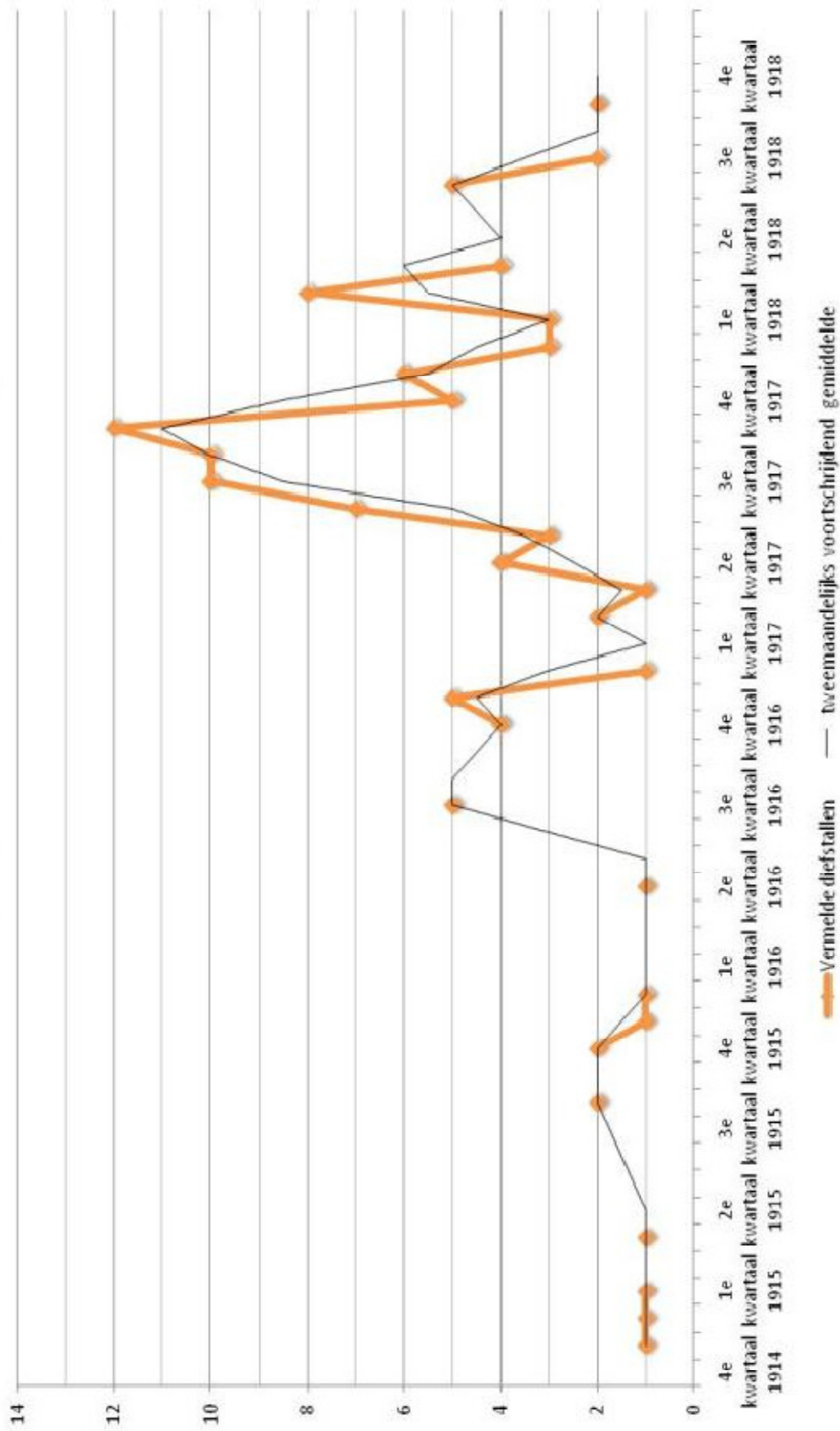
³²⁴ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p11 (1/11/1914) en p 20

³²⁵ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 23 (5/1/1915) en p 89 (2/7/1916)

vermeldingen in het dagboek onnauwkeurig.³²⁶ Het hoeft ons niet te verbazen dat naarmate de winter naderde, er meer diefstallen werden gepleegd.

³²⁶ Het gaat dan om vermeldingen als “men hoort van alle kanten over inbraken” of “weer veel gestolen” en dergelijke meer, omdat dit soort gegevens nauwelijks betrouwbaar te kwantificeren zijn.

Afbeelding 13. Diefstallen in Aartrijke genoteerd door De Puydt en uitgedrukt in eenheden (oktober 1914 - december 1918).

Wat werd er gestolen? Zowat alle onvreemde goederen vielen in de categorie van voeding (kippen, konijnen tot zelfs koeien en kilo's sjalotten) of brandstof. Slechts twee of drie keer ging het om geld of om andere consumptieartikelen zoals zeep of een spiegel. De **slachtoffers** waren veelal de grotere boeren of handelaars. Ook de onderpastoor, het klooster en De Puydt zelf behoorden bijvoorbeeld tot de slachtoffers.

De **dadere** identificeren is natuurlijk een delicate zaak, aangezien De Puydt geen onderzoeksrechter is. Sommige diefstallen waren duidelijk op het conto te schrijven van gewone mensen omdat de buit bij hen werd teruggevonden. Voorbeelden zijn vrouwen uit het Veld die hout stalen of de diefstal van etenswaren bij de weduwe August Lievens door haar oude knecht.

Het ging niet altijd om Aarrijkenaars, maar ook om mensen die in nabije gehuchten woonden. Zij werkten in Aarrijke of kenden het dorp goed. Dit laat de mogelijkheid open dat Aarrijkenaars (liever?) zelf ook diefstallen begingen buiten de gemeentegrenzen.³²⁷

We kunnen ook vermoeden dat sommige boeren diefstallen aangaven **die nooit hadden plaatsgevonden** om beter te kunnen smokkelen via de zwarte markt.³²⁸

Vooraf vanaf 1917 zien we dat de **Duitse** soldaten lange vingers hadden.³²⁹ Als de buit bij hen werd gevonden of ze bestraft werden, heb ik dit incident weggelaten uit de grafiek. Het onderwerp van deze studie blijft toch de Belgische burgerbevolking. Aan de andere kant hebben we eerder al gezien dat er werd samengewerkt tussen Duitsers en Belgische burgers en die incidenten zijn wel opgenomen.³³⁰ Ook is het de vraag of De Puydts vermoedens (of tenminste zijn getuigenis in het dagboek van wat de vermeende waarheid was) dat de Duitsers weer eens de schuldigen waren, wel helemaal correct is. De Duitse soldaten waren natuurlijk de ideale zondebok. Ze

³²⁷ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 121 (24/3/1917) en p 124 (14/4/1917). Zie ook p 128 (16/5/1917), p 135 (7/7/1917), p 173 (16/3/1918), p 177 (18/4/1918), p 179 (9/5/1918). Dit plaatst de talrijke paspoortovertredingen uit het dagboek ook in een nieuw licht.

³²⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 58 (18/8/1915) en p 124 (13/4/1917), ook p 160 (2/12/1917) Zie ook L. Schepens, *Brugge bezet 1914-1918 & 1940-1944. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen*. Tielt, Lannoo, 1985, p 71.

³²⁹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 127 (3/5/1917). Opmerkelijk is dat het hier om Duitse soldaten gaat die stelen uit de *Duitse* opslagplaatsen.

³³⁰ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 161 (12/12/1917). Soldaten en burgers overvielen samen een boer en gingen ervandoor met 3000 mark. Burgers uit het naburige Torhout werden aangehouden. In maart 1917 plunderden burgers en soldaten op Het Veld op klaarlichte dag een wagon kolen en brandhout (p 120).

waren *outsiders*. Door hen te beschuldigen kon De Puydt giftige vermoedens over de dorpsgemeenschap afwendden.

De gewone Duitse soldaten hadden honger en ondermijnden via diefstallen ook de rantsoenerings- en opeisingspolitiek van hun oversten.³³¹ Misschien kregen ze daarbij hulp, want de Aartrijkenaars hadden dezelfde belangen. Op 20 augustus 1917 schreef De Puydt:

*Vannacht drie soldaten (of in soldaten verklede mannen?) met revolvers gewapend doen de deuren opendoen bij weduwe Verkempinck en Jan Desante, wat geld en brood meegenomen.*³³²

De verbroedering tussen Vlaamse “gastgezinnen” en Duitse soldaten is een gekend feit en blijkt zowel uit mondelinge getuigenissen als uit foto’s.³³³

Conclusie: zowel gewone werkmensen, boeren, handelaars en Duitse soldaten hadden motieven om tegen de rigide regels van de Kommandantur in te gaan. Bij sommigen speelde overlevingsdrang, bij anderen zuiver winstbejag. Zo werd bij handelaar A.I, die al meerdere malen was beboet voor ongeoorloofde verplaatsing van voedingswaren, een verpakt zwijn gevonden. De Puydt noteerde;

*Het zou 't gestolen zwijn zijn van [gemeenteraadslid nvdr] Henri Degrande en soldaten (...) zouden het daar verborgen hebben.*³³⁴

Op het einde ging het ook niet enkel meer over sluiks binnenbreken en snel wat meegrissen. De pastoor sprak zowel in de preken als in zijn verslag over een **gewapende bende**. Ze waren verkleed als soldaten, beweerden een huiszoeking te moeten doen en dreigden hun slachtoffers vervolgens geld af.³³⁵ Dit soort zware criminaliteit was een deel van de realiteit, maar we moeten ook rekening houden met een zekere mythevorming. Het naakte feit blijft dat de meeste diefstallen kleinschalig waren en gericht op directe consumptie of doorverkoop van voedingswaren. Het is best mogelijk dat daarbij gebruikt werd gemaakt van een Duitse vermomming door

³³¹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 146 (10/9/1917).

³³² *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 142 (20/8/1917). Een ander incident op p 161 (12/12/1917).

³³³ Zie D. Vanacker *Het 14-18 boek. De kleine Belgen in de Grote Oorlog*. Zwolle, Waanders Uitgevers, 2006, p 287. Duitse soldaten vereeuwigden hun gastgezinnen op foto’s om naar hun thuisland te sturen. Omgekeerd plaatsten Vlamingen dergelijke foto’s in hun huiskamer. Ook in de getuigenissen van Julie Cattrysse zien we verbroedering met sommige gewone soldaten.

³³⁴ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 171 (26/2/1918)

³³⁵ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 186 (5/7/1918) en Bisschoppelijk Archief Brugge C/546 (A-L) Verslagen over de oorlog 1914-1918. “Aartrijke”.

Belgen, of dat Belgen achteraf ook wat van de buit kregen van de soldaten die ze inkwartierden.

Prostitutie

Over prostitutie, een beproefde overlevingsstrategie, maakt het dagboek van De Puydt geen enkele expliciete melding. Het kan zijn dat hij er niet van wist, of anders vond hij het onderwerp te onfatsoenlijk om te vermelden. De eerste opmerking over de zedelijke degradatie in de parochie vinden we op 10 januari 1915.³³⁶ Telkens viseerde hij daarbij het “vrouwvolk”.

Er zijn een aantal anekdotes waarvan we slechts kunnen vermoeden dat het gaat om “grensoverschrijdend” gedrag. Zo is er de arrestatie van een zekere V.V door de Duitsers om een verzwegen reden; De Puydt schijnt het wel te weten maar verkiest drie puntjes te noteren. Dit meisje had later een Duits liefje en geraakte zelfs betrokken bij een fatale vergiftigingszaak van een Belg. Zij werd blijkbaar niet schuldig bevonden want er volgde geen arrestatie. Maar het feit dat de dorpsgemeenschap geloofde dat er bij V.V vergif *zou zijn gevonden* zegt al iets over de kwetsbaarheid van haar reputatie.³³⁷

Ook zouden er in Aartrijke negen vrouwen zijn geweest die in het verbeteringhuis hadden gezeten en die werden opgeroepen voor medische controle.³³⁸ We weten dat De Duitsers bijzonder streng controleerden op geslachtsziekten in het *Etappengebied*.³³⁹ In 1918 vond er een geval van **infanticide** plaats en ook hier kwam het Duitse parket direct op af.³⁴⁰

De Puydt sprak al eind 1915 over twee nieuwgeboren Duitsertjes in het dorp. Jonckheere zegt op basis van verdwenen archiefmateriaal, dat er 24 onwettige geboortes waren, oftewel zo'n 5% van alle kinderen geboren tijdens de bezetting.³⁴¹ Zelfs als deze vermoedens correct zouden zijn – en er zijn verhalen die ons daaraan

³³⁶ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 25 (10/1/1915) en ook p 28 (31/1/1915).

³³⁷ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 63 (5/10/1915), p 133 (25/6/1917) en p 150 (4/10/1917). Het is niet duidelijk wat de relatie tussen het slachtoffer B.V en V.V is.

³³⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 194 (15/9/1918) en p 53 (2/6/1915)

³³⁹ C. Van Hooreweghe. “Het prostitutieel kader te Gent”. In *Handelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 1990, nr XLIV, p 167.

³⁴⁰ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 195 (29/9/1918)

³⁴¹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 67 (17/11/1915), D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918...* p 47 en eigen berekening.

mogen doen twijfelen – dan nog is het moeilijk vast te stellen of het om liefdesrelaties, overlevingsstrategieën of beide tegelijk ging.³⁴² In essentie zorgde de aanwezigheid van een hele troep vreemde mannen voor een spanningsveld waarin de reputatie van vrouwen kwetsbaar werd.

Arbeid voor de Duitsers... en weerstand tegen de dwangarbeid.

Een evidente manier om de eindjes aan elkaar te knopen was het leveren van arbeidsdiensten aan de Duitsers. Meestal werd die arbeid opgeëist, al waren er natuurlijk vergoedingen. De eerste opeisingen voor arbeid aan het front vond plaats in het voorjaar van 1915. Al enkele maanden later was er zware onrust onder de arbeiders omdat de werkomstandigheden zo slecht waren.³⁴³ Dokter Baekeland sprak de Duitsers erop aan. Doch er was niet aan te ontkomen: arbeiders die wegvluchtten van het front werden door de Duitse *feldgendarms* teruggebracht, desnoods onder dreiging van geweren.³⁴⁴

De toestand zorgde opnieuw voor een verlies van legitimiteit van het lokale bestuur. De arbeiders protesteerden bij het gemeentebestuur, ze vroegen hoger loon en meer aflossing. Onder de arbeiders leefde het idee dat het gemeentebestuur of de veldwachter verantwoordelijk waren voor die onnodige opeisingen.³⁴⁵ Waarom? Hierboven zagen we reeds dat uitkeringen zoveel mogelijk aan arbeidsdiensten moesten worden gekoppeld (zie p 91). De mensen wisten dat de gemeente beducht was voor “luiheid”. Vaak werden arbeiders met geweld naar het front gesleept om daar te horen dat er geen werk voor hen was. Onder die omstandigheden legde men al snel de link met de gemeentelijke sociale politiek.

De impact van de opeisingen was ongelijk. Boerenzonen konden nog terugkeren van het front om op hun hofsteden te werken. Maar werkloze arbeiders hadden geen

³⁴² Elfnovembergroep *Volksboek...* p 133. Hier wordt het verhaal gedaan van een ondergedoken Belgische soldaat te Aartrijke die zijn vrouw zwanger maakte en zich aangaf om haar reputatie te redden.

³⁴³ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 53 (5/7/1915) en p 66 (6/11/1915)

³⁴⁴ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 69 (5/12/1915), p 94 (19/8/1916) en p 103 (5/11/1916)

³⁴⁵ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 106 (26/11/1916) en nogmaals op p 141 (12/8/1917). Alweer werden de verspreiders van zulke roddels bestraft.

officieel toegelaten reden om weg te blijven.³⁴⁶ Dit veroorzaakte vreemd genoeg geen wrevel.

Na de protesten van de arbeiders dreigden de Duitsers weliswaar met deportatie, maar ze beloofden een dag later ook een kleine loonsverhoging en betere voeding.³⁴⁷ Alweer was er die kleine toegift door de Duitsers, die niet werd weerspiegeld door het gemeentelijk bestuur (zij hadden er immers ook niets mee te maken). Dit was voor de arbeiders echter nog niet genoeg. Velen zouden voortaan ondergedoken leven.

Begin 1917 werden zelfs **vrouwen**, zelfs jonge schoolmeisjes opgeëist. Ook zij weigerden regelmatig en belandden dan in niet zo eenzame opsluiting. Zowel arbeidersmannen als arbeidersvrouwen beantwoordden de gewapende opeisingen met gewapend verzet. Ze werden zwaar mishandeld naar hun werk gesleept. Zelfs daar probeerden ze nog te deserteren.³⁴⁸

Uit de chronologie van het dagboek kunnen we goed zien dat het **massale ongenoegen over de Duitse aanwezigheid** zich kristalliseert rond de gedwongen arbeid voor lage lonen en de sluiting van de meeste herbergen. Dit, en niet de opeisingen bij de boeren, zorgde voor de meeste weerstand. Wel is het zo dat De Puydt veel meer geïnteresseerd is in het leed van de boeren en niet in dat van de arbeiders. Daarom hebben we ook meer informatie.³⁴⁹

Bedelarij

Er is in het dagboek één vermelding van bedelarij. De echtgenote van P.D. werd twee maal betrapt op bedelen te Eerneghem. De Duitsers staken haar in de wacht, ze had immers geen paspoort.³⁵⁰ Dit gebeurde rond de tijd dat de aardappelen bij de werklieden schaars waren geworden. Artikel 17 van het politiereglement van

³⁴⁶ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 141 (8/8/1917)

³⁴⁷ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 109 (18/12/1916)

³⁴⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 115 (4/2/1917), p 108 (13/12/1916) en p 139 (2/8/1917)

³⁴⁹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 109-110 (24/12/1916), p 139 (31/8/1917 en 1/8/1917), p 147 (17/9/1917)

³⁵⁰ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 87 (22 en 23/6/1916) en p 88 (27/6/1916). De vrouw werd enkele maanden later weduwe (p 98, 20/9/1916)

Aartrijke uit 1902 verbood bedelen op het grondgebied van de gemeente.³⁵¹

Misschien was ook schaamte een belangrijk motief om buiten de gemeentegrenzen te bedelen. In elk geval belicht de anekdote de paspoortovertredingen op een interessante nieuwe manier (zie ook infra). De arbeiders moesten wel mobiel zijn om te overleven— via praktijken als stropen, houtsprokkel, illegale handel – en dit werd door het rigide Duitse paspoortstelsel tegengewerkt.

Boeren overgeleverd aan de terreur – of de koopkracht – van de Duitsers.

Naast al deze praktijken die veeleer in het repertoire van arbeiders te situeren zijn, vinden we in het dagboek ook uitgebreide informatie over de handel en de wandel van de Aartrijkse boeren. Bij een eerste lezing van het dagboek was ik werkelijk onder de indruk van het grote aantal opeisingen van vee en oogsten. Bij een tweede lezing stelde zich de vraag wie nu eigenlijk de dupe was van die opeisingen; de boeren in Aartrijke of de Belgische bevolking als collectief. De Eerste Wereldoorlog, was net als de Tweede Wereldoorlog en heel wat andere hedendaagse conflicten, een massale roof van grondstoffen en rijkdom in het bezette gebied. Toch zijn er een aantal opmerkingen te maken die het leed van de boeren kaderen.

Ten eerste vonden de boeren globaal gezien dat ze **goed betaald** werden. De verontwaardigde vermeldingen van opeisingen *onder de prijs* zijn in het dagboek veel geringer dan het aantal opmerkingen over schone prijsjes en tevreden boeren.³⁵² Willekeurige en onderbetaalde opeisingen waren een fenomeen van het einde van de bezetting. Onbetaalde inbeslagnames waren vooral een straf voor het achterhouden. Een greep uit bedragen die De Puydt in Gent mocht gaan ophalen in naam van de Aartrijkse boeren vinden we in bijlage 6. Het volstaat om te zeggen dat het niet om borrelnootjes ging. Alleen al in bons ging het om minimaal 312 000 Belgische frank. De literatuur bevestigt dit beeld. Zo verdiende een boer in Mechelen met de verkoop van twee koeien tijdens de oorlog meer dan het dubbele van een jaarloon van een fabrieksarbeider die nooit vakantie nam of ziek was.³⁵³ Dat de grote

³⁵¹ G.A Zedelgem, Gemeentelijk archief Aartrijke, Politierglement van 1902.

³⁵² *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 45, 48, 50, 66, p 104, p 109, p 174 enz. Bijna bij iedere opeising schrijft De Puydt “seffens geld”, ook in de tweede oorlogshelpt. De individuele verkopen en opeisingen zijn niet verrekend in bijlage 6. Daar gaat het enkel om de bedragen van officiële opeisingsbonnen.

³⁵³ G. Claerbout *Mechelen en zijn platteland...* p 179

veehouders in onze *testcase* Aartrijke veel rijkdom hadden vergaard kunnen we ook afleiden uit de herhaaldelijke vermelding van ingegraven schatten in het dagboek. De paard- en koeboeren waren dan ook het doelwit van vele dieven.

Ten tweede konden de boeren bepaalde lasten van opeisingen ook afwentelen op de zogenaamde **vluchtelingenbeesten**. Koeien uit naburige dorpen die verlaten of ontruimd waren, werden bij de Aartrijkse boeren geplaatst. De eerste intensieve opeisingen aan het begin van de oorlog werden haast volledig geleverd met gekregen vee.³⁵⁴ Ook bij de evacuatie van het opvanggesticht voor bejaarden en wezen te Aartrijke in 1917 werden de koeien verdeeld onder de boeren.³⁵⁵ Met de voortdurende frontverplaatsingen kwamen er in 1917 dus nog ook heel wat vreemde koeien toe, waar de boeren behoorlijke prijzen voor haalden.³⁵⁶

Ten derde waren sommigen ook zeer **blij** om van hun vee af te geraken, omdat ze er toch geen voeder voor hadden.³⁵⁷

In tegenstelling tot de kleine pachters / loonarbeiders hadden de boeren ook niet te klagen over een **degradatie in hun levensstandaard**. Voedseltekort? De boeren hadden volgens *de letter van de wet* geen recht op smout van het Komiteit.³⁵⁸ Maar alles is relatief. De bedeling van boter in 1917 was minimaal: 50 gram voor drie weken. De werklieden aten droog brood. De Puydt zag het voordeel van die schamele bedeling niet in termen van hulpverlening maar als hulpmiddel bij het *blauwen*:

Nu het groot voordeel ervan is, dat de menschen er daardoor [boter] mogen in huis hebben en er veel geruster zullen kunnen donkere mestjes spelen, hetgeen natuurlijk door iederen koeienbezitter gedaan wordt! (sic)³⁵⁹

Dit bewijst alweer dat de letter van het reglement niet werd nageleefd.

³⁵⁴ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 17 (5/12/1914) Zie ook 14/12/1914, 8/1/1915, 12/1/1915 en 13/1/1915

³⁵⁵ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 115 (30-31/1/1917)

³⁵⁶ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 144 (29/8/191) en p 155 (29/9/1917). Het ging om een honderdtal koeien. Voor de prijzen zie p 157.

³⁵⁷ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 38 (1/4/1915)

³⁵⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 129 (23/5/1917) en G. Claerbout *Mechelen en zijn platteland...* p 168

³⁵⁹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 138 (27/7/1917)

Nochtans bleef het manna niet uit de hemel vallen. Vanaf medio 1917 draaiden de Duitsers de **duimschroeven spectaculair hard** aan. Plots gingen de boeren klagen over de lage prijzen en vielen hun koeien flauw van de honger. De Kommandantur eiste zelfs de **geiten** op tegen een prijs die toch een kwart onder de gewone marktprijs in vreedstijd lag. In het laatste oorlogsjaar zaten de boeren echt tussen de pest en de cholera. Werden hun dieren gestolen dan kregen ze straffen tot 1000 mark. Maar om het stelen te voorkomen konden ze het vee enkel afgeven in de *Kommandantur*.³⁶⁰

Tactieken van de boeren: smokkelen en achterhouden.

Maar het spreekt voor zich dat de boeren niet lijdzaam toekeken tot de laatste koe en laatste kilo meel opgeëist was. Hun tactisch gedrag situeerde zich op de **zwarte markt** en werd in het West-Vlaamse dialect “blauwen” genoemd.³⁶¹ Allerlei praktijken vallen onder deze handige verzamelterm: achterhouden en verstoppert (men stopte daarbij zelfs boter in de mestput), waren over de gemeentegrenzen brengen om daar illegaal door te verkopen, knoeien met het gewicht, het zogenaamde melkdopen, valse aangiftes van zogenaamde diefstallen, maar ook het geven van granen voor volksvoeding aan het vee³⁶², het boven de maximumprijs verkopen, het malen van graan in de molens zonder toestemming etc. Het ging om alles wat de boer in staat stelde om onderhands meer te verkopen – en de boeren waren vindingrijk.

Allerlei voedselproducten werden *geblauwd*: melk, vlees, eieren, boter, graan, haver, rogge, brood, room en kaas. Het spreekt vanzelf dat room en kaas meer geld opbrachten dan melk. De boeren probeerden dus zo weinig mogelijk te leveren aan de Duitse melkerij in Aartrijke.

De *blauwers* waren zowel handelaars, tussenpersonen (in en buiten Aartrijke) als boeren. Er konden ferme bedragen gewonnen worden op de zwarte markt. De Puydt

³⁶⁰ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p126 (21 en 24/4/1917), p 127 (2 en 8/5/1917), p 133 (23/6/1917) en p 194 (22/9/1918)

³⁶¹ L.De Bo Westvlaamsch Idioticon. Gent, Alfons Siffer, 1892, p 125. Trefwoord *blauwen*: smokkelen, goederen bedektelijk in- of uitvoeren zonder daarvan de rechten te betalen, *frauder, faire la contrebande*.

³⁶² De uitspraak van Thomas More, “*sheep eat men*” is in deze context echt weer relevant. De boeren lieten marktverwegingen spelen. Het voedsel dat echter naar de beesten ging, was verloren voor de volksvoeding.

moest zelf een koe afgeven en noteerde dat de Duitsers daar 500 mark voor gaven, terwijl de blauwers minstens 1000 frank (of minstens het dubbele) voor gaven. De *blauwers* die hun gedrag moesten bekopen met boetes hoger dan 500 mark (de potentiële opbrengst) waren een minderheid. Op de officiële veemarkten kwam steeds minder vee terecht kwam.³⁶³

Wat was nu de **schaal** van het *blauwen*? Vanaf 1915 werd het fenomeen een vast ingrediënt in de dagboeknotities. Dat was vanaf het moment dat de Duitsers voor de eerste keer opeisingen voor gemeentelijk en eigen gebruik maakten. Daarvoor had men steeds bonnen gegeven in ruil voor vee.

De Puydt noemde het een dagdagelijkse praktijk. Zelfs burgemeester Tylleman en de weduwe van overleden burgemeester Lievens hielden graan achter. De Puydt zelf werd ook een aantal keer bestraft door de Duitsers.³⁶⁴

Het aantal *betrapte* blauwers in het dagboek bedroeg in 1915 respectievelijk 35 personen, in 1916 zo'n 106 personen, om in 1917 te klimmen tot maar liefst 279 personen. In 1918 ging het om 141 mensen. Dit is nog een onderschatting aangezien er vaak wordt gesproken over “*een hele hoop boeren*” waarbij ik het aantal niet kan meten en dus maar 1 noteerde. We weten bijvoorbeeld dat in februari 1917 meer dan 130 boeren bestraft werden.³⁶⁵

De Duitsers probeerden wel **maatregelen** te nemen. Vanaf midden 1916 probeerden ze zoveel mogelijk te registreren (vee, veldvruchten, aardappelen, koper én gezinsleden). Dieren werden gebrandmerkt. *Feldgendarmen* kwamen aan huis om bij de boeren het vetgehalte van melk te vergelijken met het vetgehalte van de ingeleverde melk.³⁶⁶ Ook kwam er een nieuwe Duitse politieagent in groen uniform (niet te verwarren met de *feldgendarmen* die deel uitmaakten van het leger) om de burgerlijke bevolking beter te bewaken.³⁶⁷ Het *blauwen* waarvan De Puydt voorspelde dat het totaal zou stilvallen, ging echter onverminderd voort. In 1918 speelden Duitse *feldgendarmen* zelfs voor lokvogel en gingen ze verkleed als Duitse (!) soldaat langs bij de boeren om zogezegd voedingsmiddelen te kopen.³⁶⁸ Alleen dit

³⁶³ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 66 (4/11/1915), p 69 (11/12/1915) en p 93 (11/8/1916)

³⁶⁴ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 51 (14/6/1915) en p 57 (8/8/1915), p 115 (30/1/1917)

³⁶⁵ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 116 (11/2/1917)

³⁶⁶ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 129 (23/5/1917)

³⁶⁷ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 84 (13/5/1915) en p 85 (26/5/1916)

³⁶⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 183 (9/6/1918) en p 130 (31/5/1917)

laatste illustreert al de chaos. Het Duitse leger was geen goed geoliede bezettingsmachine. De verschillende niveau's staken elkaar regelmatig stokken in de wielen. Als zelfs de Duitse soldaten het systeem in stand hielden, konden de vele affiches, de nieuwe politionele versterking en de boetes weinig veranderen.

Afrekeningen in het blauwersmilieu?

Het dagboek schenkt ons een geprivilegeerde inkijk in het milieu van de smokkelende boeren, dat blijkbaar niet erg gezellig was. Zo schreef De Puydt:

Op de Poortery [een wijk in Aartrijke nvdr] is het e nest, daar wonen vele boter- en eierblauwers, de één is jaloersch van d'andere, zij klagen malkaar aan met naamlooze brieven enz...(sic)³⁶⁹

Rekening houdend met de grote winsten en de heimelijkheid van de operaties, kan men zich wel voorstellend dat er een vrij competitieve sfeer onder de boeren hing. De naamloze brief was een gemakkelijke manier om met een ander af te rekenen.

Diegenen die echter rechtstreeks benadeeld werden door de smokkel, waren de minder begoede Aartrijkenaars. Hier lag dus een potentieel voor contestatie, dat echter, voor zover ik kan afleiden uit de bronnen, niet helemaal tot uitdrukking kwam. Het enige opmerkelijke zijn twee gevallen van **verklikking** van boeren, onder andere door een vrouw uit het Veld.³⁷⁰ De Puydt noteerde daarbij dat het "*immer 't zelfde was*", maar twee vermeldingen op vier jaar is maar een mager resultaat. Het voorbeeld van de *Ortskommandant* (zie p 120) is ook vrij geïsoleerd en doet zich bovendien laat in de bezetting voor. Ten slotte vinden we in de getuigenissen van Julie Cattrysse ook nergens een slechte verwijzing over boeren.

Dit is toch opmerkelijk gezien het hoge aantal consumenten in nood te Aartrijke. Waarom vinden we niet meer gevallen van verklikking? Eén hypothese is dat De Puydt geen weet had van meer gevallen. Uiteraard hield verklikkers hun identiteit het liefst geheim. Misschien werden boeren ook niet verklikt door iemand die bewust naar de *kommandantur* ging, maar op café, waar gewone mensen en soldaten wel eens samen een pintje dronken. In dat geval zou De Puydt zeker niet weten wie de loslippigen waren. **En als het de boeren waren die elkaar verklikten**, zou er zeker

³⁶⁹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 55 (24/6/1915)

³⁷⁰ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 188 (31/6/1918) en p 176 (13/4/1918)

een *omerta* hebben bestaan. Misschien werden de Veltenaars wel als ideale zondebok gezien om spanningen in het milieu te verbergen? Aangezien De Puydt vooral oog had voor het slachtofferschap van de boeren zou hij ook niet veel moeite hebben gedaan om meer te weten te komen. Zijn grootste doel was aan te tonen dat de Duitsers een repressief boetensysteem hadden ingesteld.

Het kan ook zijn dat De Puydt er wel weet van had, maar de kwestie niet relevant genoeg vond om aan zijn bezettingskroniek toe te voegen.

Een andere hypothese is dat het gewoon niet zoveel voorkwam. Misschien waren de arbeiders niet bereid om te *collaboreren* tegen machtige mensen in hun directe omgeving. Ze voelden zich waarschijnlijk solidair in hun strijd tegen de tirannieke *Feldgendarmen*. Misschien hadden de loonarbeiders geen harde bewijzen of vonden ze andere zondebokken. Of misschien ontbrak het hen gewoon aan een breder, actief bewustzijn van herverdelingsmechanismen (de eerste Aartrijkse vakbond kwam pas in 1931 tot stand, in Eerneghem was dat 1905). De historicus kan achteraf wel vaststellen dat de daden van de boeren de landarbeiders benadeelden. Voor de tijdgenoot in een gemeente waar politiek niet bestond was dat minder evident. Waarschijnlijk functioneerden sommige arbeiders ook als tussenpersonen bij riskante transacties (dit kan het grote aantal paspoortovertredingen verklaren zie ook infra). De boeren waren hun burens en gaven hen, zo vertelt Julie Cattrysse, wel eens extraatjes. Blauwen en smokkelen waren perfect gelegitimeerde praktijken geworden in de afgesloten stolp die Aartrijke was. Zelfs komiteitsvoorzitter De Puydt koesterde sympathie voor die praktijken. De arbeiders leken deze gang van zaken normaal te vinden. *Zij verwachtten niet beter.*

Duitse boetes

Aangezien het dagboek elke dag minutieus probeerde bij te houden hoeveel boetes de Duitsers aan de lokale gemeenschap oplegden, leek het mij zonde om deze gegevens niet te benutten. Het resultaat is te zien in figuur 14. Er is alweer onderrepresentatie.³⁷¹

³⁷¹ Een uitschieter van 75 100 Mark opgelegd aan de gemeente in december 1918 (haastig meegenomen tijdens de ontruiming) is weggelaten. Ook hier symboliseren de hiaten een gebrek aan

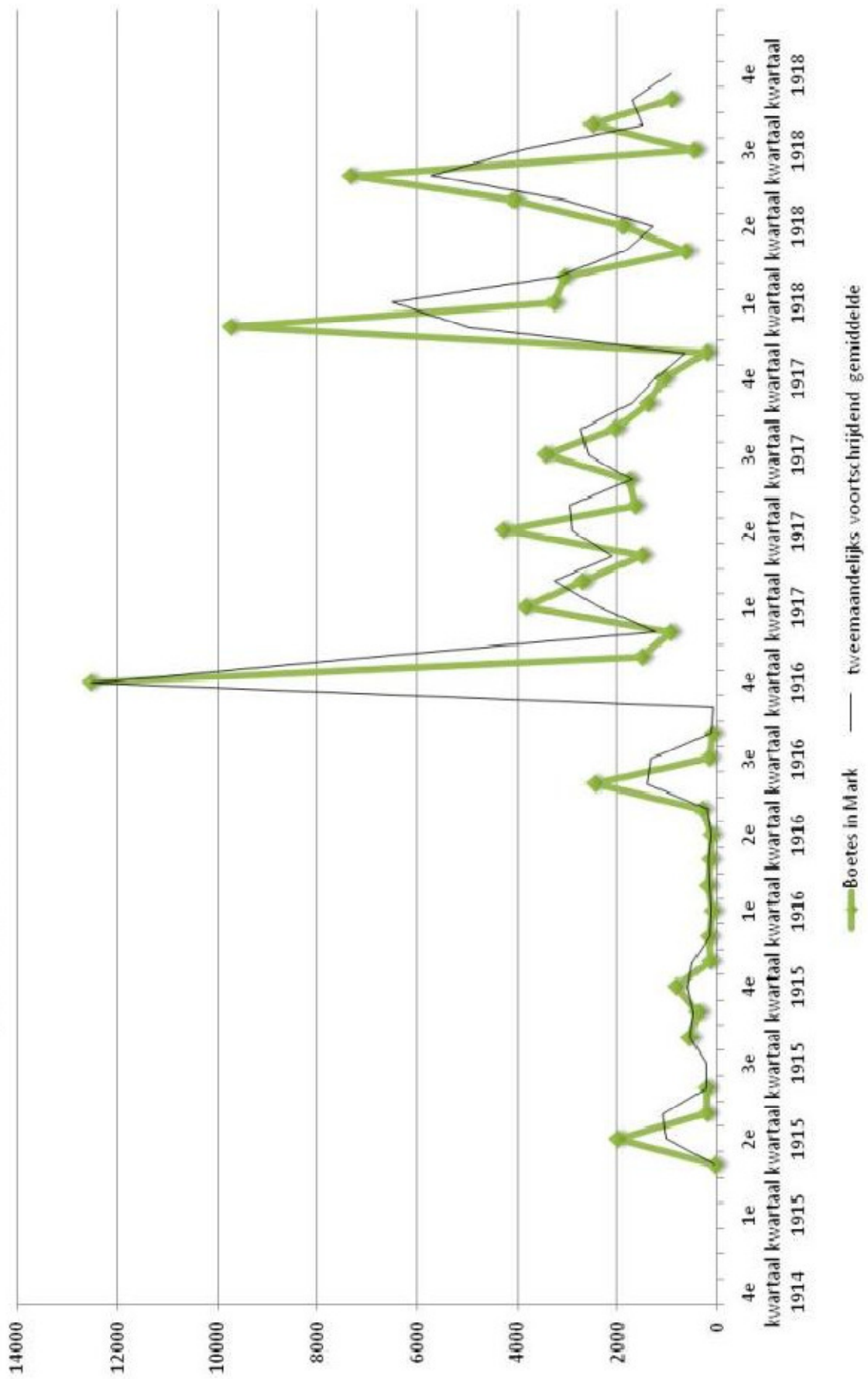
Zowel de boetes voor particulieren als die voor het gemeentebestuur zijn opgenomen. De gemeente werd maar een paar keer bestraft maar het ging dan ook wel om grote bedragen.

Een ander klein aandeel van de boetes betrof de echt repressieve maatregelen: mensen die werden beboet omdat ze de officieren niet groetten of te laat op straat waren. Maar het merendeel van de boetes had betrekking op twee vergrijpen: ten eerste het blauwen en ten tweede de paspoortovertredingen. Die twee zijn trouwens nauw gerelateerd; veel blauwers werden immers gepakt zonder paspoort.³⁷² Andere blauwers kwamen ervan af met een dagje in eenzame opsluiting en onder andere daarom is de boetefrafiek nog een onderschatting van de werkelijke zwarte markt.

gegevens. Wanneer we enkel weten dat enkele tientallen personen beboet werden met bedragen tussen X en Y mark, heb ik gemiddelde van X en Y genomen.

³⁷² *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 65 (30/10/1915). C.D was een bekende blauwer. Zie D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918*. Torhout, drukkerij A. Cornille, 1964, p 26

Afbeelding 14. Boetes in Duitse Mark opgelegd aan de Aartrijke gemeenschap, zoals genoteerd door De Puydt (oktober 1914 - december 1918).

De grafiek is methodologisch gezien eerder een ruwe maatstaf. Toch leert ze ons twee dingen. Ten eerste werd de bezetting duidelijk zwaarder in de tweede helft. Ten tweede verschoven de Duitse tolerantiedrempels in die tweede helft.

De eerste opgelegde boetes van 1915 werden braafjes terugbetaald door de Duitsers aan de landbouwers. Goed gedrag werd beloond. De piek in 1916 viel samen met een nieuwe Duitse kolonne. En ook de Duitsers speelden het slim. De *Ortskommandant* ondermijnde via de boetes ook de groepssolidariteit. Zo werd een veehouder bestraft voor het smokkelen van een koe. De man was gevlucht. De Duitsers beloofden daarop het achterstallige geld voor opgeëiste paarden te betalen als de man werd aangegeven.³⁷³

We merken verder ook dat in de eerste helft van 1917 de boetes absurder en ritualistischer werden. De Duitsers wilden geld, het kon hen niet schelen hoe. Dus werd men bestraft voor het verstoren van protestantse kerkdiensten of omdat de straten of paarden niet proper genoeg waren.³⁷⁴

10.3 Religie, moraliteit en de kerk.

Religieuze verbeelding en collectieve emotie.

Een laatste interessante manier om de burgerbevolking van bezet België te observeren is via de verslagen van hun geestelijke hoeders. Het is namelijk zo dat in december 1918 kardinaal Mercier de opdracht gaf tot een groots opgevatte geschiedschrijving van de Belgische kerk in oorlogstijd. Voor dit project moest iedere parochiepriester een verslag schrijven over zijn parochie, met bijzondere aandacht voor het lijden van de Belgische bevolking en de (uiteraard positief opgevatte) rol van de kerk en religie daarin. Een interdiocesaan comité zou achteraf instaan voor een *historische* synthese van dit toch wel zeer *recente* verleden.³⁷⁵ Het project, dat zowel getuigenis als propaganda moest zijn, mislukte uiteindelijk, onder andere door geldgebrek. Maar veel van die verslagen uit 1919 zijn bewaard en de besten onder hen schetsen een psychologisch portret van de Belgische bevolking.

³⁷³ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 51 (20/6/1915) en voor de uitbetaling zonder schijnbare aanhouding zie p 52 (28/6/1915)

³⁷⁴ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 123 (2/4/1917), p 124 (10/4/1917), p 127 (4/5/1917).

³⁷⁵ F. Dauphin "L'église Belge et la mémoire de la Grande Guerre. Le Comité Interdiocésain, 1919-1922." *Revue d'histoire ecclésiastique. Volume 92, nr 3-4, 1997*, p 797 en 801

Het verslag dat voor Aartrijke bewaard is behoort niet tot die beste verslagen. Het beslaat amper twee velletjes, is recto verso beschreven, bevat geen bewijsstukken en is niet ondertekend noch door pastoor Flour, noch door twee andere personen van aanzien der parochie. Dat was dus niet volgens de bisschoppelijke regels.³⁷⁶

Wat niet in het plaatje van de kerkelijke hiërarchie paste werd uiteraard ook niet opgenomen in het dergelijke verslagen. We wisten al dat de Duitsers initiatieven namen om de kinderen Kerstmis te laten vieren. Dit verhaal *cast* de Duitsers in de rol van de goeden en de clerus in de rol van nalatigen. Flour kan het dus moeilijk kwijt aan zijn oversten.

Wat kan Flour ons dan wel vertellen over de godsdienstbeleving van de Aartrijkenaars tijdens de bezetting? De eerste oorlogsdagen worden als volgt beschreven:

“Iederen zondag bedevaart gedaan (naar oa de kapel van het Baron de Maere D’Aertrycke nvdr) onder geleide van de geestelijkheid. Duizenden en nog duizenden parochianen van allen stand, onderdoen en geslacht volgden den stoet al zingend en biddend. Dagelijks 1200 tot 1500 parochianen in de mis en (...) in de weke 700 tot 800 Heilige Communiën.”³⁷⁷

Maar het religieuze enthousiasme is blijkbaar niet consequent want in die beginperiode is er eveneens

“veel volk te kort in de missen om reden van de te grote vreeze”³⁷⁸

Bizar dus dat mensen blijkbaar geen schrik hadden om gezamenlijk een urenlange processie in openlucht te houden maar wel om even in de kerk te zitten. In tegenstelling tot Lis, Soly en Van Damme denk ik niet dat de Aartrijkenaars het

³⁷⁶ *Collectio epistolarum pastoralium diocesis Brugensis. 1919, t 20. Nr 26. Circa documenta colligenda ad scribendam historiam Belgii durante magno Bello (1914-1918)*, p 121. Het feit dat Flour een nieuweling was in Aartrijke correspondeert met de karige observatie over zijn kudde.

³⁷⁷ Bisschoppelijk Archief Brugge C/546 (A-L) *Verslagen over de oorlog 1914-1918. “Aartrijke”* en D. Jonckheere *Aartrijke...* p 4.

³⁷⁸ Bisschoppelijk Archief Brugge C/546 (A-L) *Verslagen over de oorlog 1914-1918. “Aartrijke”*. Voor de bezettingsperiode noemt de pastoor geen cijfers voor het kerkbezoek, zoals hij dat in zijn beschrijving van de invalperiode doet. Blijkbaar is daar niets opmerkelijks of overweldigends over te zeggen.

kerkbezoek afhankelijk maakten van de materiële voordelen.³⁷⁹ In een afgesloten dorp met weinig scholing speelde religie een vitale, culturele rol.

Durkheims begrip **effervescence** is vitaal om te begrijpen wat hier gebeurde. Durkheim schreef: *“if collective life awakens religious thought (...) it is because it brings about a state of effervescence (...). Passions are more active, sensations stronger (...). A man does not recognize himself; he feels himself transformed and consequently he transforms the environment which surrounds him.”*³⁸⁰ In tijden van crisis en onzekerheid wil de gemeenschap het samenhorheidsgevoel bevestigen via rituelen die vertrouwd aanvoelen.

De volksdevotie bood die mogelijkheid. Merk ook op hoe nadrukkelijk de pastoor aan zijn bisschop schreef dat de processie *“onder de geleide van de geestelijkheid”* plaatsvond, wat uiteindelijk toch een evidentie is.

Tijdens de bezettingsperiode werden echter, op aanraden van een Duitse commandant, geen processies of kerkelijke stoeten gehouden. Dat was nochtans niet verboden, maar tussen katholieke Belgen en de zenuwachtige, veelal protestantse Duitse top bestond wel degelijk een soort van aangewakkerde spanning.³⁸¹ We herinneren ons dat De Puydt Flour een *“benauwden duts”* noemde; de pastoor voelde blijkbaar niet meer de nood om zijn kudde te leiden in de openbare ruimte.

Zodoende werd dit vacuüm opgevuld door andere, religieus-collectieve fenomenen. Op 15 augustus 1915, enkele dagen na de aanhoudende roddelcampagne tegen het Komiteit en de volksraadpleging, noteerde De Puydt in zijn dagboek:

“15^e Oegst. O.L.V half Oegst. Vandaag ging de groote verlossingsdag zijn! Het was gansch zeker!! De menschen beginnen waarlijk zoo bijgeloovig te worden als over

³⁷⁹ C. Lis, H. Soly en D. Van Damme *Op vrije voeten?...* p 201.

³⁸⁰ Zie “The elementary forms of the religious life” van Emile Durkheim in C. Calhoun en J. Gerteis eds. *Classical sociological theory*. Oxford: Blackwell Publishing, 2007, p 188-189.

³⁸¹ Bisschoppelijk Archief Brugge C/546 (A-L) *Verslagen over de oorlog 1914-1918. “Aartrijke”*. Er staat letterlijk dat “niets de geestelijkheid verboden was geweest”. Flour zegt ook de bisschoppelijke brieven niet ontvangen te hebben, dus ook niet die van Mercier. Nochtans wist De Puydt van die brief af, omdat deze “werd afgelezen in de kerken van Brabant”. Diezelfde dag noteert hij dat volgens de geruchten pastoors die de brief voorlazen gevisieerd werden door de Duitsers. Flour werd ook op 18 oktober 1914 onder wapendreiging door de Duitsers tijdelijk opgepakt. Deze ervaring zal indruk op hem gemaakt hebben. *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 2 (18/10/1914). Er waren uiteraard ook heel wat katholieke Duitse soldaten.

500 jaar (sic).”

De mensen praatten blijkbaar al een tijdje over de nakende verlossing. Zowel Jezus, Maria als de engelen verschenen in huizen én op boerderijen, ze vroegen om *brood* en kondigden het einde aan. Zelfs mensen met een zekere rijkdom deden mee aan de verspreiding van deze religieuze *verbeelding*.³⁸²

De *timing* en de *inhoud* van deze volkse profetieën is te toevallig om niet gerelateerd te zijn aan de sociale relaties van consumptie.³⁸³ Dit eigenzinnig hergebruik van het officiële katholieke referentiekader past helemaal in de visie van De Certeau. Uit de zee van individuele beweringen worden door het collectief bepaalde geruchten geselecteerd en doorgegeven juist *omdat* ze een kritiek vormen op de toestanden uit het dagelijks leven. Het gepercipieerde wanbeleid en de schaarste werden op een eigen manier op de korrel genomen.

De boodschap was duidelijk. Het delen van *e stuite* (sic) was een uiting van vroomheid en deugd. Het was zelfs een onontkoombare plicht want “*de verlossing*”, zo wisten de mensen De Puydt te vertellen, “*is dichter dan gij wel denkt*”.³⁸⁴

Ook op andere emotionele momenten kwam de Aartrijkse gemeenschap samen. De **slachting van de Aartrijkse duiven** was zo’n moment.

De Duitsers waren beducht voor *spionengefahr* en dus moesten de beestjes eraan. Aartrijke had een duivenmelkersclub (voorzitter Jules De Puydt) en telde in 1910 meer dan 2000 duiven. Het is mij niet duidelijk of dit een *high brow* dan wel *low brow* activiteit was. Duivenspel en hanenspel klinken misschien als volkse activiteiten, maar Jules De Puydt en zijn vrienden speelden wel eens voor flinke bedragen. De reactie van De Puydt is ongemeen scherp en emotioneel:

Deze morgen, hier op de koer en al achter wel 1500 duiven de kop afgewrongen door de soldaten. Het was al hemel en bloed, echte moordelij. Men is razend van colère, sommigen weenen erbij. Te Gistel, Ichtegem, Brugge, Thourout overal moeten of zijn ze reeds kapot. In Ichtegem hebben de soldaten 's nachts op de koten

³⁸² *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 58 (15/8/1915). In februari 1916 zagen de mensen ook voortekens van de Duitse inval in de beweging van de hemellichamen (p 75, 14/2/1916).

³⁸³ Vergelijkbare fenomenen bij frontsoldaten werden reeds behandeld bij A. Becker *War and Faith. The religious imagination in France, 1914-1930*. Oxford, Berg, 1998, p 96-104. De soldaten zagen verschijningen van de maagd Maria en God, die hen bescherming tijdens de gevechten boden. De profetieën waren dus functioneel aan de omstandigheden.

³⁸⁴ J. Scott *Domination...* p 147 en *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 58 (15/8/1915).

*geweest en ze al de kop afgewrongen. O! Die barbaren, alles doen buigen voor hunne voeten (...) O! Die schoone Duitsche cultuur.*³⁸⁵

De Puydt kan niet vaak van bombast of overdrijving worden beschuldigd. Als we hem mogen geloven lieten mensen op dit moment hun tranen effectief de vrije loop. De vernietiging van onschuldige wezens en van dit populair tijdverdrijf was dan ook bijzonder symbolisch.

Een soortgelijke emotioneel collectief moment was de **evacuatie** van het **oudemannenhuis**. Het gebouw zou voortaan voor de Duitsers dienen. Het was januari 1917 en bitter koud. Weesjongens en bejaarden hadden slechts een dag op voorhand te horen gekregen dat ze weg moesten. Deze evacuatie vat de oorlogsrealiteit op een prachtige manier samen.

Aan de ene kant verzamelde de dorpsgemeenschap zich bij de uittocht van deze hulpbehoevenden. Opnieuw schreef De Puydt over tranen en angst. De massa bleef stil en keek hoe de stoet het dorp verliet. Deze stoet werd (op dat moment) gezien als een *pars pro toto* voor de Aartrijkse gemeenschap.

Aan de andere kant observeerde De Puydt hoe *“alle soorten van civiel personen er naartoe getrokken waren en er vanalles scheef geslagen hadden”*.³⁸⁶ Solidariteit met de gestichtbewoners ging niet zover dat men het eigendomsrecht op oude kleren, matrassen en andere spulletjes respecteerde.

Moreel gedrag en de kerk als arena.

Een ander typisch aandachtspunt in oorlogstijd is het “morele” gedrag. De Puydt en pastoor Flour wantrouwen vooral jonge arbeiders, enkele meisjes uit de lagere klassen en het vrouwvolk in het algemeen. Deze categorieën van mensen moesten, zo luidde de paternalistische gedachtegang, extra in de gaten gehouden worden. Moreel gedrag werd daarbij schijnbaar verengd tot contact hebben met Duitse soldaten.³⁸⁷ Het dagboek van De Puydt toont ons geen conflicten tussen ouders en jongeren, noch indicaties van gestegen familiaal geweld. Dat is niet per se omdat De

³⁸⁵ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 45 (4/5/1915).

³⁸⁶ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 115 (30-31/1/1917)

³⁸⁷ Bisschoppelijk Archief Brugge C/546 (A-L) *Verslagen over de oorlog 1914-1918. “Aartrijke”*. Daarom gaf Flour een donderpreek in de hoogmis over het onderwerp, voornamelijk gericht op de vrouwen. *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 93 (13/8/1916).

Puydt dit soort dingen niet wist: hij schreef wel degelijk een paar sappige roddels op. Op basis van mijn onderzoek zou ik voorzichtig concluderen dat deze fenomenen niet opmerkelijk stegen in Aartrijke.

We hebben hierboven (zie p 82) reeds vastgesteld dat De Puydts verontwaardiging selectief was. Zolang hij zelf materieel voordeel haalde was het vertrek van de Duitsers niet urgent. Maar plots lezen we:

“Het wordt tijd dat ze [De Duitsers nvdr] weg zijn, ze beginnen alles veel te wel beginnen te kennen en te weten, in de herbergkotjes te zitten, met het vrouwvolk ingespannen te zijn enz enz. Gansch de parochie heeft er onder geestelijk opzicht groot nadeel van.”³⁸⁸

In het *Etappengebied* was de **misviering** de enige “samenschooling” die niet verboden was door de Duitsers. Duitse bevelen en Belgisch patriottisme werden afgeroepen van de kansel, de bezetter liet de klokken luiden bij overwinningen. Men kon er ook symbolische status te verzamelen. De familie De Puydt had dit in 1911 reeds gedaan via de schenking van een kunstwerk.

Er was in Aartrijke een vrouw die het blijkbaar wel goed kon vinden met een *Ortskommandant*, hem vergezelde op bruiloften en dergelijke meer. De Puydt liet zich daarover in relatief verhullende en beleefde termen uit in zijn dagboek. Toch merken we dat hij de situatie veroordeelde. Dit meisje liet een herdenkingsmis uitvoeren voor haar ouders dat het hoogste aantal donaties van rouwenden ooit in een gewone mis opbracht.³⁸⁹ De macht die ze had door contact met een Duits bevelhebber, weerspiegelde zich in deze viering.

10.4 De afrekening

De Duitsers verlieten Aartrijke op 17 oktober 1918. Het werkvolk, dat massaal ingeschakeld was in Duitse dienst, had al enkele weken geen loon meer gekregen.³⁹⁰ Tijdens hun chaotische aftocht werden de opgeëiste **koeien** uit de melkerij verdeeld.

³⁸⁸ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt* (10/1/1915)

³⁸⁹ S. De Schaepdrijver *De Grootte oorlog...* p 248 en *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 9 (8/11/1914) en p 32 (22/2/1915)p 194 (15/9/1918), p 195 (23/9/1918). De kerk was echter nooit de enige plek: herbergen, kapelletjes en het stadhuis en schoolgebouwen waren eveneens belangrijk.

³⁹⁰ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 198 (8/10/1918 en 12/10/1918) en p 200 (17/10/1918)

De Puydt observeerde dat “*velen die nog nooit geene koe bezaten, er nu ook eene hebben (sic)*”.

De terugkomst van de Belgen bracht op dit vlak het status-quo terug. Boeren gingen bij de politie hun ontvreemd vee opeisen.

Ook op andere vlakken werd er afgerekend: boeren uit Torhout die hadden achtergehouden werden aangehouden – voor Aartrijke hebben we geen dergelijke berichten. **Meisjes** die verdacht werden van horizontale collaboratie werden op *initiatief van de veiligheidsdienst* ondervraagd, sommigen werden enkele dagen vastgehouden buiten de gemeente. De Puydt noemt drie meisjes bij naam, waarvan twee afkomstig uit het Veld, maar maakt geen vermelding van enig charivari. Enige dagen later keerden de meisjes terug en dat was het dan. Meer nog, zelfs na de doortocht van het Belgisch leger en de terugkeer van de ondervraagde meisjes, zei De Puydt dat er in de bossen nog soldaten verscholen zaten, die nog te eten kregen van “*t vrouwvolk, hunne liefs (sic)*”.³⁹¹

Onmiddellijk werd een **veetelling** gehouden. De resultaten van deze telling en die van de telling van 1910 zijn samengebracht in tabel 7.

Tabel 7. Resultaten van de veetellingen van 1910 en van oktober 1918 te Aartrijke.

Veetelling	1910	1918
Paarden	197	48
Hoornvee	2146	529
waarvan melkkoeien	1045	423
Varkens	3293	197
Schapen	16	-
bokken en geiten	452	-
Muilezels	20	12
Honden	96	-
Konijnen	4549	-
Pluimvee	10450	-
Duiven	2198	-

Bron: Jules De Puydt en *Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement Général de 1910*.

³⁹¹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 200 (19/10/1918), p 201 (21/10/1918 en 23/10/1918) en p 118 (26/2/1917), p 202 (20 en 31/10/1918)

Jonckheere noemde dit de totale plundering. Maar De Puydt noemde dit een prachtig resultaat en loofde de mensen die er blijkbaar fantastisch in geslaagd waren om hun vee weg te steken.³⁹² De boeren hadden er natuurlijk belang bij hun beproevingen zoveel mogelijk in de verf te zetten. Op de telling van 1918 werden uitsluitend grootgebruikers in rekening genomen, geiten en pluimvee zijn immers opvallend afwezig in de telling. Op zich is dat al een indicatie van de beleidsprioriteiten te Aartrijke. Om een idee te krijgen van de rijkdom die dit vertegenwoordigde: in november 1918 was een biggetje 165 frank waard, oftewel de prijs van een vet zwijn.³⁹³

Ten slotte werd bij de bevrijding onmiddellijk gratis wittebrood en paté verdeeld door het Belgisch leger. De dag na de wapenstilstand schreef De Puydt:

Er zou hier onder de bevoking moeten eene uitbundige vreugde heerschen door dit feit, en nochtans is het niet zoo. De menschen zijn door de rasse opeenvolging van al deze groote gebeurtenissen gelijk uit hun lood geslagen (...)

Zoals we hierboven hebben gezien waren de moeilijkheden, noch de voedselhulp voltooid verleden tijd.³⁹⁴ Het is met deze anti-climax dat we de analyse van het dagboek kunnen afronden.

11. Besluit

Aartrijke is in menig opzicht een opmerkelijke casus gebleken. Het dorp was reeds voor de oorlog vrij **geïsoleerd en gepolariseerd**. Loonarbeiders en keuterboeren leefden er naast dorpelingen met bloeiende bedrijfjes. *De oorlog bracht voor al deze groepen een andere problematiek*. Voor de boeren waren de Duitse opeisingen (de beperking van de vrije markt) en de dalende landbouwproductiviteit slecht. Voor de loontrekkers, die niet langer vrij mochten migreren en ook niet konden worden geabsorbeerd in de lokale economie, betekende de bezetting een ramp.

³⁹² *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 202 (27/10/1918) en D. Jonckheere *Aartrijke 1914-1918...* p 59. Nogmaals, Jonckheere, die in zijn inleiding spreekt over de talloze mondelinge en schriftelijke bronnen waarop zijn werk is gebaseerd, heeft het gebruikte archiefmateriaal nooit teruggegeven aan het gemeentelijk archief.

³⁹³ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 204 (13/11/1918)

³⁹⁴ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 201 (22/10/1918), p 204 (12/11/1918) en p 203 (3/11/1918). Het Aartrijkse Komiteit bleef op post.

De hulpverlening kenmerkte zich door **passiviteit en ambiguïteit**.

Ten eerste werd het initiatief steevast genomen door het Provinciale Komiteit voor Hulp en Voeding en zoals we hebben gezien, zelfs door de Duitsers. De loonarbeiders die de demografische meerderheid vormden konden niet rekenen op een *sense of urgency* bij de agrarische burgerij. Hoe schrijnend deze toestand ook was (*“Aertrycke n'est pas moins éprouvé que les villes”*), hij lag volledig in het verlengde van de vooroorlogse situatie.

Ten tweede hangt rond de hulpverlening een onmiskenbare *flou artistique*. Nergens zijn heldere cijfers terug te vinden die de omvang van de hulpverlening in kaart brengen. Amateurisme, Duitse surplusextractie, fraude in de tussenhandel en de algemene schaarste leidden tot suboptimale resultaten. Die schaarste werd nog verergerd door de tactieken van achterhoudende boeren. Ik kan alleen maar hopen dat Aartrijke een uitzondering was.

Het interessante aan deze casus is echter ook dat de simpele tegenstelling elite en massa overstegen wordt. We zien een veel **complexer spanningsveld**, waarvan sommige breuklijnen effectief voor **conflict** zorgden en andere blijkbaar gemakkelijk **gepacificeerd** werden.

Het Komiteit was het *eerste slachtoffer* van dit spanningsveld. De facto moest het Komiteit een beperkte eigendomstransfer tussen boeren en loontrekkers verwezenlijken. Dat de producenten dus niet blij waren, spreekt vanzelf. Maar men zou kunnen verwachten dat de consumenten het Komiteit door dik en dun zouden steunen. Dat was niet zo. Eerder dan een disciplinerende kracht of een oligarchie werd het Komiteit de zondebok bij uitstek.³⁹⁵ Via verruiming van het ledenaantal en imagocampagnes (denk aan de poging tot broodbedeling voor de kermis) probeerden de leden het tij te keren. Maar zelfs binnen de eigen rangen werd een vreemde machtsstrijd uitgevochten.

Wat dus op het eerste gezicht een gemakkelijk middel leek om prestige en gezag mee te consolideren – en we hebben uit de woorden en familiegeschiedenis van de betrokkenen kunnen vaststellen dat die overweging bijzonder zwaar doorwoog – werd een nachtmerrie op het vlak van *public relations*. Toen de twee Duitse divisies die te Aartrijke verbleven in 1917 het grondgebied wilden verdelen in twee aparte

³⁹⁵ Dit is een verrassende aanvulling bij de functionele visie van Lis, Soly en Van Damme.

Kommandanturen vonden ze zelfs geen vrijwilligers om een apart voedingskomiteit te samen te stellen voor “Aartrijke Zuid”.³⁹⁶

De gemeenteraad en de veldwachter werden het *tweede slachtoffer*. Vooral de arbeidsopeisingen en de sluiting van herbergen waren hier een katalysator voor.

Ten slotte gingen vormden *sommige groepen* de inzet van een symbolisch gevecht om conformiteit. Jongeren en vrouwen (de grootste en onmondigste groep binnen de gemeenschap!) werden extra in de gaten gehouden. Zelfs de Duitsers deden inspanningen om de jongeren te civiliseren en de vrouwen te beschermen tegen invloed van de “vijand” (getuige de strenge straffen op ongewenste intimiteiten en het strategisch gebruik daarvan door smokkelende vrouwen).

Een breuklijn die echter vrij vredig bleef was die tussen loonarbeider (consumenten) en boeren (producenten). In andere rurale dorpen gingen de twee groepen soms wel in de clinch.³⁹⁷ Was de dorpscohesie in Aartrijke gewoon uitermate sterk? Of was de gemeenschappelijke ervaring van Duitse “tirannie” een sterk verbindend element in deze afgesloten gemeenschap? Ik denk dat deze casus het onderscheid tussen consumenten en producenten *zelf* kan relativeren. De loonwerkers percipieerden zichzelf niet als een andere categorie dan hun producerende burenen. Het lijkt erop dat beiden betrokken waren in het blauwen. Boeren verdienden daar meer geld mee, maar loonwerkers gingen ook zonder paspoort om enkele eitjes of een paar broden. Een belangrijke waarde binnen het Aartrijkse arbeidersmilieu was immers solidariteit. Julie Cattrysse's getuigenis toont keer op keer dat geen enkele hongerende werkmans van een ander zou stelen.³⁹⁸ De solidariteit strekte zich zelfs uit tot Duitse soldaten! Nieuwe ideeën (over onafhankelijke werkmansverenigingen bijvoorbeeld) sijpelden alvast niet erg snel door in Aartrijke. Zowel behoeftige “*Veltenaars*” als boerenpachters vonden elkaar in een gedeeld wantrouwen ten opzichte van gemeenteraad, veldwachter en Komiteit (de “*platsenaars*”). We moeten tenslotte ook niet vergeten

³⁹⁶ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 143 (24/8/1917)

³⁹⁷ A. Vrints “Sociaal protest in een bezet land. Voedseloproer in België tijdens de Eerste Wereldoorlog.” In *Tijdschrift voor Geschiedenis* 124, nr 1, Assen, Koninklijke van Gorcum, 2011, p 43. Het betreft hier een dorpje uit het land van Herve, waar rurale arbeiders protesteerden en zo de boeren tot lagere verkoopprijzen dwongen.

³⁹⁸ Elfnovembergroep *Volksboek...* p 109. Denk ook aan de representatie van haar moeder. Ondanks de grote armoede deelde moeder Cattrysse haar eten met de dokter.

dat de echt grote veeboeren de gemeenteraad monopoliseerden. In die zin werden de grote vissen toch wel geviseerd.

Ook vinden we in Aartrijke een vorm van **dorpsactivisme** die ergens tussen openlijk verzet en tolerantie ligt. Roddels, religieuze verbeelding, volksraadplegingen, sluiske diefstallen... allemaal herdefinieerden ze de sociale relaties van consumptie. Zelfs in het traditionele boerendorp namen de mensen niet meer genoegen met “*reçois et tais-toi*”.

We vinden in Aartrijke een soort *ideologie van gedeelde offers* zoals die ook in de stad leefde. Daarbij werden diegenen die –volgens de perceptie – niet evenredig deelden in de lasten slecht bekeken.³⁹⁹ Althans een gedeelte van de lastering die de brouwerszoon De Puydt en de dokter over zich heen kregen kan hierop teruggevoerd worden.

Wat we echter niet terugvinden is een discours van onderuit waarbij voedselbedeling als *recht* werd opgeëist. Dit kan te wijten zijn aan het beperkte aantal bronnen. Ik zou echter durven suggereren dat we hier op een interessant verschil tussen platteland en stad zijn gestoten. De Aartrijkenaars dachten schijnbaar niet in termen van wat Sen *entitlements* heeft genoemd.⁴⁰⁰ Wel was er een spectaculair gamma van menselijke agens waarbij eigendomsverhoudingen werden heronderhandeld. Compenseerde deze tactische praktijken (ik denk dan voornamelijk aan diefstal) voor dit manco aan arbeidersactivisme? In de tweede episode zullen we zien dat de ideologie van gedeelde offers radicaler werd ingevuld te Gent. We zullen ook vaststellen dat de tactische praktijken een andere vorm aannemen (petities eerder dan diefstal).

Dat de **Duitse** top een **koloniale politiek** voerde ten opzichte van het bezette land mag duidelijk zijn uit deze casus.⁴⁰¹ Daarbij moeten we niet alleen denken aan dwang en minachting. Elementen van welwillendheid, samenwerking over de grenzen heen en beschavingsoffensieven maakten ook deel uit van het totaalpakket.

³⁹⁹ (J) Robert “The image of the profiteer.” In: (J) Winter en (J) Robert *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p 131-132 en p 253.

⁴⁰⁰ A. Sen en J. Drèze. *Hunger and public action*. Oxford: Oxford University Press, 1999, p 50-51 en 56 voor een definitie van het concept *food entitlements*. Dat ligt ook in het verlengde van de sociale context te Aartrijke, het dorp waarin “politiek” niet bestond.

⁴⁰¹ M. Dumoulin e.a. *Nieuwe geschiedenis van België...* p 802

Ik denk dan respectievelijk aan het teruggeven van boetes in ruil voor goed gedrag, soldaten en burgers die gezamenlijk gingen stelen of de anekdote van de Aartrijkse scholieren die plots soep en een kerstfeestje kregen. Wat ontbreekt in mijn verhaal zijn de getuigenissen van Duitse soldaten. Wat zijn hun memoires en fixaties? Het incorporeren van hun perspectieven zou het beeld pas echt compleet maken.

Ten slotte nog iets over de **herinneringscultuur** rond de brouwketels (zie p 77). Herinneringen zijn vaak geconstrueerd op een manier die de klassentegenstellingen verraden. Eerder is al aan bod gekomen dat voedselhulp geassocieerd werd met Amerikaanse weldoeners eerder dan met Belgische Komiteitsleden.

De mythe over de brouwketels van de familie De Puydt is onthullend in dat licht. Waarom beweren verschillende mensen, waaronder een uitbater van een *café*, zoveel jaar na de feiten nog dat de brouwerszonen hun ketels uit de klauwen van de Duitsers konden houden, terwijl daar geen enkel materieel bewijs voor is en zelfs de nakomelingen van de familie dit verhaal nooit gehoord hebben?

Aan de ene kant lijkt dit op een schelmenverhaal over twee slimme kerels die de bezetter boycotten. Aan de andere kant getuigt het van een zeker besef dat “*de hoge heren*” altijd ontsnapten aan Duitse regelgeving terwijl de gewone man dit niet kon. Het verhaal heeft zelfs iets potsierlijks. Kunnen wij ons twee deftige zakenmannen voorstellen die ‘s nachts hun reusachtige ketels zouden verslepen en vervolgens putten graven om ze erin te stoppen? Het is een *café*verhaal dat ongeloof uitdrukt over de schade aan de brouwerij. De offers werden niet gelijk gedeeld – en de mensen wisten dit. Dit besef ligt aan de basis van het onschuldige verhaaltje. “*Het koper weg bij Evarist en Jules De Puydt? Geloof dat en drink pompwater.*”

Tweede episode. De straatpolitiek van Gentse arbeidersvrouwen.

12. Een naald in een hooiberg. Doorzochte bronnen.

De eerste episode trachtte een chronologisch, breed beeld te geven van de bezetting in een kleine gemeente. Het dagelijks leven werd als een arena gezien. Nu brengt het verhaal ons echter naar de grootstad Gent. De urbane conflicten namen een andere vorm aan. De straat vormde hier de arena. Deze episode staat in het teken van één gebeurtenis: de vrouwenmanifestaties van 1916.

Het startpunt was een zijdelingse opmerking in het boek van Sophie De Schaepdrijver. In juni 1916 waren er “*hongeropstanden in Gent die bruuft werden onderdrukt door de Duitsers. Soortgelijke manifestaties vonden ook plaats in Kortrijk en Aalst.*”⁴⁰² Deze protesten vormden een belangrijk onderdeel van de oorlogsrealiteit in veel landen. De impact van die protesten bepaalde soms wie de oorlog won en wie verloor.⁴⁰³ Reden genoeg om dit nauwelijks bestudeerde moment te gaan onderzoeken.

Dat bleek echter geen sinecure. Ik heb verschillende archieven tevergeefs doorzocht. Evidente eerste kandidaat was het **stadsarchief Gent**. Helaas is voor de betrokken periode het politiearchief grotendeels verdwenen. Alles wat nog tot mijn beschikking stond heb ik bekeken. De registers van dagorders bevatten slechts summiere interne communicatie. De registers van veroordelingen begonnen pas op 6 juli 1917. Ook de processen-verbaal van de nachtwacht werden nagekeken.

Nergens werd melding gemaakt van vrouwen die aangehouden waren wegens ongeoorloofde manifestaties, beschadigingen bij voedselhandelaars of opstootjes op

⁴⁰²S. De Schaepdrijver *De Grootte oorlog...* p 164 en p 221

⁴⁰³B. Davis “Experience, identity and memory. The legacy of World War I.” *The Journal of Modern History*, vol 75, nr 1, maart 2003, p 117. Comparatief onderzoek bewijst dit. Zie J. Winter en J. Robert *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1918. Part I*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

de markt. Verder was er heel wat informatie omtrent prostitutie. De prostituees werden echter streng omkaderd en liepen veelal niet vrij op straat.⁴⁰⁴

Hoewel het kabinetsarchief van de burgemeester veelbelovend leek, met aparte mappen over anti-Duitse én “anti-Franse” (Vlaamsgezinde) rellen van spontane aard, was er na 1914 nauwelijks systematisch archief.⁴⁰⁵ De collegeverslagen werden gericht geraadpleegd, alsook het bestuurlijk memoriaal en het gemeenteblad van Gent.⁴⁰⁶ Andere dossiers over de voedselverlening bleken jammer genoeg uit fragmentarische correspondentie of boekhoudkundig materiaal te bestaan zonder verdere relevantie voor een *history from below*.⁴⁰⁷

Ik bekeek verschillende fondsen in het **Oost-Vlaams Provinciearchief**, die soms een onverwachte vondst opleverden.⁴⁰⁸ Maar het provinciebestuur was tijdens de bezetting niet actief. Daardoor was er ook geen jaarverslag met politionele aspecten over Gent, Aalst of Kortrijk.⁴⁰⁹ Ook de arrondissementscommissariaten lieten geen archief achter voor de betrokken periode.⁴¹⁰ Over de betoging zelf vond ik daar niets terug, wel kreeg ik een beter zicht op de context.

Relevant **gerechtelijk archief** was reeds vernietigd voor de betrokken periode en plaats.⁴¹¹ Er is mogelijks informatie over België terug te vinden in militaire archieven in Duitsland, maar aangezien in de Tweede Wereldoorlog heel wat is vernietigd, heb ik geoordeeld dat de investering van tijd en financiële middelen niet in verhouding

⁴⁰⁴ L.Charles, G. Antheunis e.a. *Buskruit en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in De Zwarte Doos (20^e eeuw)*. Gent, Stadsarchief van Gent De Zwarte Doos, 2007, p 173-180. Noch de informatie over prostituees, noch die over vluchtelingen was eigenlijk relevant in het kader van deze studie. Daarmee valt meteen al een groot deel van het beschikbare archief weg.

⁴⁰⁵ SAG M33 1-13 Archief neergelegd door de burgemeester.

⁴⁰⁶ SAG, III, College- en Raadszittingen, 216 Zittingen van het schepencollege 1916

⁴⁰⁷ Ik denk dan aan SAG GAL 1057 *steunfonds kleine burgerij*, SAG K 800-809 *Hulp aan de burgerij*, SAG S 145 *briefwisseling en inspectie beluiken*. Zelfs in het archief van de Nederlandse Schouwburg (SAG XXI/2004/87 *bestuur 1908-1918*) werd gekeken, omdat de Nederlandse Schouwburg betrokken was bij de organisatie van het Groen Kruis.

⁴⁰⁸ PAOV 4A 1936 A en B *Werklozenonderstand en voedselhulp, archief inspecteur Wijngaert en PAOV 016/722/5 Briefwisseling en verslagen voor de bestendige deputatie over de Duitse bezetting*.

⁴⁰⁹ PAOV 016/722/5 Briefwisseling en verslagen voor de bestendige deputatie over de Duitse bezetting. Map “persoonlijk”, ongedateerde brief

⁴¹⁰ Persoonlijke mededeling Karin Vandermeersch, Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen (PAOV), april 2011.

⁴¹¹ K. Velle *Het vrederecht en de politierechtbank (1895-1995): organisatie, bevoegdheden en archiefvorming*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1995, passim.

zou staan met de resultaten. Wel werden de gepubliceerde verslagen van de Duitse diplomaat Von der Lancken-Wakenitz doorgenomen, zonder resultaat.⁴¹²

Weliswaar geen officiële overheid, maar toch potentieel interessant was het **Gewestelijke Komiteit voor Gent**. Ook op het **centrale NKHV-niveau** bevonden zich mappen die betrekking hadden op Oost-Vlaanderen.⁴¹³ Helaas hadden veel mappen betrekking op cijfers in plaats van op mensen. Bovendien oordeelden sommige archivariissen dat bepaald materiaal niet de moeite waard was om bij te houden.

In 1916 begon het NKHV met het opstellen van inspectieverslagen. Medewerkers gingen ter plaatse om de toestand van de noodlijdenden te registreren en stelden rapporten op. Dit moet ongelofelijk rijk materiaal geweest zijn, met daarin de burgerlijke percepties over noodlijdenden, de materiële condities van de getroffen gezinnen en de ongemakkelijke interactie tussen weldoener en noodlijdenden. We weten dat deze inspecties door de arbeiders als vernederend werden ervaren. Volgens *Vooruit* verwachtten de controleurs dat mensen eerst hun huisraad verkochten vooraleer ze recht hadden op hulp.⁴¹⁴

Een selectie van Gentse dossiers voor de betrokken periode zou illustratief kunnen zijn. Helaas is praktisch het hele archief van de dienst voor Inspectie van het NKHV vernietigd in de jaren vijftig. Nog frustrerender is dat er op centraal niveau rapporten bestaan over de werking van de volkssoep voor alle provincies behalve Oost- en West-Vlaanderen.⁴¹⁵ De meest problematische groep van bedeelden concentreerde zich uiteraard hier. De rijen werden steeds langer waardoor relletjes en onvrede zich gemakkelijk spontaan konden vormen.

⁴¹² M. Amara en H. Roland *Gouverner en Belgique occupée. Oscar Von der Lancken-Wakenitz. Rapports d'activité 1915-1918. Edition critique.* Brussel, Peter Lang S.A., 2004.

⁴¹³ RAB 271-1 Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en voedingskomiteit Gent Stad. Verder ook ARA 446 *Le Comité National de Secours et d'Alimentation*. Dit gewestelijk Comité was de lokale NKHV-afdeling van Groot-Gent, zijnde Gent, Ledeborg, Gentbrugge en Sint-Amandsberg. Dit is niet te verwarren met de stedelijke initiatieven van de vier gemeentes, die nog elk apart inspanningen leverden. De volgende nummers werden geraadpleegd voor het Gewestelijk Comité Gent-Stad: 252-254 (briefwisseling en rapporten, nota's ter voorbereiding van vergaderingen, processen-verbaal voor zittingen van het gewestelijk Comité), 278 uittreksels uit de notulen i.v.m. toespraken, 332 Stukken i.v.m. verdachten opgesloten in de gevangenis, en de documentatie (algemene gedrukte rapporten nrs 338-349). Een aanzienlijk deel van dit archief bestaat puur uit comptabiliteit en magazijnbeheer. Ook zijn veel labels in de inventaris misleidend voor wat betreft de inhoud en de data.

⁴¹⁴ *Vooruit* van 4/1/1916

⁴¹⁵ M. Amara *Inventaire des archives du Comité National de Secours et d'Alimentation (CNSA)*. Brussel: Algemeen rijksarchief (inventaris I 446), 2009, p 16, 17 en p 54. Ook in het archief van de Gentse NKHV-afdeling is niets terug te vinden, noch in dat van de Oost-Vlaamse afdeling.

In de gecensureerde **pers** kwam de manifestatie ook niet aan bod. *Vooruit* en enkele activistische bladen werd hierop geconsulteerd, zonder resultaat. In *Vooruit* werd wel bericht over een soortgelijk evenement in Nederland, en dat enkele maanden na juni 1916.

*Een indrukwekkende betoging door de sociaal-democratische arbeiderspartij ingericht tegen het militarisme en de levenduurte, had plaats (...) De politie joeg de menige uiteen, en een afvaardiging overhandigde aan de kamer een verzoeg. Vele suffragetten namen deel aan de betoging.*⁴¹⁶

Pol De Witte, erfviand van Anseele en redacteur van het dissidente socialistische blad *De Waarheid* schreef dat de *Vooruit* ook in “maart of april” reeds melding had gemaakt van betogingen in Holland, wat door de Gentse vrouwen als een aansporing werd aanzien.⁴¹⁷ Als dit waar is bewijst het nogmaals hoe evidente censuurmaatregelen zoals het schrappen van berichten over woeker, Komiteitslaster en schaarste niet opkonden tegenover de creativiteit van de nieuwslezer (De Certeau).

Het **Amsab-ISG** beschikte over weinig relevante documenten. De vrouwenwerking binnen de BWP liet voor die periode niets van archief achter.

Ik ging ook op zoek naar indirecte bronnen om de mentaliteiten en klachten van de gewone mensen terug te vinden. De **parochiale verslagen** voor Gent en directe omgeving bleken ontgoochelend, zeker deze voor de arbeiderswijken.⁴¹⁸

De Certeau's metafoor van vlugschriftjes en pamfletten in de urbane sfeer indachtig, doorzocht ik ook de collectie **Vliegende Bladen in de Universitaire bibliotheek**.⁴¹⁹

⁴¹⁶ *Vooruit*, 22/9/1916. De nadruk op de organisatie door de sociaal-democratische arbeiderspartij is wellicht geen toeval, maar kan met een kritisch oog bekeken worden.

⁴¹⁷ P. De Witte *Alles is omgekeerd : hoe de werklieden leefden 1848-1918*. Geannoteerd en van een nawoord voorzien door Helmut Gaus en Guy Vanschoenbeek. Leuven, Kritak, 1986, p 239. Ik heb deze stelling niet kunnen controleren door tijdsdruk.

⁴¹⁸ Bisschoppelijk Archief Gent *Dossiers 1914-1918 Parochies*. De verslagen van bijvoorbeeld Sint-Salvator en Sint-Antonius (Heilig Kerst en de Heirniswijk) waren nietszeggend in vergelijking met de scherpe observaties van de pastoors in Hamme en Machelen.

⁴¹⁹ Ik zocht op verschillende trefwoorden, bijvoorbeeld: *Guerre, Francqui, Anseele, faim, boulanger, pain, protestation, carnaval, affiches de guerre, chômage* etc. Helaas waren wat betreft affiches en pamfletten alleen de officiële aankondigingen van het Gouvernement-Generaal (!) bewaard, die enkel militaire informatie (of desinformatie) bevatten.

Een laatste toevluchtsoord waren **memoires en dagboeken**. Deze worden subjectiever geacht dan administratieve bronnen. Maar elk nadeel heeft een voordeel. We kunnen de afgeleide vraag stellen hoe het evenement *herinnerd* werd en door wie. Een protest is immers een chaotische gebeurtenis, waarbij de betekenisgeving post factum minstens even belangrijk is als het eigenlijke protest.

Ik moest natuurlijk een selectie maken, waarbij allereerst het oorlogsdagboek van Virginie Loveling in het vizier kwam.⁴²⁰ Ook bekeek ik de dagboeken van Marc Baertsoen en die van Joseph Nève, lid van het Gentse Komiteit.⁴²¹ Baertsoen was liberaal oud-schepen en lid van het Bureel van Weldadigheid in 1916, maar ondanks die nauwe betrokkenheid met het stadsleven had hij niets te melden over de manifestatie. Ook de memoires van de socialistische dissident De Witte droegen bij aan een beter begrip van de oorlogscontext.⁴²²

De interessantste vondst was de roman van **Jozef De Graeve**, fabriekswerker, journalist bij de *Vooruit* en senator vanaf 1931.⁴²³ Zijn ***Dagboek eener menigte***, een roman uit 1919 leest als een soort etnografie van de Gentse arbeiderswijken. De Graeve wou een kroniek schrijven waarin de sfeer in bezet Gent werd bewaard. Het boek is de ideale bron om de mentaliteit en de levensomstandigheden van arbeidersvrouwen in Gent te ontdekken. De “hoofdstukjes” in het boek zijn kleine tafereeltjes. Eerst werd de toestand geschetst, meestal door De Graeve zelf die in zijn narratief vaak onderweg is van zijn bureau naar zijn huis (in een arbeiderswijk) en terug. Vervolgens lezen we dialogen tussen gewone mensen en De Graeve, of dialogen die De Graeve had opgevangen en waar hij bedenkingen bij noteerde. Deze sfeerbeelden zijn echter opgehangen aan echte historische gebeurtenissen. Alles wat we in officiële, gemeentelijke bronnen terugvinden (betogingen, opeisingen,

⁴²⁰ L. Stynen, S Van Peteghem e.a. (eds). *In oorlogsnood. Virginie Lovelings oorlogsdagboek*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1999, 791 p.

⁴²¹ M. Baertsoen *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918*. Gent, Drukkerij A. Vandeweghe, 1929, 376 p. Zie ook *Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent in 1916*. Gent, Hoste NV, 1917, p 96 voor zijn benoeming. Het dagboek en de knipselmappen van historicus Joseph Nève zijn te vinden in SAG XXI/1950/6-7/ Joseph Nève *Notes sur l'occupation de Gand par les troupes Allemandes*.

⁴²² P. De Witte *Alles is omgekeerd : hoe de werklieden leefden 1848-1918...* 310 p.

⁴²³ J. De Graeve *De Hel en hoe ze op aarde kwam. Dagboek eener menigte. Roman bekroond door het Instituut Solvay voor arbeidersopvoeding met den 1e prijs voor Oorlogsletterkunde*. Gent, Volksdrukkerij, 1919, 302 p en D. De Weerd *Biografie Jozef De Graeve* in <http://www.literair.gent.be/html/lexicondetail.asp?ID=5&AID=263&l=D>, geconsulteerd in januari 2011.

bombardementen, voedselhulp) vinden we ook terug bij De Graeve en in die zin oogt het boek vrij *objectief* en authentiek.

Maar wat De Graeve schrijft is (zoals alles) ook *subjectief* gekleurd. Het komt er dus op aan zijn bedoelingen te doorgronden en zijn tekst te deconstrueren. De Graeve is een BWP-man. Zijn roman heeft een duidelijke opvoedkundige bedoeling – niet toevallig werd het boek bekroond door het Solvay Instituut. Niet zozeer korte-termijnpropaganda stond centraal, wel het suggereren van wat de bewonderenswaardige houding was voor de arbeider. Dit was een doel op *lange termijn* en daarom leest het boek niet als een BWP-pamflet. Door de voortdurend wisselende standpunten van de massa in dialoogvorm te gieten en de “slechterikken” nooit expliciet te veroordelen, wil De Graeve een vinger op steken: “arbeid(st)er, durf denken!”⁴²⁴ Daarnaast is er duidelijk veel aandacht voor esthetische vormgeving en tragiek. Ook dit kan vertekening in de hand werken.

Structuur van de tweede episode.

Voor ik dieper kan ingaan op de protestactie, vereist de conventie dat ik een **overzicht geef van de situatie te Gent**. Zonder een idee van het politie-apparaat en andere spontane acties voor materiële verbetering, zijn de gebeurtenissen van juni 1916 moeilijk te kaderen. Zonder een basisinzicht in de complexe voedselbedeling kunnen we niet begrijpen tegen wie de protestslogans gericht waren. In punt 13 *Bezet Gent, hoofdstad van het Etappengebied 1914-1918* schets ik de context die ook voor een stuk de verklaring is voor de gebeurtenissen van juni 1916. Ik doe dat aan de hand van drie thema's: ordehandhaving, hulpverlening en dwangarbeid. Daarbij staan telkens de repertoires van verzet door gewone mensen centraal – een verwaarloosd element in de bestaande overzichtswerken. Het zijn niet zozeer de feitelijkheden zoals die reeds gesynthetiseerd zijn bij Steels, Michiels, De Baere en

⁴²⁴ Een goed voorbeeld is de geschiedenis van de zakkenmaaksters (zie ook infra). De Graeve volgde de algemene consensus, dat dit werk een daad van landsverraad is. Toch toont hij ook hoe gemakkelijk het was voor de arbeiders om daaraan te twijfelen. “*Alles wel ingezien was de bestemming der beruchte groene zakjes twijfelachtig. “Ze kunnen evengoed dienen voor rugzakken gelijk onze vrijwilligers er droegen... Ge ziet het wel, de kleur is bleek groen gelijk de uniformen; zei heur man beslist.”* De Graeve laat zijn personages fouten maken en tot inkeer komen. Ook werkt hij vaak met contrasten. De tafereeltjes voeren dan een arbeid(st)er op die wel verdwaasd, geldbelust of niet meer op te voeden is, als voorbeeld van hoe het niet moet. Zie J. De Graeve *De Hel en hoe ze op aarde kwam...* p 90 en passim.

Capiteyn die cruciaal zijn.⁴²⁵ Wel zullen de interactie tussen beleidsvoerders en massa alsook de burgerlijke percepties rond de hulpverlening geanalyseerd worden.

Vervolgens belicht ik de **gebeurtenissen** van juni 1916 in punt 14 *De straatmanifestatie van juni 1916, haar resultaten en haar vervolgstuk*. Daarmee graven we ons in in de problematiek van rantsoenering en politieke *bargaining*. Wat gebeurde er? Hoe reageerden beleidsmakers? Het verhaal stopt echter niet bij het evenementiële.

Er zijn ook een aantal **structurele elementen** nodig om het beeld te vervolledigen. Ten eerste analyseer ik de vervrouwelijking van Gent als een oorzaak voor een specifieke protestvorm (punt 15 *Vervrouwelijkte stad, gegenderd protest*). Ten tweede wijs ik op de gezondheidstoestand van de Gentse bevolking in juni 1916 en zijn gevolgen op de familiale relaties (punt 16 *Een precaire gezondheidssituatie*). Als laatste kader ik de manifestatie in een breder fenomeen van intense bemiddeling tussen *establishment* en massa. We zullen zien dat dat zowat alle instellingen die probeerden de consumptie van de massa te redden, onafwendbaar onder vuur kwamen.

13. Bezet Gent, hoofdstad van het Etappengebied tussen 1914 en 1918.

13.1 Ordehandhaving

Plunderingen. Het onderscheid tussen gepeupel en volksmassa's.

Na de oorlogsverklaring in augustus werden Duitse warenhuizen en hotels gedurende drie avonden geplunderd door troepen gewapende mensen. Dit was geen uniek Gents fenomeen.⁴²⁶ Oorlogspropaganda en authentieke verontwaardiging

⁴²⁵ I. De Baere *Een stad in oorlogstijd. Aspecten van het dagelijks leven te Gent tijdens Wereldoorlog I*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1999 (promotor G. Deneckere). V. Michiels *Het politiek-maatschappelijk leven te Gent (1914-1918). Een permanente godsvrede?* Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1986 (promotor R. Van Eenoo). M. Steels "Te Gent tijdens de Eerste Wereldoorlog." In Ghendtsche Tydinghen, 6, 1978, pp. 257-310. A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914-1918*. Gent, Stad Gent, Stadsarchief en Museum Arnold Vander Haegen, 1991.

⁴²⁶ A. Vrints. "Moffen buiten! De anti-Duitse rellen in augustus 1914 te Antwerpen." In (S) Jaumain, (M) Amara e.a. *Une guerre totale ? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2005. Zie ook P. Panayi (ed) *Racial violence in Britain in the nineteenth and twentieth centuries*. Londen: Leicester University Press, 1996.

leken zich te vermengen met typisch tactische praktijken. De schade liep op tot 40 000 frank, de politie die door de mobilisatie al op halve kracht werkte, moest met de hulp van de burgerwacht ingrijpen.⁴²⁷

In september 1914 naderden de Duitsers Gent. De rijkswacht trok zich terug en enkel de stedelijke politie en de brandweer konden nog instaan voor de ordehandhaving.⁴²⁸ Van dit machtsvacuüm werd gebruik gemaakt en dit keer niet enkel uit opgezweepte vaderlandsliefde. De openstaande kazernen en de militaire *bakkerij* aan de Kantienberg werden bestormd en geplunderd. De hele maand lang al had de burgerij gehamsterd. Dit duwde de prijzen voor de arbeidersbevolking naar onbereikbare hoogte. Blijkbaar kreeg de burgerij ook de rekening gepresenteerd. Op hun vlucht voor de Duitse bezetting moesten zij zich verkleden als arbeider of werkvrouw om niet beroofd te worden. Sommige van hun leegstaande, verzegelde residenties werden eveneens geplunderd.

Interessant is dat de tijdgenoot de plunderingen van augustus en die van september – vrij gelijkaardige fenomenen – op een andere manier benoemde. Gustaaf D'Hondt was dienstdoend voorzitter van het Algemeen Kunstverbond van Vlaanderen en organiseerde in 1915 een tombola voor de behoeftigen. Hij schreef een boekje over bezet Gent (met een wel zeer misleidende titel) waarop deze uiteenzetting gebaseerd is. De aanval op Duitse bezittingen was voor hem een daad van het *gepeupel*. De overvallen op bakkerijen en huizen was een daad van de *volksmassa's*.⁴²⁹

Een verzwakt politie-apparaat: de klakagenten.

De chaos was compleet. De dekenijen mobiliseerden 1500 burgers om de nachtwacht te doen. Door de mobilisatie waren er nog maar 90 echte agenten in dienst. Daarom rekruteerde de stad Gent eind september 125 voorlopige

⁴²⁷SAG M 33/ 1-11 *Archief neergelegd door de Burgemeester*. Document 1 Bis. Verklaring van het college nopens de gebeurtenissen van den oorlog. Gent, Hoste N.V, 1914, p 26 (publicatie)

⁴²⁸ B. Majerus "Controlling urban society in Brussels during World War I. Cooperation between Belgian authorities and the forces of military occupation. In R. Chickering en M. Funck eds. *Endangered cities : military power and urban society in the era of World Wars*. Brill, Leiden, p 66-68

⁴²⁹ G. D'Hondt *Briefwisseling van arbeiders gedurende de beide wereldoorlogen in het Gentse*. Gent, De Rode Postzegelclub, s.d., p 46, 51, p 63-64. Zie ook Universitaire Bibliotheek Gent, Collectie Vliegende bladen, II 6. 49 *Guerre* en H. Wandt *Etappenleven te Gent : kanttekeningen bij de Duitse ineenstorting*. Ledeberg, Janssens, 1921, p 15.

hulpagenten.

Men kon het zich niet meer veroorloven om kieskeurig te zijn. Waarschijnlijk werden die hulpagenten gerekruteerd uit de bevolking die ze later in toom moesten houden.⁴³⁰ Ze kregen geen volledig uniform, enkel een pet. De nieuw aangeworvenen werden door de bevolking spottend *klakagenten* genoemd.⁴³¹ In het werk van De Graeve vinden we voortdurend bittere verwijten aan de klakagenten. Het is niet duidelijk waaraan zij die spot verdienden. Deze mannen waren de *left-overs* die niet naar het front gingen en dit gaf hen waarschijnlijk de naam van lafaards of halve mannen. Misschien nam de bevolking hen ook kwalijk dat zij zo snel “promotie” hadden gemaakt onder Duits bewind. Dit leidden misschien tot een vicieuze cirkel waarbij klagenten steeds nauwer met Duitsers gingen samenwerken – zo luidden alvast de beschuldigingen. Zij waren in elk geval betrokken bij de repressie van juni 1916.

De eerste oorlogsjaren bleef ordehandhaving een probleem. De Duitsers wensten zo weinig mogelijk energie in bezet België te investeren: enkel wanneer er iets werd opgeëist was de ijver onmetelijk. De burgervaders zagen de bui al hangen. Zo riep de burgemeester van Sint-Amandsberg al op 19 november 1914 met zachte dwang vrijwilligers op om een politiekorps te vormen en waarschuwde hij in één moeite door nog eens de herbergiers.⁴³²

Vanuit de logica van de sociale politiek (hierboven reeds geschetst) en de context hoeft ons dat niet te verwonderen. De textielindustrie, de metaalnijverheid en de bouwsector vielen één na één stil; na één oorlogsjaar had meer dan de helft van alle gezinnen in Groot-Gent geen kostwinner meer.⁴³³ Werkloosheid, drank en een verzwakt repressieapparaat vormden een potentieel slechte cocktail. Ongelukken werden blijkbaar toch vermeden. Het Gentse schepencollege schreef op het einde van 1914 dat “*ook (sic) de werkersklasse, doordrongen van het ernstige van den*

⁴³⁰ SAG M 33/ 1-11 *Archief neergelegd door de Burgemeester*. Document 1 Bis. Verklaring van het college nopens de gebeurtenissen van den oorlog. Gent, Hoste N.V, 1914, p 26 (publicatie) en B. Majerus “Controlling urban society...” p 71

⁴³¹ Zie G. D’Hondt *Briefwisseling van arbeiders...* p 87

⁴³² Verzameling der officiële bekendmakingen [in Gent en omgeving] 1914-15. Sammlung der offiziellen Bekanntmachungen 1914-15. s.l, s.n, s.d, p 77-78.

⁴³³ A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog...* p 65

toestand, blijk heeft gegeven van gelatenheid en broederlijk hulpbetoon".⁴³⁴ Tegen 1916 was het politiekorps echter weer voldoende aangesterkt.

Verwoede pogingen om Duitsers en Belgen uit elkaar te houden.

Op 7 september 1914 arriveerde het Duitse leger nabij Gent, waar burgemeester Braun prompt probeerde te onderhandelen met de Duitsers om de schade aan de stad te beperken. De Duitsers stemden toe om Gent niet te bezetten en gaven meteen hun eerste materiële verlanglijstje mee.⁴³⁵ Het was een kennismaking met de roof aan materiaal en later mankracht die de oorlog de facto zou worden.

Meestal wordt dit eerste contact met Duitsers omschreven in termen als paniek. De waarheid is echter genuanceerder. Op 10 september 1914 begaf Van Hee, Amerikaans consul te Gent, zich naar Gentbrugge en kwam daar twee Duitse soldaten tegen die duizend liter benzine vervoerden. In zijn verslagje lezen we:

"Un grand attroupement s'était formé et la situation devint inquiétante (...) La foule augmente, un Monsieur gesticule et dit entr'autres (...) "supprimons ces deux cochons".

Van Hee nam zelf de Duitse soldaten onder zijn bescherming en reed ermee weg, hoewel de menigte hen tot in Melle trachtte te blokkeren.⁴³⁶

Het idee dat de bevolking *enkel* in de ban van angst was, zelfs in de eerste bezettingsdagen is dus misleidend. Integendeel, van bovenaf werden zowel bevolking als studenten opgeroepen tot kalmte en discipline in niet mis te verstane bewoordingen – wat bewijst dat het nodig was.⁴³⁷ Werkloze, dronken arbeiders werden door hun maten afgevoerd als ze dreigden de Duitsers aan te vallen.⁴³⁸ Noch

⁴³⁴ SAG M 33 1/11 *Archief neergelegd door de Burgemeester, document 1 Bis*. Verklaringen van het College nopens de gebeurtenissen van den oorlog. Gent, Hoste NV, 1914, p 37. Als men weet dat de burgerwacht in 1914 maar 180 actieve leden telde (voornamelijk Franstalige burgerij), dan zien we dat die mobilisatie vrij groot was. Zie G. D'Hondt *Briefwisseling van arbeiders....* p 16.

⁴³⁵ A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog...* p 12

⁴³⁶ SAG M 33/ 1-11 *Archief neergelegd door de Burgemeester, document 20* (Compte Rendu de mon entretien avec le vice-consul Américain (M. Van Hee) le 10 septembre 1914). Zie SAG M 33/ 1-11 *Archief neergelegd door de Burgemeester, document 1 bis* Verklaringen van het College nopens de gebeurtenissen van den oorlog. Gent, Hoste NV, 1914, p 40 over de inspanningen van Van Hee op het vlak van voedselvoorziening.

⁴³⁷ SAG M 33 1/11 *Archief neergelegd door de Burgemeester, map 3, document 2* Brief van de Rector van de Universiteit Gent.

⁴³⁸ J. De Graeve *De Hel en hoe ze op aarde kwam...* p 47

patriottische ingetogenheid, noch de dreigende aanwezigheid van het Duitse leger kon de woede over het materiële gebrek intomen. De geruchten over Duitse repressailles en het besef dat de collectieve veiligheid op het spel stond, voorkwam gelukkig verdere uitbarstingen.⁴³⁹

In oktober 1914 legden de Duitsers definitief beslag op de **publieke ruimte** van Gent. Ze werden vergezeld van muziekkorpsen, hingen Duitse vlaggen op het stadhuis, eisten alle belangrijke gebouwen (bijvoorbeeld het Justitiepaleis) op. Gemiddeld waren er in de bezettingsperiode 12 000 Duitse militairen in de stad: op doortocht aan het Sint-Pietersstation, flanerend langs kraampjes en markten enzovoort.⁴⁴⁰ Reizen buiten de grenzen van de *Kommandantur* was verboden, mits een speciale Duitse pas die men aan de Kouter moest afhalen. Ook de Gentenaars zaten dus opgesloten.

Diefstallen in 1916

Jammer genoeg concentreert heel wat archief van de wereldoorlogen zich rond de jaren 1914 en 1918 – de “spannende” momenten zeg maar. Maar de bezetting was geen machtsvacuüm zoals die eerste chaotische weken. Diepgravend politieel onderzoek zou misschien kunnen onthullen dat er inderdaad geen sprake meer was van groepsgebonden plunderingen, maar dat kleinere diefstallen, fraude en ontduiking van opeisingen schering en inslag vormden – net als in Aartrijke.⁴⁴¹ Het merkwaardige is echter dat de officiële bronnen dit tegenspreken. In tabel 8 vergelijk ik het aantal opgestelde processen-verbaal in 1913 met het aantal van 1916.

Tabel 8. Aantal processen-verbaal te Gent in 1913 en in 1916 voor een selectie van delicten.

⁴³⁹ M. Baertsoen *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918*. Gent, Drukkerij A. Vandeweghe, 1929, p 38

⁴⁴⁰ A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog...* p 18-19 en p 25

⁴⁴¹ De registers van de dagorders melden immers elke dag wat er gestolen was. Een blik in het register van 1916 brengt een déjà-vu-gevoel mee met het oorlogsdagboek van Jules De Puydt: kleine diefstallen, opeisingen door zogenaamde Duitse soldaten, ongeoorloofde verplaatsing van voedingswaren. Het simpelweg optellen van dit soort incidenten zou een titanenwerk zijn. Zie SAG XVI 312. *Registers van de dagorders 1916*. We vinden affiches die het stelen uit militaire depots verbieden voor zowel “burgers als militairen”. SAG M33 1-11. Archief gedeponereerd door de Burgemeester.

Geselecteerde categorieën van pv's	1913	1916	toename in procent
kwetsuren en slagen	1231	638	-48%
Braak	146	65	-55%
opstand, slagen, smaad aan de politie	510	326	-36%
poging tot diefstal	90	87	-3%
gewone diefstal	1306	910	-30%
diefstal (verzwarende omstandigheden)	240	233	-3%
vervalsing van etenswaren	66	18	-73%
stelen van hout en stroperij	31	66	113%
bedelarij door kinderen	5	21	320%
beerruimen	4	212	5200%
Abortus	8	11	38%

Bron: Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent, 1913 en 1916

Men kan aanvoeren dat de cijfers de verzwakte aandacht van de politie weerspiegelen. Dit lijkt echter onwaarschijnlijk gezien de flinke stijging in het aantal aanhoudingen en het feit dat het politiekorps in 1916 weer ongeveer even groot was als in 1913. Bovendien was 1916 het begin van een strenger bezettingsregime.⁴⁴² En wat dan met de overweldigende stijging van diefstallen van mest, hout en gestroopt wild?

Enkel de afname in de categorie “vervalsing van etenswaren” lijkt mij in tegenspraak met de realiteit en de gegevens uit het boekdeel van 1916, enkele pagina's verder. In 1916 werd immers een officieel toezichtsbureau op etenswaren ingericht. Dit bureau verdronk in het werk. Er verschenen persberichten over gezinnen die stierven na de consumptie van boter en rijstpap.⁴⁴³

Waar we in Aartrijke dus een opmerkelijke stijging zagen in het aantal diefstallen, is dit, als we de officiële tellingen mogen geloven, niet het geval in Gent. Het kan natuurlijk zijn dat de diefstallen verhoudingsgewijs hoe dan ook hoger lagen in de stad dan op het platteland.⁴⁴⁴ Er zijn nog andere verklaringen mogelijk. Misschien

⁴⁴² *Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent in 1916*. Gent, Hoste NV, 1917, p 526 en p 520 (in vergelijking met 1913). De getalsterkte van de politie was 330 man in 1914, in 1916 waren er 328 mannen in dienst. De aanhoudingen mogen we gerust op het conto van de Duitsers schrijven.

⁴⁴³ I. De Baere *Een stad in oorlogstijd...* p 67 en *Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent in 1916*. Gent, Hoste NV, 1917, p 468. De resultaten van de proeven zijn meestal niet erg appetijtelijk. Zo circuleerde er onder de Gentse bevolking vleesaftreksel dat uitsluitend bestond uit keukenzout en was de meerderheid van de melk aangelengd met water.

⁴⁴⁴ A. Eggens *Van daad tot vonnis. Door Drenten gepleegde criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog*. s.l. Stichting Het Drentse Boek, 2005, p 208. Ik kan dit niet meer controleren met de beschikbare bronnen.

had de Gentse bevolking minder kans of neiging om het gezinsinkomen aan te vullen met kleine diefstallen. De Gentse loonarbeiders zaten immers minder dicht bij de “bron” dan de Aartrijkenaars in hun boerengemeente. Meiden en huisknechten hadden misschien wel de kans om restjes mee te grissen, maar in de arbeiderswijken was iedereen even arm. Het had dan ook geen zin om te stelen van een buurman. En wat met de solidariteit tussen vrouwen in de wijken (zie ook punt 15)?

De mate waarin gezinnen konden terugvallen op “illegale” overlevingsstrategieën kan volgens mij wel gerelateerd worden aan de aan- of afwezigheid van protest. Die relatie is natuurlijk niet mechanisch. Het is niet *enkel* omdat er minder gestolen werd, dat mensen besloten om te manifesteren. Tal van andere factoren speelden een rol.

Historici stellen vast dat tijdens de Eerste Wereldoorlog het aantal vermogendelicten steeg, wat ook te wijten was aan een gestegen interesse daarvoor bij het politieapparaat.⁴⁴⁵ Voor Gent in 1916 blijkt dat verrassend genoeg niet echt op te gaan. Eén ding is wel opvallend. Grote criminaliteit (banditisme, diefstal met bezwarende omstandigheden) bleef volgens tabel 8 op hetzelfde niveau. Dit zouden we kunnen relateren aan de werking van de regionale roversbende Van Hoe-Verstuyft.⁴⁴⁶ Maar het aantal bedelende kinderen op straat steeg met maar liefst 320 procent. Met andere woorden, drastische en gewelddadige gedragspatronen waren slechts het topje de ijsberg. Veel belangrijker was de toename van relatief vreedzame en bescheiden maatregelen om de koopkracht te redden.

13.2 Hulpverlening en politiek. Een evaluatie.

Verzuiling en politisering van de hulpverlening.

De hulpverlening in Gent was overdreven veelkoppig en dit had een zekere maatschappelijke functie. Ik zie het als de voortzetting van de typisch Belgische gesubsidieerde vrijheid. Niet iedere burger(vrouw) met liefdadige ambities kon

⁴⁴⁵ A. Vrints en X. Rousseaux “La répression étatique d'un phénomène de crise sociale. Le banditisme pendant et après la Première Guerre Mondiale en Belgique.” In P. Tallier en P. Lefors eds. *En toen zwegden de kanonnen. Akten van het internationaal colloquium georganiseerd door het Rijksarchief België en het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis (Brussel, 3-6 November 2008)*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2010, p 292

⁴⁴⁶ A. Vrints en X. Rousseaux “La répression étatique d'un phénomène de crise sociale...” p 280.

terecht onder de vleugels van het NKHV. Velen vonden het nodig om hun eigen private netwerken tot een aparte, hulpverlenende instantie om te toveren.

Francqui bepleitte bij de oprichting van het NKHV meteen de centralisatie. Andere regio's met ambitieuze elites moesten zich ondergeschikt maken aan het *Comité Nationale* en enkel de Brusselse top onderhandelde met Duitsers en Amerikanen over de voedselimport.⁴⁴⁷ Maar eenmaal het voedsel was binnengehaald telde het efficiëntie-argument blijkbaar niet langer.

Op het terrein stond het NKHV toelagen toe aan allerlei andere instanties (zie ook afbeelding 15 op p 167). Hulp aan specifieke doelgroepen zoals kinderen en zwangere vrouwen werd overgelaten aan bepaalde partners, die dan subsidies kregen van het NKHV. Men werkte dus geen gecentraliseerd beleid uit. Nochtans aanvaardde het NKHV ook giften, dus de geldstromen hadden ook in de andere richting kunnen lopen.

Organisaties die gericht waren op een tijdelijke problematiek, zoals het Gentse Groene Kruis dat oorspronkelijk vluchtelingen opving, transformeerden zich dankzij die subsidies tot *high brow* instellingen.

We kunnen dus spreken over een totale **verzuiling** en **politisering** van de humanitaire acties. Hulpverlening was zowat de enige manier waarop belangengroepen zich konden laten gelden. Het voorbeeld van de verder totaal onbekend gebleven maaltijdorganisatie de *Blauwe Vlag* zegt genoeg.⁴⁴⁸ Het *Algemeen Nederlandsch Verbond* ANV begon in september 1915 met een liefdadig initiatief genaamd *Volksopbeuring*. Dit activistisch alternatief werd op alle mogelijke manieren door de francofone burgerij bekampt.⁴⁴⁹

Het lijkt vrij evident om de explosie aan hulpinitiatieven te relateren aan het zoeken naar populariteit. Er is nog steeds een soort consensus in de historiografie dat het

⁴⁴⁷ T. Van Bosstraeten *Bezet maar beschermd...* p 44, P. Martin *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...* p 8 en E. Hunt *War bread...* p 249-251.

⁴⁴⁸ I. De Baere *Een stad in oorlogstijd...* p 80. Het ging om een initiatief van de Liberale Jonge Wacht.

⁴⁴⁹ A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog...* p 48. In het archief van het NKHV te Brussel is er zelfs een aparte map aangelegd over de *Volksopbeuring* (nr 369). Zie M. Amara *Inventaire des archives du Comité National de Secours et d'Alimentation (CNSA)*. Brussel: Algemeen rijksarchief (inventaris I 446), 2009, p 35.

NKHV populair was.⁴⁵⁰ Dat zie ik dan weer als een iets te kritiekloze overname van de aspiraties van de organisatoren. Inderdaad, na de bevrijding was het enthousiasme groot. Figuren als Anseele, Francqui maar zelfs een De Puydt hadden ervaring en een reputatie opgebouwd. Anseele werd minister in de naoorlogse regering, Francqui werd achter de schermen de machtigste man van België genoemd, De Puydt geraakte in 1921 verkozen met een spectaculair aantal stemmen. Maar wat we hebben gezien in de eerste episode zullen we ook zien in de tweede episode. Maar tijdens de bezetting kwam er genadeloze kritiek. In die vier jaar leek het NKHV soms meer op een mijnenveld dan een podium. Dat maakt het verhaal van maïsconserven en Amerikaans spek ook interessanter maakt dan op het eerste gezicht lijkt.

De drie grote spelers in Gent.

Het is niet de bedoeling hier alle hulpinitiatieven te inventariseren. Dat is een moeilijk en reeds eerder ondernomen werk. De belangrijkste spelers op het veld moeten echter duidelijk onderscheiden worden.

Er was ten eerste de **stedelijke hulpverlening**, in handen van het liberaal-socialistische schepencollege (Heynderyckx, Anseele). De katholieke oppositie steunde deze geldverslindende initiatieven in ruil voor een zitje in de stedelijke hulpcomités. De BWP zat in Gent tussen twee vuren: hun basis en het establishment. Zo beschuldigden de katholieken het stadsbestuur van “woekerhandel in basisproducten”. De basis wou uiteraard meer en gullere sociale voorzieningen. Zoals we hieronder ook zullen zien, was er ook wat misbruik, in de zin dat arbeiders “halve” arbeidsdiensten leverden voor openbare tewerkstelling. De socialisten wisten ook dat dit misbruik de legitimiteit van hun programma zou beschadigen. Ze moesten een zekere discipline opleggen.⁴⁵¹

Deze stedelijke hulpverlening is reeds uitgebreid geanalyseerd door Dedobbeleer met de figuur Anseele als prisma. Zijn conclusie was dat deze politiek verschillende dimensies kende. Er waren grote openbare werken om de werklozen te ondersteunen. Het handmatig graven van een nieuw dok of *darse* vanaf 1914 tot

⁴⁵⁰ M. Dumoulin e.a. *Nieuwe geschiedenis van België...* p 813

⁴⁵¹ A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog...* p 39-41, W. Dedobbeleer *De Grootte Oorlog bekeken door een pince-nez...* p 71-77. Het overzicht is gebaseerd op Dedobbeleer en Capiteyn.

1916 is hier voornamelijk van belang.

Dan was er de voedselhulp op zich. Het stadsbestuur richtte een aardappeldienst en een melkerij in, baatte zo'n 37 soepkeukens uit en rantsoeneerde het vlees. De rantsoenering van verschillende producten intensiverde rond 1916. Ook voor de arbeiderskinderen kwam er een apart initiatief genaamd Het Werk van de Melkdruppel. Daar ruilde de hulpverlener een goede maaltijd tegen medische controles en lessen in kindverzorging. Vrouwen die hun kind het best hadden verzorgd kregen extra spek.⁴⁵²

Bovendien ging de stad leningen aan om onder andere de vakbonden en de mutualiteiten van het failliet te redden. Ze verhoogde de belasting op ongehuwde mannen (tot onvrede van de katholieken) en gaf Gents noodgeld uit. Het moet worden opgemerkt dat de inspanningen van de stad zich – veel meer dan die van de andere twee spelers – concentreerden op de arbeidersklasse.

De tweede speler was het **NKHV** met haar Amerikaanse winkels en haar werklozenonderstand. Er waren 30 NKHV-winkels in Gent, met twee geranten per winkel en 60 000 ingeschreven klanten.⁴⁵³ Alle naoorlogse lof ten spijt moet erkend worden dat de werking niet vlekkeloos verliep. Na (alweer) heel wat klachtenbrieven in *Vooruit* over de slechte bediening en de hoge prijzen in die winkels, ging het stadsbestuur in het voorjaar van 1916 (!) zelfs over tot de inrichting van eigen Stedelijke Magazijnen. Het stadsbestuur (het gaat hier dus niet enkel om loze aantijgingen van de massa) hoopte via concurrentie het NKHV te dwingen tot *meer efficiëntie en goedkopere prijzen*. Reeds enkele maanden na de oprichting moesten de prijzen in de Stedelijke Magazijnen echter verhoogd worden. De werking bleef chaotisch en het initiatief bracht dus geen soelaas.⁴⁵⁴ De bevolking, die eerst nog vrij tevreden was geweest over de Amerikaanse winkels, vond dat het vanaf 1916 steeds meer welletjes was geweest.⁴⁵⁵

Het jaarverslag van de Oost-Vlaamse NKHV-afdeling stelt dat in december 1916 zo'n

⁴⁵² Het is onduidelijk of het Werk van de Melkdruppel een initiatief van het stadsbestuur was dan wel een door de stad gesubsidieerd werk van de echtgenote van burgemeester Braun. Vergelijk A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog...* p 80 met I. De Baere *Een stad in oorlogstijd...* p 78.

⁴⁵³ A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog...* p 80

⁴⁵⁴ W. Dedobbeleer *De Grootte Oorlog bekeken door een pince-nez...* p 27

⁴⁵⁵ P. De Witte *Alles is omgekeerd...* p 234

122 877 personen hulp kregen, oftewel zo'n 57% van alle inwoners in Groot-Gent.⁴⁵⁶

In het voorjaar van 1916 was het NKHV ook bezig met andere zaken. Door de slechte postverbindingen waren zakenmensen gedwongen om zich te verplaatsen voor een transactie. Maar omdat bijna elke stad een rantsoeneringspolitiek voerde konden deze reizigers geen eten meer krijgen op verplaatsing. Op 11 april 1916 lezen we in het dagboek van Baertsoen dat het Provinciale Hulp- en Voedingskomiteit al sedert enige tijd broodrantsoenen leverde aan de horecahouders, “*en rapport avec l'importance de leur clientèle régulière*”.⁴⁵⁷

Het NKHV gaf ook subsidies aan de stedelijke initiatieven. Het NKHV in Gent bleef wel een katholiek, hoogburgerlijk bastion. Na jarenlange kritiek hierop in de Vooruit werden in het midden van het jaar 1918 (!) twee socialisten opgenomen, waaronder Karel Hannick. Deze sprak echter over een “*kiesch*” mandaat, omdat de organisatie het zo kon draaien dat hij “*in een moeilijk parket kwam tegenover de partij*”.⁴⁵⁸

De derde speler op het veld was het **amalgam van kleinere privé-initiatieven**, die echter vaak gingen aankloppen bij het NKHV om actief te blijven. Belangrijk hier was het *Werk der Goedkope Eetmalen* (gemeenzaam bekend als *Cantines Bourgeoises*) dat Groen en Geel Kruis overkoepelde. Het Groen Kruis voorzag zo'n 17% van de Gentse bevolking met kant-en klare maaltijden aan 35 cent. Er werd opgediend tussen 12 uur en 1 uur. Wie zich teveel geneerde om daar de maaltijd te nuttigen, kon tussen 11 en 12 uur maaltijden afhalen. In schril contrast daarmee staan de herhaalde oproepen aan de werklozen om *zelf* om hun soep en brood te komen.⁴⁵⁹

Sommige private spelers gaven zelfs geldelijke ondersteuning. Voor de middenklasse (kleine burgerij) werd het *Werk van de Bescheiden Onderstand* of *Le Secours Discret* opgericht. Inkomsten waren private giften en de toelage van het

⁴⁵⁶ Verslag van het Provinciaal Komiteit van Oost-Vlaanderen 1916. Gent, uitgeverij Buyck, s.d., p 58-59-60.

⁴⁵⁷ M. Baertsoen *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918...* p 156. Zie ook RAB 271-1 Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en Voedingskomiteit Gent-Stad. 134. Stukken betreffende de bevoorrading van hotels en restaurants met brood.

⁴⁵⁸ *Mijn leven (1867-1935). Levensbeschrijving door Carolus Ludovicus Hannick* (sl, sd), p 158 (AMSAB-ISG, stuk S/2001/001)

⁴⁵⁹ Verzameling der officiële bekendmakingen [in Gent en omgeving] 1914-15. Sammlung der offiziellen Bekanntmachungen 1914-15. s.l, s.n, s.d, p 93 en p 361

provinciaal hulpcomité (NKHV). Het schaamtegevoel was er zodanig geïstitutionaliseerd dat zelfs de hulpfiches anoniem werden gehouden. Zo lezen we op fiche 125 dat “*Veuve X*” in de “*Rue...*” vanaf 1916 zo’n 35 frank per maand bekwaam.⁴⁶⁰ De letter van het reglement stipuleerde dat men tot maximum 52 frank aan levensmiddelen en kledingstukken kon krijgen, maar de facto lag de bedeelde steun hoger. In 1916 ging het om 2400 ondersteunde gezinnen. Ook opmerkelijk is dat deze vorm van hulpverlening doorliep tot augustus 1919, dus veel langer dan het NKHV-hulpverlening.⁴⁶¹

Verder was er een *Half Kluitjes Werk* dat hulp aan natura zou geleverd hebben. In 1916 ging het om 3154 ondersteunde gezinnen, ook weer voornamelijk aan de middenklasse.⁴⁶² Uit een rondzendbrief van de initiatiefnemers bleek dat de volkse term opzettelijk was gekozen om sympathie bij de bevolking op te roepen.⁴⁶³

Aangezien de hulp van het NKHV eigenlijk naar de meest noodlijdenden moesten gaan, is het niet onproblematisch dat eerder *high brow* initiatieven NKHV-geld (beter gezegd geld van de Belgische regering en de CRB) konden krijgen. Er waren geen officiële verdeelsleutels.

Als we het jaarverslag van 1916 mogen geloven was de toestand in dat jaar gelukkig niet al te vertekend ten voordele van de hogere klassen – al dachten sommige Gentenaars daar wel anders over. Ik moet echter opmerken dat de hoger vermelde steun aan horeca-uitbaters (zeg maar maaltijden voor zakenlui) niet vermeld werd in dit jaarverslag, ook al had iemand als Baertsoen er wel weet van. We moeten de cijfers dus toch met een zekere korrel zout nemen.

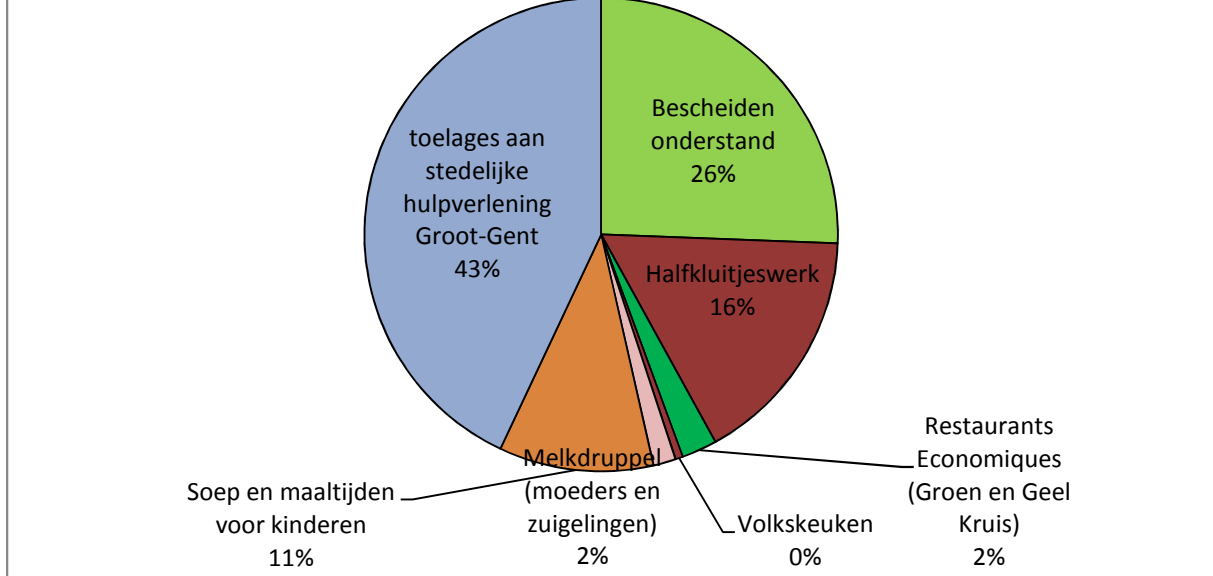
⁴⁶⁰ SAG XXI/ 150/6-7 Joseph Nève, knipselmappen. Deze dame is geen uitzondering, geen enkele van de envelop bewaarde fiches telde een naam. De echtgenote van Nève was lid van deze instelling.

⁴⁶¹ Deze 52 frank gold de maandelijkse toelage voor een gezin van 5. Zie A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog...* p 68 en SAG XXI/ 150/6-7 Joseph Nève, knipselmappen. *Oeuvre du Secours Discret à Gand*. 1914-1919. Gent, Drukkerij D'hooghe, 1919, p 1

⁴⁶² A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog...* p 65 en p 69. De cijfers van Capiteyn zijn niet onbetwist. In het officiële jaarverslag vinden we in september 1916 alleen al 1763 gezinnen en in december 1915 3352 gezinnen (voor Groot-Gent). Verslag van het Provinciaal Komiteit van Oost-Vlaanderen 1916. Gent, uitgeverij Buyck, s.d., p 64.

⁴⁶³ Bib Ugent VLBL HFI. C. 169.08 *Chômage 1915* Brief van 16 augustus 1915. “Het nieuw tot stand gekomen werk heet ‘t Halfkluitjes Werk, een echte Gentsche naam die, wij zijn er zeker van, sympathiek zal zijn aan onze bevolking. Wie zal zich niet aangetrokken gevoelen (sic) zeven halve kluiten in de week te geven om noodlijdenden te helpen *die tot hiertoe vruchteloos aan vele deuren zijn gaan kloppen*. Die de wekelijkse omhaling wil vermijden, kan inteekenen (sic) voor een jaarlijkse bijdrage van 20 frank (...). Ondertekend door onder andere Joseph Nève.

Afbeelding 15. Regelmatig terugkerende wekelijkse toelagen door gewestelijk Komiteit van Groot-Gent (lokale NKHV) aan verschillende liefdadigheidswerken, 1916

Bron: Verslag van het Provinciaal Komiteit van Oost-Vlaanderen 1916

Wat maakt de kleur van de kat uit, als ze maar muizen vangt...?

Waren er eigenlijk wezenlijke verschillen tussen de manier waarop deze spelers werkten op het terrein?

Absoluut. De financiële hulpverlening van het Gentse stadsbestuur was guller dan die van het NKHV en zoals we hierboven reeds vaststelden, was ze ook meer gericht op de arbeiders, haar *kiezers*.

In het voorjaar van 1916 liepen de darsenwerken ten einde, waardoor de stad met een enorm werklozen- en onderstandsprobleem geconfronteerd zou worden. Het stadsbestuur wou het loon dat de darsenwerkers zouden verliezen compenseren door een nieuwe, aanvullende uitkering (bovenop de inspanningen in soepkeukens enzovoort). Op 18 oktober 1916 werd het reglement voor die uitkering goedgekeurd. Een gezin met drie kinderen (één kind onder de 16 en twee kinderen onder de 10 jaar) kon hulp krijgen zolang hun inkomen de 24 frank niet oversteeg. Bij het NKHV lag die drempel op 15 frank. Met andere woorden: het NKHV definieerde “leefbaarheid” minimaler dan het stadsbestuur. Cruciale vaststelling in heel dit onderzoek is dat de **basis van deze regelgeving werd gelegd via enquêtes in**

arbeidersgezinnen in juli 1916.⁴⁶⁴

De soepkeukens zijn een ander voorbeeld. De stad Gent was al vrij vroeg begonnen met het bekostigen van soepkeukens voor stedelijke armen. Pas in het najaar van 1916 (en ik geloof niet dat de datum toevallig is) begon de Oost-Vlaamse NKHV-afdeling aarzelend met een soortgelijk initiatief.⁴⁶⁵

De toestand die ik hierboven heb geschetst vertoont een merkwaardige parallel met de privatisering van vandaag. De term is een beetje anachronistisch, omdat de winst die het NKHV maakte via de voedselhulp terugvloeyde naar andere liefdadige projecten en niet naar ondernemers. Maar toch zien we dat de verlieslatende activiteiten (soepkeukens, werklozenonderstand) overgelaten werden aan het openbaar bestuur van Gent, dat zich dan ook diep in de schulden stak. De privé-initiatieven concentreerden zich op de “betere” groepen. De initiatiefnemers van het Groen Kruis (gaarkeukens voor de burgerij) gingen dan ook geen schulden aan. Hun activiteiten waren in zekere zin rendabel.

De realiteit door een burgerlijke bril, deel II. Het profitariaat.

We zagen reeds dat sommigen binnen de West-Vlaamse burgerij er snel bij waren om het geldgewin van de arbeiders aan te dikken (zie p 102). In de industriële stad Gent was de situatie zo dramatisch dat ik geen parallele mechanismen heb teruggevonden.

Toch blijft de omgang van de burgerij met het klassenverschil en de armoede een onuitputtelijke bron van verwondering. Ik zal dit illustreren aan de hand van twee stemmen: die van een historicus en die van een Gents inspecteur van het NKHV.

Mijn eerste voorbeeld is de kwestie van het “**profitariaat**” binnen de hulpverlening. Het innen van uitkeringen waarop men geen recht heeft is natuurlijk een tactische

⁴⁶⁴ *Verslag van het Provinciaal Komiteit van Oost-Vlaanderen 1916.* Gent, uitgeverij Buyck, s.d., p 72 en 74 voor de barema's. Met andere woorden, de manifestaties leveren resultaten op. De enquêtes werden niet teruggevonden in het archief.

⁴⁶⁵ *Verslag van het Provinciaal Komiteit van Oost-Vlaanderen 1916.* Gent, uitgeverij Buyck, s.d., p 6. Dit initiatief werd pas afgeschaft in Gent in februari 1919. RAB 271-1 Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en Voedingskomiteit Gent-Stad. 254 Processen-verbaal van het Gewestelijk Comité Gent. We hebben hierboven reeds gezien dat de Aarrijkenaars moesten wachten tot april 1917.

praktijk bij uitstek. Helemaal in lijn met de vooronderstellingen van de toenmalige sociale politiek, waren de elites daar dan ook voortdurend om bekommerd. De angst leefde dat arbeiders door de uitkeringen zouden vervallen tot luiheid.

Gents oud-schepen en dagboekschrijver Marc Baertsoen was voorzitter van het **Centraal Bureau voor Identificatie en Controle**, opgericht in december 1916. Deze instelling moest fraude bij het “profitariaat” aanpakken. De Baere, zich baserend op Baertsoens nota’s, schrijft het volgende.

*Een onmiskenbaar probleem was het feit dat al deze hulporganisaties onafhankelijk van elkaar bestonden. (...) Het profitariaat teerde weelderig. Men voelde de behoefte om een gecentraliseerde organisatie tot leven te roepen die inlichtingen verzamelde over de hulpbehoevenden.*⁴⁶⁶

Opnieuw zien we het gevaar van geschiedschrijving over het dagelijks leven zonder een degelijk, kritisch analysekader. Mijn **eerste kritiek** op deze paragraaf betreft het woordje “onafhankelijk”. Het is natuurlijk waar dat er aparte organisaties waren die zich met hetzelfde bezighielden. De grote nuance die ontbreekt is dat deze organisaties in essentie allemaal (gedeeltelijk) uit dezelfde subsidiepot putten, namelijk die van het NKHV. Het was met andere woorden gemakkelijk geweest voor het NKHV om de centralisatie volledig door te trekken en meteen een vlotte controle uit te oefenen. In de plaats daarvan koos men voor een gedeeltelijke autonomie van duizenden kleine *Oeuvres*. Die versnippering kwam de hulpverlening niet ten goede en de arbeiders waren zeker ook geen vragende partij.

Toen de gevolgen daarvan duidelijk werden richtten de hulpverleners een *nieuwe* instantie op om dit te verhelpen. Men stak de hand niet in eigen boezem maar richtte zich direct op het immoreel gedrag van de hulpbehoevenden.

Mijn **tweede kritiek** betreft de “weelderige groei van het profitariaat”. Het jaarverslag voor Groot-Gent stelt zwart op wit dat er in 1916 zo’n 5510 gevallen van fraude werden ontdekt, oftewel zo’n 4,5% van de ondersteunden. In die gevallen werd de onderstand verminderd of geschorst.⁴⁶⁷ Is dat de alomtegenwoordigheid van het profitariaat? Mij lijkt dit nog een vrij gunstig resultaat. Zo er al iemand profiteerde van de situatie was het de middenstand. Baertsoen zelf schreef op dezelfde dag dat

⁴⁶⁶ I. De Baere *Een stad in oorlogstijd...* p 80

⁴⁶⁷ Verslag van het Provinciaal Komiteit van Oost-Vlaanderen 1916. Gent, uitgeverij Buyck, s.d., p 58-59-60.

Gentse vrouwen *en masse* de straat optrokken in zijn dagboek dat “*les bouchers cachent de la viande et la vendent, à gros prix, à quelques clients privilégiés.*”⁴⁶⁸

Mijn **derde kritiek** betreft de impliciete suggestie dat het cumuleren van hulp per definitie immoreel was, een daad van asociaal profiteren. De aandacht gaat dan exclusief naar de “steuntrekkers” maar niet naar de bredere context of de werking van de hulpverlening.

De *context* was grimmig. Historici en dokters uit die periode (zie ook infra) stellen vast dat de rantsoenen schromelijk tekort schoten. Vanuit die vaststelling kunnen we ons ook de vraag stellen of het cumuleren van hulp wel zo onbegrijpelijk was.

Bovendien wist de tijdgenoot zelf vaak niet waar men iets konden krijgen en of men dat al dan niet mocht cumuleren. In *Vooruit* lezen we artikels die de mensen moesten helpen bij de correcte *berekening van hun steungeld* omdat velen het onderscheid tussen voedingssteun en werklozensteun niet kenden. Ook werd er voortdurend bericht over het tijdstip en de plaats van nieuwe bedelingen. Een paar uur vroeger aan een bureau staan maakte soms het verschil tussen een volle en een lege maag.⁴⁶⁹

De werking van de hulpverlening was een haast onontwarbaar kluwen (ik verwijs naar mijn eerder betoog vanaf p 67). In het Provinciaal archief vond ik echter een **intern document** met daarin een kritische **evaluatie door de inspecteurs van de werkloosheidsonderstand** in regio Gent. De *timing* is een meevaller voor mij, want brief is namelijk gedateerd 6 mei 1916. Dit is met andere woorden, een aanklacht door medewerkers van het NKHV, die de reglementen van het NKHV ook uit hun duimpje kenden.

Zij protesteerden tegen de *voortdurend wisselende* regels inzake barema's. In de brief lezen we:

⁴⁶⁸ M. Baertsoen *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918...* p 154

⁴⁶⁹ Vooruit van 5/1/1916, 7/1/1916 en 9/1/1916. Het NKHV ging niet, zoals de fiscus vandaag, pro-actief te werk. Mensen moesten zelf naar het hulpverleningsbureau stappen en zich voorzien van de nodige bewijsstukken. Het befaamde onderscheid tussen onderstand A (voeding) en onderstand B (werklozensteun) werd later afgeschaft. Er waren trouwens nog een paar letters: militiegeld voor soldatenvrouwen of hulp voor kantwerksters bijvoorbeeld.... Vooruit schreef dat de mensen van hot naar her liepen zonder resultaat. In 1917 ging men in Brussel zelfs over tot de oprichting van een apart informatiebureau om het overzicht tussen de vele particuliere organisaties te verduidelijken. Zie D. De Weerd. *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog...*p 55

*(...) La situation difficile dans laquelle les modifications continues et contradictoires du règlement placent les inspecteurs. (...) Mais ce que nous désirons vous faire connaître surtout, c'est le désarroi dans lequel nous nous trouvons; ce désarroi nous enlève notre conviction en la justice et l'équité du règlement ...*⁴⁷⁰

De inspecteurs noemen een drietal voorbeelden uit de praktijk waarbij de mechanismen ter berekening van het barema tot absurde resultaten leidden. Zo werkte de reductieregel voor inkomensbarema's in het voordeel van de niet-werklozen terwijl half-werklozen plots geen recht meer hadden op financiële hulp. Omdat deze vondst zo uniek is heb ik hem integraal opgenomen in bijlage 7. Ook uit correspondentie uit de Vliegende Bladen blijkt dat te Gent de minderjarigen van gesyndiceerde huishoudens bevoordeeld werden boven anderen.⁴⁷¹

Het citaat van De Baere, gebaseerd op de mening van Marc Baertsoen, kan wel historiografisch genoemd worden. Het is echter geen geschiedschrijving over het dagelijks leven, maar wel over het functioneren van culpabiliseringsmechanismen ten opzichte van de arbeider.

De realiteit door een burgerlijke bril, deel III. Een bewaard inspectieverslag.

Hierboven heb ik reeds vermeld dat de inspectieverslagen van het NKHV voor het grootste deel vernietigd werden in de jaren vijftig. In NKHV-documenten in het provinciaal Archief van Oost-Vlaanderen vond ik één enkel inspectiedossier uit 1920 (!) terug, bestaande uit drie brieven.⁴⁷² Dit is dus ook een unieke vondst.

Het dossier betrof de gevluchte leperling E.V. die te Gent verbleef, een weduwnaar met meerdere jonge kinderen. E.V. had de heer Charles De Hemptinne gecontacteerd, waarna De Hemptinne aandrang op extra werkloosheidsonderstand voor het behoeftige gezin. Naar aanleiding van die vraag van *hogeraf* ging een inspecteur op huisbezoek bij E.V.

⁴⁷⁰ PAOV 4A 1949 *Stukken betreffende voedselhulp / werkloosheid*. Brief van 6 mei 1916 gericht aan de voorzitter van de Werkloosheidsonderstand – afdeling inspectie (stuk 1448)

⁴⁷¹ Universitaire Bibliotheek Gent VLBL HFI. C 169.09 *Chômage 1916*. Brief van 26 oktober 1916 aan Schepenen De Weert.

⁴⁷² PAOV 4A 1936 A. *Archief inspecteur Wijngaert over de werklozensteun en Provinciaal Komiteit voor Hulp en Voeding*. Brieven van Charles de Hemptinne op 27 april 1920 aan de Gouverneur van het Oost-Vlaamse NKHV, brief van provinciale directeur van de werklozenonderstand van 30 april 1920 en inspectieverslag van 7 mei 1920.

De conclusies van het inspectieverslag waren vernietigend voor E.V. De inspecteur nam vooral aanstoot aan de “*weezinwekkende vuiligheid en wanorde in het huis*” en het vrijpostig gedrag van twee buurvrouwen tijdens het verslag. De jongste van deze twee vrouwen beantwoordde de vragen die de inspecteur aan E.V richtte en behandelde diens kinderen met een zekere autoriteit. De inspecteur noemde haar onbeleefd en vermoedde dat zij en E.V. onwettig samenwoonden (wat door E.V. werd ontkend).

Ook schreef de inspecteur dat de zoon die tot voor kort het gezinsinkomen leverde het huis had verlaten, zijn werk had opgegeven en zich in de drank had gestort. Zijn besluit was dat E.V. de liefdadige gevoelens van zijn beschermheren exploiteerde. Anderen zouden zeggen dat hij daar succesvol had op ingespeeld.

Het dossier bevat enkele contradictorische elementen. In de brief van 30 **april** 1920 werd het loon van zoon L.V. meegerekend in het barema. Door dit supplementaire inkomen kwam het gezin niet verder in aanmerking voor hulp. Maar uit het inspectieverslag van 5 **mei** 1920 bleek dat L.V. geen werk meer had en dat er dus van een supplementair inkomen geen sprake was. Bovendien zei de inspecteur dat E.V. twee andere behoeftige familieleden in huis had gehaald. Onder die omstandigheden was hun hulpbehoevendheid nog groter en had het gezin theoretisch recht op meer steun. De inspecteur zag het echter niet zo. Hij zei dat E.V. “*zijn familiale lasten had verzwaaard*” en suggereerde daarmee dat de man onoordeelkundig was en niet wist hoe hij zijn toestand kon verbeteren.⁴⁷³

De indruk overweegt dat deze inspectieverslagen eerder op morele dan op financiële criteria berustten. Toch had deze man, die zogenaamd in vuiligheid en “zonde” leefden, de katholieke De Hemptinne kunnen overtuigen om zijn belangen te vertegenwoordigen.

Niet de enorme kloof tussen de ervaringen van burgerij en die van arbeiders is op zich verbazingwekkend. Het is de evidentie waarmee dit klassenverschil werd aanvaard, de segregatie tussen rijk en arm die mij na dit maandenlange onderzoek nog steeds treft. Om de kloof visueel te illustreren, toon ik enkele foto's uit het

⁴⁷³ PAOV 4A 1936 A. *Archief inspecteur Wijngaert over de werklozensteun en Provinciaal Komiteit voor Hulp en Voeding*. Inspectieverslag van 7 mei 1920. Dit verslag was niet opgesteld door inspecteur Wijngaert zelf. Hoe het dan in de map die zijn naam droeg was beland is onduidelijk.

Brusselse.⁴⁷⁴ Voor Gent zullen zeker gelijkaardige beelden bewaard zijn – het Groen Kruis had bijvoorbeeld een refter in de Nederlandse Schouwburg.

Wat juist interessant is, is dat deze beelden expliciet werden gebruikt in de representatie naar de buitenwereld toe. Het publiek dat zich het glamoureuze fotomagazine *L'Evenement Illustré* kon betalen, was blijkbaar geboeid in dit *soort human interest* reportages.

Afbeelding 16. De Brusselse *restaurants économiques*, gaarkeukens voor de burgerij in 1915.

Afbeelding 17. De Brusselse stedelijke soepkeukens voor de werkende klasse, 1915

⁴⁷⁴Alle foto's zijn afkomstig uit *L'Evenement Illustré*, april 1915, nr 6, p 13 en p 12. Ik had geen tijd meer om de visuele collecties van het stadsarchief Gent te bekijken. Deze foto's werden genomen bij verkennend onderzoek.

Afbeelding 18. Schoolkinderen in Brussel krijgen soep in 1915.

En ondanks het feit dat de *cantines bourgeoises* geen kale refters waren met hier en daar een Amerikaanse vlag, toch geneerden veel burgers zich om daar de maaltijd te nuttigen. Men kan zich voorstellen hoe het er in de soeprijen aan toging. Over deze vernedering in de publiek ruimte schreef *Vooruit*:

*“Wanneer de niet-werkman moet ondersteund worden, mag dat wel verdokenweg (sic) gebeuren, mag het niemand zien of weten. Doch van de werklieden mag en moet geheel de stad het weten!”*⁴⁷⁵

13.3 Dwangarbeid. “Wij zijn werklieden, geen slaven.”

Een open brief van Gentse arbeiders leidt tot politieke actie.

In oktober 1916 (na het beëindigen van de darsenwerken) riepen de Duitsers de eerste dwangarbeiders op in Gent. Het kwam de burgerij volgens Capiteyn niet helemaal ongelegen, want de eerste slachtoffers waren “*ongure of op liefdadigheid aangewezen elementen van wie de Duitsers de gemeente wel wou ontlasten*”. De affiche viseerde “*personen die [...] tengevolge van spel, dronkenschap, ledigheid, vrijwillige of onvrijwillige werkeloosheid, voor hun onderhoud [...] vreemde hulp verkrijgen.*”⁴⁷⁶

Geleidelijk aan verspreidde verontwaardiging over de opeisingen zich bij de burgerij van Gent. Een clandestien genomen foto toont de gewapende jacht van *Feldgrauen* op arbeiders in de Vlaanderenstraat. Op de achtergrond staan enkele obers en winkelende dames verschrikt te kijken naar de kogelinslagen op de grond.⁴⁷⁷ De samengedreven mannen en soms zelfs grijsaards werden door alle gezagsfiguren (bisschoppen, parlementariërs) vergeleken met **slaven**.⁴⁷⁸ In de documenten van Joseph Nève vinden we het volgende pamfletje.

⁴⁷⁵ I. De Baere *Een stad in oorlogstijd...* p 83 en K. Devolder ed. *Bezet België, 1914-1918. Tekeningen, prenten en foto's uit de oorlogsarchieven van het Algemeen Rijksarchief*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1998, p 52. De sportprent van Rene Barbier toont twee gasten die gegeneerd naast elkaar hun maaltijd nuttigen, elk verscholen achter hun eigen krant.

⁴⁷⁶ A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog...* p 82 en S. De Schaepdrijver *De Grootte Oorlog...* p 13

⁴⁷⁷ D. Vanacker *Het 14-18 boek. De kleine Belgen in de Grote Oorlog*. Zwolle, Waanders Uitgevers, 2006, p 341.

⁴⁷⁸ W. Dedobbeleer *De Grootte Oorlog bekeken door een pince-nez...* p 67. Clerus, magistratuur en parlementariërs in het *Occupationsgebied* protesteerden in golven tegen deze “moderne slavernij”.

Afbeelding 19. Affiche gericht aan de neutrale landen om zich te verzetten tegen de opeising van Belgische arbeiders.

Bron Stadsarchief Gent.

Dedobbeleer vond in de notulen van het stadsbestuur geen directe bewijzen van protest door de politici. Ook stelde hij vast dat de parlementariërs uit het *Etappengebied* de protestbrief van november 1916 uit het *Occupationsgebied* niet ondertekenden – zij zaten immers opgesloten. Hij besloot dat het een open vraag blijft of er in Gent politiek werd opgetreden ten voordele van de opgeëisten.⁴⁷⁹

Die open vraag kan ik nu beantwoorden. De Oost-Vlaamse parlementariërs tekenden in december 1916 officieel protest aan tegen de deportaties die nu ook arbeiders met werk troffen.⁴⁸⁰

De eerste opeisingen van *werklozen* in Gent (oktober) leidden dus niet zo snel tot politieke actie als in het *Occupationsgebied*. Op het eerste gezicht lijkt dit het logische vervolg van de burgerlijke sociale politiek. Men protesteerde maar zodra de zonen van “*des familles bourgeoises les plus aisées, même de la noblesse*” werden opgeëist.⁴⁸¹ Maar er is meer aan de hand. Begin december keerden de eerste arbeiders *terug* naar Gent. De bevolking vernam dat zij niet naar Duitsland, maar

⁴⁷⁹ W. Dedobbeleer *De Grootte Oorlog bekeken door een pince-nez...* p 67

⁴⁸⁰ SAG M 33/ 13 Archief neergelegd door de Burgemeester, brief van 1 december 1916

⁴⁸¹ M. Baertsoen *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918...* p 214 (28 november 1916)

naar Noord-Frankrijk waren versleept.⁴⁸² Maar wat doorslaggevend leek te zijn was de actie van 16 opgeëiste Gentse arbeiders.

Alweer vond ik dit document terug in enkele vaag aan het NKHV gerelateerde mappen in het Oost-Vlaams Provinciaal archief. In een ongedateerde, getypte brief getiteld "*Wat de Gentsche werklieden zeggen die opgeëischt werden en voor ziekelijkheid mochten weerkeren*" worden de ervaringen van deze werklieden tot zaterdag 29 november 1916 beschreven. Het document is integraal opgenomen in bijlage 8.

Blijkbaar richtten de werklieden deze brief aan de Stedelijke Commissie voor Opgeëisten uit verantwoordelijkheidsgevoel voor de achterblijvers. De toestanden uit de brief zijn een verontrustende voorafspiegeling van getuigenissen uit de concentratiekampen, met dat verschil dat de omwonenden hen af en toe nog eens voedsel gaven uit medeleven. De brief spreekt over uithongering, geweld en vernedering aan het Noord-Franse front. Aangezien het document beland is op het Oost-Vlaamse provinciale niveau, lijkt de link met het protest van de senatoren logisch.⁴⁸³ Misschien dachten de arbeiders dat als de berg niet naar Mohammed kwam, Mohammed naar de berg moest gaan. Nog interessanter is de afsluiter:

*"Wij willen onze heiligen belofte niet breken en menen onzen plicht te vervullen met U, heren van de Stedelijke Commissie, bekend te maken met het lot van uwer stadsgenoten, onzer werkgezellen, ten einde ze als opgeëischte verplichte werklieden te zien behandelen en niet als getyranniseerde slaven."*⁴⁸⁴

Niet alleen spelen de arbeiders hier handig in op het slavenmotief, ze maken meteen ook duidelijk dat ze *zichzelf zien* als werklieden met recht op een zekere trots, en niet als meelijwekkende slaven. In hun gebruik van de term wijzen ze hem meteen ook af. De term slavernij suggereerde immers de tragiek van de machtelozen. De slaven

⁴⁸² I. De Baere *Een stad in oorlogstijd...* p 36

⁴⁸³ De officiële partijdocumenten onthullen niets over een dergelijk initiatief. Toch is het opmerkelijk dat Jozef Volckaert, metaalarbeider en BWP-militant (maar geen politicus) in zijn memoires haast letterlijk dezelfde termen gebruikte en dezelfde feiten vertelde als deze 16 werklieden. Zie J. Volckaert *En dat alles voor een paar tirannen. Herinneringen van een socialistische arbeider*. Leuven, Kritak, 1983. Misschien kende hij het milieu goed, of misschien was dit initiatief wijdgekend in de volksbuurten van Gent.

⁴⁸⁴ PAOV 016.722.5 Map "*Privée*" *Wat de Gentsche werklieden zeggen die opgeëischt werden en voor ziekelijkheid mochten weerkeren* (ongedateerde brief)

konden te gemakkelijk het symbool worden voor het algemene lijden van België, een lijden dat voor “onbehandelbaar” kon doorgaan zolang er geen militaire bevrijding kwam.

Maar de problematiek van mishandelde werklieden die “*behoorlijk loon en slaping*” waren beloofd, was hun eigen, particuliere belang dat behandeld *moest* worden – aldus de 16 Gentse werklieden. Twee andere motieven in de brief zijn de sacrale retoriek en de solidariteit. De brief illustreert de solidariteit tussen arbeiders onderling en spoort via een slimme retoriek ook de hogergeplaatsten aan om dit voorbeeld te volgen (de volgorde en het contrast tussen “uwer stadsgenoten, onzer werkgezellen” is veelzeggend).

Officiële rantsoeneringsregels voor de opgeëisten: een ramp op het terrein.

Hoewel de Belgische leiders dus werden aangesproken op hun verantwoordelijkheid, kwam er nauwelijks verbetering in de situatie. Niemand kon op tegen de Duitse militaire overmacht. Vanaf 1917 werden velen wel gewoon in een Belgische gemeente tewerkgesteld, maar daarmee waren hun voedingsproblemen niet opgelost.

De opgeëiste arbeiders moesten worden geschrappt van de rantsoenlijsten in hun thuisstad. Ze moesten hun rantsoenen krijgen op de plek waar zij werkten. Dit liep niet altijd vlekkeloos. In 1918 kloegen arbeiders nog regelmatig dat zij gewoon geen rantsoen konden krijgen en ook niets konden kopen. Tijdens hun verlof zakten ze dan af naar het betrokken bureau wat, aldus een NKHV-afdelingsdirecteur tot “*assez graves désordres dans l’organisation de nos services*” leidde.⁴⁸⁵ De Duitsers verschuilden zich achter de regeling om de opgeëisten nog minder te geven. Een NKHV-rapport uit Gent stelt dat:

[les travailleurs de notre région] ont vraiment à se plaindre et leurs réclamations sont tres justifiées. Nous répondons à toutes les personnes qui viennent réclamer ici, que

⁴⁸⁵ RAB 271-1 *Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen...*203 Lijsten van opgeëiste arbeiders, bevoorraad in de gemeente waar ze zijn tewerkgesteld. Met bijlage in verband met klachten. Brief van 8 april 1918 aan de heer Schoentjes, secretaris van de Provinciale NKHV-diensten. Hier ging het om arbeiders uit Zwijnaarde die te Kortemark moesten werken. Verder de brief van 11 februari 1918 gericht aan het Provinciale Comité Voor Hulp en Voeding door de directeur van het gewest Tielt. Merk op dat dit bestand over klachten door opgeëiste meer dan 10 centimeter dik is.

*les intéressés doivent s'adresser soit au comité local de leur lieu de travail, soit aux représentants de l'autorité qui les cocupe, mais cela ne solutionne pas la question.*⁴⁸⁶

De balans voor de opgeëiste Belgische werklieden (*Zivil Arbeiter Bataillone* of ZAB), zowel in Duitsland als in België, oogt bijzonder triest. De helft van alle opgeëisten uit Groot-Gent werd ingezet aan het front in Noord-Frankrijk, dat dan ook bezaaid ligt met ZAB-kerkhoven. Ondertussen is wetenschappelijk vastgesteld dat het mortaliteitscijfer van deze groep zelfs hoger lag dan dat van de Russische krijgsgevangenen, een groep waarvan we lang dachten dat zij de ergste brutaliteiten moesten ondergaan.⁴⁸⁷

Ondertussen groeide het aantal huisvrouwen die zich moesten prostitueren in Gent aan. De winter van 1916-1917 duurde tot in april en de algemene demoralisatie (sommigen zouden het post-traumatisch stress syndroom noemen) greep om zich heen. In maart 1918 werd in Gent dan ook nog eens een activistisch stadscollege geïnstalleerd. Burgemeester Braun werd naar Duitsland gedeporteerd, Anseele en de anderen namen ontslag. De bevolking geloofde niet meer dat de bezetting ooit zou eindigen.⁴⁸⁸

13.4 Samenvatting. De aanloop naar juni 1916.

We weten nu wie de belangrijkste spelers in het veld van de hulpverlening waren en hoe zij hun taken invulden. We hebben ook herhaaldelijk vastgesteld dat de **actieve dialoog** tussen gewone mensen en de autochtone bewindvoerders belangrijker was dan tot nu toe bleek uit de literatuur – alleen dat was al een belangrijk doel van mijn onderzoek. De enquêtes bij arbeidersgezinnen in juli 1916 en de brief van arbeiders in december 1916 zijn treffende voorbeelden.

⁴⁸⁶ RAB 271-1 *Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen...* 203 Lijsten van opgeëiste arbeiders (...) met bijlage i.v.m. klachten. Brief van Regionaal secretaris Gent extra-muros aan de heer Schoentjes, secretaris van de Provinciale NKHV-afdeling, op 6 februari 1918

⁴⁸⁷ D. Vanacker *Het 14-18 boek. De kleine Belgen...* p 343 en M. Spoerer "The mortality of allied prisoners of war and Belgian civilian deportees in German custody during the First World War: a reappraisal of the effects of forced labour. In *Population Studies*, vol. 60, nr 2, juli 2006, p 129 en 121.

⁴⁸⁸ A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog...* p 101-102 en D. De Weerd. *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*. Stichting Mens en Cultuur ism IGM en SVV, Gent, 1993, p 90-91. I. De Baere *Een stad in oorlogstijd...*p 38-42.

Voor we ons, met behulp van “subjectieve” bronnen richten op de staatmanifestatie zelf kan het geen kwaad om enkele contextelementen snel terug in herinnering te brengen. Al deze elementen zijn afkomstig uit “objectieve” institutionele bronnen.

De hulpverlening in Gent was versnipperd en daar werd in januari 1916 zelfs in de krant over geklaagd. In het voorjaar van 1916 functioneerden de NKHV-winkels zo slecht dat het stadsbestuur overging tot een concurrerend initiatief – zonder succes. In mei 1916 hadden de inspecteurs de “*desarrois*” ten gevolge van voortdurend wisselende NKHV barema’s aangeklaagd bij hun oversten. Het NKHV leek op dat moment vooral bezig te zijn met de voorziening van restaurateurs. De angst voor het “*alomtegenwoordige profitariaat*” zou zich eind 1916 concretiseren in een apart bureau voor controle.

Qua stedelijke politiek moet het einde van de darsenwerken gesignaleerd worden. In juni 1916 was het al duidelijk dat het project niet veel langer gerekt kon worden en Anseele liet affiches uitplakken om de onrust bij de darsenwerkers te sussen.⁴⁸⁹ Duizenden gezinnen stonden op het punt hun schamele inkomen te verliezen.

Arm en rijk waren totaal gesegregeerd in de publieke ruimte. Wel werd de arbeidersbevolking gedwongen om vaak urenlang op straat – in het zicht van iedereen – aan te schuiven. Ondertussen was ook het politiekorps terug op zijn vooroorlogse niveau, aangesterkt door nieuwe rekruten die misprijzend klakagenten werden genoemd.

Bovendien werd het **vlees** vanaf maart 1916 voor het eerst gerantsoeneerd door het stadsbestuur. Het rantsoen werd vastgesteld op *150 gram per persoon en per week*, maar werd in de praktijk nooit gehaald.⁴⁹⁰ Maar nog erger dan een klein stukje vlees op je bord krijgen was het om dat vlees niet eens te zien of te proeven. De stedelijke soepeters kregen hun vlees in de soep, waarvan algemeen geklaagd werd dat het

⁴⁸⁹ W. Dedobbeleer *De Grote Oorlog bekeken door een pince-nez...* p 68, gebaseerd op de collegeverslagen.

⁴⁹⁰ Ter herinnering: de voedingsdriehoek beveelt toch 100 gram vlees per **dag** aan en dat in een periode dat de meeste Westerlingen sedentaire arbeid leveren in comfortabel verwarmde omstandigheden. Zie *De voedingsdriehoek. De basis van elk voedingsadvies*. In: http://www.gezondheid.be/index.cfm?fuseaction=art&art_id=550, geconsulteerd in april 2011.

een onsmakelijk brouwsel was.⁴⁹¹ Het is dus begrijpelijk dat de stedelijke armen zichzelf beschouwden als relatief gedepriveerd.

Op 17 mei nam het **Duitse bestuur** nieuwe verordeningen die de rantsoenering van de Gentenaars moesten verzekeren. De uitvoer van voedingsmiddelen was schering en inslag en moest worden gestopt.⁴⁹² De situatie in de grootstad moet wel heel wanhopig zijn geweest als de bezetter er al maatregelen voor nam.

De timing van de manifestatie is dus niet toevallig. Het was zowel een hoogtepunt als een orgelpunt. Alles wat onderhuids had liggen broeien spatte voor het eerst naar buiten. Maar kort daarna verslechterde de moraal en vanaf 1917 geloofde de bevolking dat de bezetting eeuwigdurend zou zijn.

14. “Ge ziet wel, als de wijven er zich eens mee bemoeien.”⁴⁹³ De straatmanifestatie van juni 1916, haar resultaten en haar vervolgstuk.

Op 2 juni was er een volksoproer aan de Noordkaai. Een (Belgische) agent die zich op dat ogenblik ter plekke bevond greep niet in – ondanks het aandringen van een Duitse militaire politieagent of MP – en werd voor die nalatigheid bestraft met twee dagen schorsing.⁴⁹⁴

Op 20 juni lezen we in het dagboek van Joseph Nève, katholiek advocaat, historicus en lid van het Gentse hulpkomiteit dat *voor de tweede keer* volkmanifestaties hadden plaatsgevonden.

“Plusieurs centaines de femmes ont réclamé à grands cris du pain et des femmes (...) ont marché devant l’hôtel de Ville, le Halle aux Draps (siège du Comité Provincial) et même le Kommandantur.”⁴⁹⁵

Het **repressie-apparaat** werd klaargestoomd. Het Gentse korps kreeg diezelfde dag nog een briefing over het verbod op stoeten en verzamelingen. Al wie dit verbod brak riskeerde een boete van 1000 mark. Een affiche van de Etappen-Komandant Von Wick op 20 juni 1916 waarschuwde dat deelnemers aan samenscholingen en al wie

⁴⁹¹ M. Baertsoen *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918...* p 154 en p 170

⁴⁹² SAG XVI 312 Registers van de politionele dagorders, dagorder 8 juni 1916.

⁴⁹³ Citaat afkomstig uit J. De Graeve *De Hel en hoe ze op aarde kwam...* p 118

⁴⁹⁴ SAG XVI 312 Registers van de politionele dagorders, dagorder 24 juni 1916.

⁴⁹⁵ SAG XXI/1950 / 6-7 Het dagboek van Joseph Nève.

niet naar een politieagent luisterde bestraft zouden worden met *minimum 5 jaar* gevangenisstraf.⁴⁹⁶ Dit waren ernstige straffen.

Ook mochten de agenten niet op hun lauweren rusten eenmaal de stoet uiteengedreven was. Ze moesten erop toezien dat de betogers zich niet konden hergroeperen en meteen het middenbureel verwittigen. Blijkbaar waren sommige agenten ijverig genoeg in het uitvoeren van deze bevelen. Op 21 juni werd alweer een speciale “theorie” of uiteenzetting voor het korps gehouden over de betogingen. Tevergeefs, want op 22 juni negeerden Gentse agenten opnieuw een betoging in de Borluutstraat.⁴⁹⁷ De klakagenten hadden zoals we hebben gezien, weinig gezag. Dat sommigen zich in dit specifieke geval ook niet geroepen voelde om preventief in te grijpen, is nieuw. De eisen van de manifestanten hadden blijkbaar een stuk legitimiteit bij de stedelijke politie.

Meer informatie over de bijwijlen euforische **sfeer** van de betoging zelf vinden we bij De Graeve (zie voor duiding bij deze bron p 153).⁴⁹⁸ Het verslag is uiteraard geromantiseerd, maar maakt toch enkele rake observaties. Volgens De Graeve liepen al enkele dagen voor de betoging de huisvrouwen van de Muide voortdurend in elkaars gezelschap. Zij juttten elkaar op met “*vflammende toespraken*”. Op de dag zelf besloten verschillende wijken in stoet te manifesteren richting Lakenhalle. Daar bevonden zich “*de gladder heren, het schoelje van de Kuiperskaai*” zoals zij door de arbeidervrouwen benoemd werden. Het NKHV had een hoofdzetel aan de Lakenhalle maar de dienst werklozenonderstand was gevestigd aan de Kuiperskaai. De voortdurend wisselende barema’s wekten dus even grote woede op als de kleine broodrantsoenen.

Aan de kanaalbrug werden de vrouwen tegengehouden door Duitsers, maar zij geraakten via een omweg toch aan de Lakenhalle. Drie van de vier functionarissen in de Lakenhalle durfden de confrontatie met de lawaaierige menigte niet aan en verdwenen in de burelen. De vierde probeerde de vrouwen – die steeds maar weer om meer brood riepen – weg te sturen door een andere zondebok te gebruiken:

⁴⁹⁶ Verzameling der officiële bekendmakingen [in Gent en omgeving] augustus 1915-31 juli 1916. Sammlung der offiziellen Bekanntmachungen.s.l, s.n, s.d, p 469.

⁴⁹⁷ SAG XVI 312 Registers van de politionele dagorders, dagorder 20, 21 en 22 juni 1916. Ook kloeg men over absentisme bij de jongere collega’s in het korps.

⁴⁹⁸ J. De Graeve *De Hel en hoe ze op aarde kwam...* p 114-118 voor alle informatie en citaten.

“Menschen, gij moet hier niet zijn. Gaat naar het stadhuis!”

De Amerikaanse winkels en de werkloosheidsonderstand waren natuurlijk niet onder het beheer van het stadsbestuur. We zien hier dus een NKHV-functionaris die *zelf* inspeelt op de verwarrende versnippering van hulpinitiatieven!

De vrouwen lieten zich niet afleiden van hun frustraties. Volgens de Graeve was de woede zo groot dat een wat verlegen arbeidersvrouw zich plots ontpopte tot een echte furie:

Wat! Meneer, moeten wij hier niet zijn? Meneer, ge denkt ons alzo af te schepen (...) Met welk recht zet gijlie ons noodeloos op den pegel? Wij zijn het moe, meneer! En als gijlie dat niet weet, of niet weten wilt, omdat gijlie eerst en vooral voor u zelven en voor uwe vriendjes zorgt, en peinst dat het voor de andere duizenden menschen geenen oorlog is, omdat gij 't buiksken vol en warme voeten hebt – hewel meneer gij zijt mis en wij komen het ulie vandaag zeggen... En wij gaan hier niet weg of wij moeten meer broodrantsoen hebben!

Deze prototypische arbeidersvrouw vertolkte een levend *hidden transcript*. Het doet er niet toe of deze vrouw nu echt menschenschuw was en of er nu drie dan wel zeven functionarissen aan de Lakenhalle stonden. De gedachtegang is duidelijk en kan als volgt worden samengevat.

Het volk begreep het contrast tussen de goede rantsoenen van 1914-1915 en de schaarste van 1916 niet.⁴⁹⁹ Aan een gebrek aan hulp kon het niet liggen meende men – de Amerikanen konden bijna niets fout doen. Dat de winst uit de Amerikaanse winkels werd gebruikt voor de werklozenonderstand vond men ook ongeloofwaardig, omdat op die uitkeringen voortdurend “*beknibbeld*” werd. Het was inderdaad zo dat de onderstand voortdurend moest worden aangepast aan de stijgende noden en dat er conflicten waren geweest op het hoogste diplomatieke niveau (zie ook bijlage 1). Het volk werd daar echter niet over ingelicht.

Naast deze manco's in de hulpverlening was er duidelijk ook wrok over de vermeende vriendjespolitiek, de arrogantie van het NKHV-personeel en de

⁴⁹⁹ De Graeve citeerde de massa: “in't eerst ja, toen ging het prachtig... *overvulde Amerikaansche winkels... vleesch, opgelegde boonen met een lekkere tomatensaus en wat hompjes varkensvleesch erin, erwten, linzen, koffie en wat al nog meer... En nu er aan alles schromelijk gebrek werd geleden, ja, hoe zat dat?! Kwam er dan niets meer uit Amerika? En waarom moesten er zulke groote winsten gemaakt worden? Rot was het (...)* Wilden alle die fijne heren eens ruilen? Ja, na den oorlog een banket en eene dekoratie en 't zou best verlopen zijn! (sic)”

Brouwersknechten die aan huis leverden of dienstmeisjes verspreidden verhalen over de rijkelijke diners en de grote voorraadkelders van sommige burgers. De burgerij hield trouwens op alle mogelijke manieren vast aan de notie *van gelijke beproevingen*. Gentenaar Marc Baertsoen, die zich tijdens de juni-dagen voornamelijk druk maakte over de vernederlandsing van de Gentse universiteit, schreef eind 1916 naar aanleiding van van de opeisingen:

*notre malheureuse population ouvrière, (...) qui a été durant cette guerre, vraiment admirable de calme, de dignité et de stoïque résignation au milieu des calamités qui se sont abattues sur elle **comme sur le reste de la nation***".⁵⁰⁰

De impliciete boodschap was dat het lijden van de arbeiders nooit als uitzonderlijker gezien kon worden dan het lijden van alle Belgische burgers – zoals gepercipieerd en verwoord door de mondigste Belgen. Stoïcijns geduld was de enige gepaste houding. De manifestatie verwierp deze gedachtengang. Brood werd opgeëist als een *recht*.

De Graeve, die binnen BWP-kringen te situeren valt, legde de nadruk op de belegering van de Lakenhalle. Pol De Witte, BWP-dissident, zei dat er een massa volk de burgemeester en schepenen wou spreken, die op dat moment niet aanwezig waren. Dit is geen toeval. Hun **selectie** van de feiten (ik hecht daarbij de meeste waarde aan de getuigenis van Nève) is gekleurd door hun positie. De Graeve heeft er belang bij het paarse schepencollege uit de wind te zetten, De Witte is zoals we weten gebeten op schepen Anseele. Toch was het wantrouwen ten opzichte van komiteitsleden vroeger en dieper aanwezig dan dat tegenover het stadsbestuur (zie ook infra).

In elk geval zijn de meeste bronnen het erover eens dat de menigte ruw uiteengeslagen werd door Duitsers én klakagenten, evenwel zonder doden. We kunnen dus niet spreken over een bloederige repressie, maar over een bescheiden succesje. De niet-georganiseerde manifestaties konden niet worden verhinderd en de straten zagen zwart van het volk.⁵⁰¹

⁵⁰⁰ M. Baertsoen *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918...* p 193.

⁵⁰¹ P. De Witte *Alles is omgekeerd : hoe de werklieden leefden 1848-1918...* p 239. Zie ook De Graeve en Nève.

Reacties van het NKHV, het stadsbestuur, de Duitsers en de private spelers.

De Graeve schreef dat het broodrantsoen ten slotte vermeerderd werd en dat de vrouwen daar triomfantelijk over schertsten.⁵⁰² Objectieve bronnen bevestigen dit ook. Het schepencollege gaf al op 19 juni toe kennis te hebben van “*een zekere gisting onder de vrouwelijke bevolking, ten gevolge van onvoldoende voeding*”. Men beloofde aan te dringen bij het NKHV op een vermeerdering. Enkele dagen later kondigde het NKHV-komitee voor Gent dan ook **verhoogde broodrantsoenen** aan.⁵⁰³ In de maandelijkse werkingsrapporten van het NKHV-Gent Stad lezen we dat sinds juli een nieuwe dienst werd ingesteld met het doel meer **eieren** in de stad te laten komen.⁵⁰⁴ De dienst werklozenonderstand (Kuiperskaai) vroeg ook extra geld aan bij het gemeentebestuur, wat werd toegezegd.⁵⁰⁵

Het stadsbestuur zelf was minder geïnteresseerd, maar toch kwamen ook hier een aantal dossiers in stroomversnelling: optimalisatie van de stedelijke **melkerij** na klachten in de kranten en een soort “collectivisering” van de aankoopprocedure van **wit brood** uit Holland. Importeur *Algemene Groothandel NV* mocht voortaan alleen het vervoer doen en stedelijke diensen monopoliseerden de verkoop.⁵⁰⁶ Op 21 juni 1916 ging het stadsbestuur over tot de toekenning van 50 cent per kind en per week (oplopend tot het barema van het NKHV) aan noodlijdende gezinnen die tot nu toe nog geen steun hadden ontvangen van de stad. Er kwam ook 1 frank uitkering per week voor leden van de mutualiteiten en 50 cent aan gezinnen die niet werkloos of hulpbehoevend waren. En men begon met enquêtes bij de arbeidersgezinnen om het nieuwe

⁵⁰² J. De Graeve *De Hel en hoe ze op aarde kwam...* p 118

⁵⁰³ *Gemeenteblad van Gent*, 1916, zitting van 19 juni 1916, p 637 en zitting van 23 juni 1916, p 651 *Verzameling der officiële bekendmakingen [in Gent en omgeving] augustus 1915 tot juli 1916*, s.l, s.n, s.d, p 469.

⁵⁰⁴ RAB 271-1 *Provinciaal Hulp- en Voedingskomitee Oost-Vlaanderen...* 252 Gewestelijk Comité Gent Stad, briefwisseling en rapporten. Rapport van 7 augustus 1916.

⁵⁰⁵ *Gemeenteblad van Gent*, 1916 (boekdeel II) zitting van 3 juli 1916, 8-9 en p 35

⁵⁰⁶ SAG III 216, college en raadszittingen, zittingen van schepencollege op 11 juni 1916 en 21 juni 1916. De aankoop van dit Hollands brood was een stedelijk project. Aanvankelijk legde het schepencollege de leverancier “Algemene Groothandel” vrij weinig regels op. Het brood dat de stad aankocht stroomde echter nauwelijks door naar de stedelijke winkels, maar naar particuliere bakkerijen. Er kwamen klachten. Het is geen toeval dat het bestuur de regels in juni aanpaste. Het brood zou voortaan volledig onder controle van het stadsbestuur staan en niet in het privé-circuit verkocht worden. De aardappeldienst moest de verkoop regelen, aangezien deze dienst door de aardappelschaarste weinig werk hadd. Jaren later getuigde de Gentse Fernande Vander Waerhede dat dit Hollands brood “afkomstig was van burgerhuizen, die zich dit aantrokken”. Dat wil zeggen dat de inspanningen van de stad niet echt herinnerd werden. Zie D. De Weerd. *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog...* p 36

uitkeringsreglement te kunnen opstellen (zie ook supra). We weten niet wat de relatie tussen die enquêtes en het uiteindelijke reglement was. Maar de boodschap die men aan de arbeiders wou geven was dat er geluisterd werd.

De **Duitsers** sloegen, zalfden en sloegen weer. Tijdens die broeierige junidagen deed de *Etappeninspektion* achter de schermen navraag over de toestand van de burgerbevolking.⁵⁰⁷ Aanvankelijk was men bereid om de behoeftige bevolking te voorzien van een extra maaltijd. Zo'n 13 000 personen zouden zo op kosten van de Duitsers gevoed worden.

Maar al gauw trok de Duitse legerleiding dat aanbod terug. Slechts de 500 zwaarst getroffen gezinnen konden eventueel hulp krijgen. Het stadsbestuur verzette zich hiertegen en het lijkt erop dat de kwestie verzandde zonder resultaten.⁵⁰⁸ De Duitsers zouden bovendien kort daarna zijn overgegaan tot opeising van de oogst, waarna in augustus 1916 een provinciaal bevoorraderskomitee werd opgericht om de levering van aardappelen te verzekeren.⁵⁰⁹

Ook de private spelers deden een inspanning waarbij ze – zowel in retoriek als in praktijk – appelleerden aan de *huisvrouwen*. Maar zowel het **Halfkluitjeswerk** als het Verbond van Maatschappijen voor Onderlinge Bijstand (de **mutualiteiten**) moesten bij het stadsbestuur aankloppen om die maatregelen te realiseren.⁵¹⁰

Het vervolgstuk

Na juni bewoog er op bestuurlijk vlak dus heel wat om de noden van de volksklassen te verbeteren, al ging het stadsbestuur daarin het verst. De impact van al deze resultaten was echter vrij vluchtig. De vrouwen konden de oorlogstoestand uiteraard niet wegtoveren. Dit was dan ook niet het einde van het verhaal. In het dagboek van Virginie Loveling lezen we *een jaar later*, op 23 juni **1917**:

Werkvrouwen en eenige mannen doorliepen in stoet de straten, schreeuwend: "Eten willen w'hên!" Er moet een afvaardiging hunner bij den burgemeester zijn geweest. In

⁵⁰⁷ SAG III 216, college en raadszittingen, zittingen van schepencollege op 11 juni 1916 en 21 juni 1916.

⁵⁰⁸ Gemeentebld van Gent, 1916, zitting van 23 juni 1916, p 651

⁵⁰⁹ PAOV Bestuurlijk memoriaal van Oost-Vlaanderen 1915-1916, nr 9, p 699. Zie ook W . Dedobbeleer *De Grote Oorlog bekeken door een pince-nez...* p 48

⁵¹⁰ Gemeentebld van Gent, 1916 (boekdeel II) zitting van 3 juli 1916, 8-9 en p 35

*de nabijheid van het stadhuis zijn de manifestanten door de Duitse politie met helmhoed en blinkende borstplaten toegerust – brutaal verspreid geworden.*⁵¹¹

Er werd verder niets over dit incident teruggevonden, ook niet in het stadsarchief. De datum is wel bijzonder toevallig. “Vierde” de bevolking de verjaardag van de eerste betoging? Of werden de gemoederen verhit door het naamfeest van Sint-Antonius van Padua? Al sinds 1900 was het gebruik in voege gekomen om op die dag, 13 juni, brood uit te delen aan de armen. Een dergelijk gebruik kon aangegrepen worden op claims op hulp te legitimeren.⁵¹²

15. Vervrouwelijkte stad, gegenderd protest.

Demografische verschuivingen

Hoeft het ons te verwonderen dat het vrouwen waren die zich zo prominent en met gevaar voor fysieke molestatie aan straatpolitiek deden? Gezien de politieke onzichtbaarheid en geringe publieke mondigheid die vrouwen hadden in het België van 1916 eigenlijk wel. Maar een nadere blik op de historische realiteit maakt wat hier gebeurde begrijpelijker.

Oorlog verslindt mannen – dit is in alle tijdperken zo. Ook in Gent zien we dat veel vrouwen er plots en voor het eerst alleen voor stonden. De pastoor van de Gentse parochie Sint-Johannes De Doper verwoordde deze veranderende realiteit.

*De schoolbevolking (...) onzer Katholieke scholen klom hetgeen men meent te moeten toeschrijven aan den invloed der vrouw die in veel huishoudens nu alleen schikte aan het bestuur toen de man afwezig was (...) en ook aan de vermindering van den invloed van sommige werkgevers en vermindering van de werking der politiciers.*⁵¹³

Harde cijfers om deze **vervrouwelijking** te staven vinden we andermaal in de bestuurlijke memoriaal van 1916. Hoewel er een duidelijke demografische neergang

⁵¹¹ L. Stynen, S Van Peteghem e.a. (eds). *In oorlogsnood...* 23 juni 1917

⁵¹² G. Celis *Het Gentsche volksleven. Gebruiken en plechtigheden naar datum gerangschikt. Folkloristische schets.* Sint-Amandsberg, Snoeck-Cools, 1924, p 71

⁵¹³ Bisschoppelijk Archief Gent *Dossiers 1914-1918 Parochies. Deel I. Verslag Sint-Antonius (Gent)*. In deze parochie was er eveneens sprake van grootschalige opeisingen van arbeiders. De pastoor sprak over een mensenjacht en een strooptocht. Er zou in de parochie heel weinig interesse zijn geweest in de activistische zaak, behalve “bij open vergaderingen en cinemavertoningen”. Nu waren de activisten inderdaad weinig populair bij de volksmassa, maar blijkbaar grepen de mensen wel elke kans aan om zich te verenigen of te ontspannen.

was tijdens de bezettingsperiode die beide geslachten trof, was de daling bij de mannen groter.

Zeven van de elf wijken waren duidelijk “vervrouwelijkt”. In 1913 waren de verhoudingen tussen mannen en vrouwen nooit erg ongelijk, in 1916 vinden we soms per 100 mannen 166 vrouwen.⁵¹⁴ In de dichtbevolkte arbeiderswijken zaten vele huisvrouwen opeengepakt.

En er was heel wat ontevredenheid. BWP-dissident Pol De Witte getuigde tot zijn eigen verbazing hoe zijn blad *De Waarheid* (gekend vanwege de giftige commentaar op Komiteiten en speculanten) vooral van de vrouwen veel complimenten kreeg.⁵¹⁵

Een buurtverenigingsleven met een rood en vrouwelijk tintje

Voor vrouwen – zelfs arbeidsters – waren niet de vakbonden, maar wel verenigingen in de huishoudelijke en sociaal-culturele sfeer het kanaal tot politieke participatie. Het fenomeen van de **socialistische wijkclubs** is in dat kader belangwekkend. De eerste wijkclubs verschenen vrij spontaan vanaf 1885 en waren gericht op wederzijdse hulp en propaganda.

In 1914 waren er in Gent zo’n twintig actief. Het ging rond die periode niet meer om doctrinaire microkosmosen, maar eerder om een verenigingsleven met een rood tintje.⁵¹⁶ De arbeidersvrouwen hadden dus niet alleen klachten, ze hadden ook een **informele organisatiesfeer**.

Want of de BWP dat nu wou of niet, het is een feit dat de oorlogsperiode een zekere organisatorische stilstand meebracht. De partij kon de lokale werking niet meer

⁵¹⁴ *Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent in 1916*. Gent, Hoste NV, 1917, p 6 e.v. (in vergelijking met 1913)

⁵¹⁵ P. De Witte *Alles is omgekeerd : hoe de werklieden leefden 1848-1918...*p 252

⁵¹⁶ G. Vanschoenbeek. *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*. Uitgeverij Hadewijch Antwerpen-Baarn/AMSAB Gent, 1995, p 118-121. Vaak ontstond zo’n club rond een militant die vanwege zijn socialistische gezindheid werkloos was geworden of een herberg uitbaatte. Dit krachtige sociale netwerk leende zich zowel voor amusement (via turn- en zangclubjes, jeugdwerking, toneelkringen enzovoort) als voor propaganda (via lezingen, spaarkassen...) **De centrale partij-instanties probeerden het fenomeen te coördineren door iedere wijkclub te verplichten afgevaardigden te sturen, want ze hadden moeite met hun zelfstandige koers**. Door de schaalvergroting kwamen sommige taken (zoals de spaarkassen) exclusief terecht bij de partijkaders, maar dit wil niet zeggen dat de clubs verdwenen of irrelevant werden.

superviseren.⁵¹⁷ Op de vergaderingen van het Gentse partij kader was de armoede in Gent wel een *issue* – weliswaar kwam de groots opgezette *Nijverheidstentoonstelling* in het Feestpaleis van *Vooruit* eerst aan bod – maar meer dan een artikel publiceren waarbij de onderstand in Luik en Gent vergeleken zou worden, kon men niet doen.⁵¹⁸

Dit relatieve gebrek aan leiding veroorzaakte echter absoluut geen stilstand op het terrein. Een voorbeeld uit het leven van Georgine Blanchaert, BWP-militant van het eerste uur, is tekenend. Tijdens de bezetting richtte Georgine *vanuit de wijkclub* een wasserij op in de Heirnis waarbij ze stadsbestuur, mannenverenigingen en de Duitse *Kommandantur* moest trotseren. Ze werd later ook de onbetwist voorzitter van haar wijkclub.⁵¹⁹ Zo'n wasserij kan als het café van de vrouwen gezien worden. Partijvrouwen konden er op een subtiele manier propaganda voeren bij gewone buurtbewoonsters, vrouwen konden elkaars zorgen delen. *Last but not least* kon men iets doen aan de erbarmelijke hygiëne. Zeep en kolen waren onbetaalbaar geworden voor veel arbeidersgezinnen.

Dit is geen alleenstaand geval. In **februari 1916** was een vrouwendelegatie ontvangen op het stadhuis om te praten over brood, aardappelen, zeep, wasgelegenheden en de erbarmelijke hygiëne. De vrouwen waren afkomstig uit de wijkclubs. Zij wensten oplossingen en stapten daarvoor rechtstreeks naar het bestuur.⁵²⁰

De betoging kwam dus ook niet uit het niets, maar entte zich op een bestaande basis van spontane *political bargaining* – hoe embryonaal ook. Wat nog intrigerender is, is dat tijdens de bezetting de basis werd gelegd voor de eerste politieke activiteiten van de socialistische vrouwen sinds het pionierswerk van Emilie Claeys. De wijkclub van de Brugse poort nam *zelf “in alle stilte”* het initiatief om een Federatie van

⁵¹⁷ Zie AMSAB S/2001/001 *Mijn leven (1867-1935). Levensbeschrijving door Carolus Hannick...* p 142 en V. Michiels *Het politiek-maatschappelijk leven...* p 228. Kalmte was het ordewoord, want de federatie wou de verworvenheden niet verliezen.

⁵¹⁸ AMSAB, Verslagen van het middenkomiteit Gent-Eeklo, vergadering van 31/5/1916

⁵¹⁹ Het stadsbestuur wou enkel akkoord gaan indien Georgine kon bewijzen dat de wasserij absoluut noodzakelijk was, de Vrije Bakkers wilden hun lokaal niet afstaan en de Duitsers moesten overtuigd worden om kolen te leveren. Georgine overwon uiteindelijk alle obstakels. Zie T. Valcke ed. *De fonteinen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen. Deel IV. Biografieën van beleidsmakers uit de 20^e eeuw.* Gent, Academia Press, 2003, p 280

⁵²⁰ I. De Baere *Een stad in oorlogstijd...* p 121

Socialistische vrouwengroepen” of SV op te richten.⁵²¹ In tegenstelling tot de later opgerichte Socialistische Vooruitziende Vrouwen (SVV) was deze groepering van onderuit ontstaan. De partijtop had moeite met hun bijwijken radicalere eisen. SV zou dan ook als het ware geësurpeerd worden.

Dit interne partijverhaal zou ons nog veel verder kunnen leiden, maar wat hier van belang is, is de samenhang tussen **protest** en een kleine groep vrouwelijke leiders met een sterk **politiek bewustzijn**. Zowel de wasserij als de delegatie kwamen op initiatief van enkele vrouwen die partijconnecties combineerden met een sterk lokaal netwerk.

Koesterden de vele buurvrouwen van deze leiders ook een echte BWP-identiteit? Het is niet onomstotelijk te zeggen. In 1918 moest de BWP vaststellen dat het aantal vrouwelijke leden in de wijkclubs tijdens de oorlog merkbaar gestegen was.⁵²² Volgens mij was de vrijheid, misschien zelfs de **verwatering van de partijtucht** binnen die lokale afdelingen van groot belang. De clubs konden zich zo opstellen als verdedigers van het algemeen belang en niet enkel van partijbelang. Er was ruimte voor discussie, maar ook voor organisatie en initiatief.

De geboorte van de huisvrouw en de exclusief vrouwelijke consumptierel.

Naast de objectieve vervrouwelijking speelden bestaande **rolpatronen** zeker ook een rol.

Charles Tilly's onderscheid tussen oude repertoires van collectieve acties (charivari, voedselrellen) en nieuwe repertoires heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de sociale wetenschappen.⁵²³ Maar toen herontdekten historici tot diep in de 20^e eeuw

⁵²¹ F. De Smedt “Een blik in een zestigjarig militantenleven.” In *Vooruit* (21 en 22 maart 1957) p 4-5. Dit artikel is een interview met Georgine Blanchaert.

⁵²² V. Michiels *Het politiek-maatschappelijk leven te Gent (1914-1918)*... p 227

⁵²³ Het moderniseringsperspectief van Charles Tilly kan als volgt worden samengevat. Met de bloei van kapitalisme en de natiestaat in de 19^e eeuw stijgt de macht van de markt en de centrale overheid, ten nadele van lokale notabelen of patronagemechanismen. Protest past zich daarbij aan. Oudere protestrepertoires worden geleidelijk vervangen door nieuwe repertoires, die in de 20^e eeuw dominant zouden zijn geworden. De oude repertoires van collectieve actie zijn te situeren in de vroegmoderne tijd: ze ontstaan vrij lokaal en spontaan, zijn gericht op de elite, discontinu van aard, vaak gewelddadig en hun eisen richten zich op directe verbetering in het heden. De nieuwe repertoires zijn bijvoorbeeld de stakingen georganiseerd door vakbonden. Er zit een grote organisatie achter die de acties voorbereidt en kan *managen*. De acties zijn nationaal, gericht op de overheid, ze verlopen ordelijk(er)

allerlei voedselrellen en charivari's – in Amerika, Rusland, Italië, Nederland, Duitsland, België, Frankrijk en China en dat telkens op beslissende politieke momenten. Kortom, wie dit “oude” repertoires noemt, kijkt door een gendergebonden en klassengebonden bril. De consumptierel werd als een achterhoedegevecht *gedefinieerd* door mannen die toegang hadden tot de nieuwe kanalen van protest (partijen, vakbonden). Sociaal-democratische partijen, die hun achterban wensten te *verburgerlijken*, keurden de “onbeschaafde” voedselrel af. Ordelijke onderhandeling werd voortaan de norm, en niet de spontane, luidruchtige manifestaties waarbij soms geweld en geschimp kwam kijken.⁵²⁴

De voedselrel bleef in de moderne tijd het wapen van de machtelozen en juist *daarom* **vervrouwelijkte** het fenomeen.⁵²⁵ Demografen hebben bovendien vastgesteld dat schaarste en honger vrouwen op een disproportionele wijze troffen. Vrouwen gaven het schaarse voedsel sneller weg aan hun man of kinderen of zagen zich daartoe verplicht. Alleenstaande vrouwen hadden nog minder *food entitlements*.⁵²⁶

Vrouwen hadden geen andere politieke legitimiteit om hun wensen mee door te drukken dan hun rol als **huisvrouw** en moeder van hongerige kinderen. De huisvrouw werd een ideaal en het voeden van haar gezin werd een tijdverslindende *morele* plicht.⁵²⁷ Zelfs iemand als Nève, die door de rellen toch ook werd geïsoleerd, liet zich begripvol uit over deze moeders en huisvrouwen.⁵²⁸

en het doel is verbetering in de toekomst of toch op langere termijn (een offensief doel eerder dan een defensief doel). Zie R. Bin Wong. „Les émeutes de subsistances en Chine et en Europe Occidentale.” *Annales. Economies, sociétés, civilisations*, 1983, volume 38, nr. 2, p 253 en

(G) Deneckere en (H) Defoort „Protest en sociale bewegingen.” In (J) Art en (E) Vanhaute eds. *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19e en de 20e eeuw*. Gent: Mens en Kultuur uitgevers, 2003, p 274. Verder ook L.Tilly „Paths of proletarianization. Organization of production, sexual division of labor and women's collective action.” *Signs, volume 7, nr. 2*, 1981: p 402

⁵²⁴ M. Gailus. “Necessary confrontations. Gender, civil society and the politics of food in eighteenth- to twentieth-century Germany.” In: (K) Hagemann, (S) Michel e.a. *Civil society and gender justice. Historical and comparative perspectives*. s.l.: Berghahn Books, 2008, p 180, p 183-184 en p 173.

⁵²⁵ L. Taylor „A food riots revisited.” *Journal of Social History*, 1996: p 493. In de vroegmoderne tijd was de voedselrel een eerder gemengd fenomeen.

⁵²⁶ C. Bayly *The birth of the modern world, 1780-1914. Global connections and comparisons...* p 102.

⁵²⁷ Zie voor dit alles onder andere L. Tilly en J. Scott *Women, work and family*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1978, p 176 en 229, J. Robert “Women and work in France during the war.” In R. Wall en J. Winter *The upheaval of war: family, work and welfare in Europe, 1914-1918*.” Cambridge: Cambridge University Press, 1988, p 265 en E. Vanhaute „Gezin, bevolking en arbeid.” In (M) Depaepe, (F) Simon en (A) Van Gorp *Paradoxen van de pedagogisering. Handboek pedagogische historiografie*. s.l.: Leuven en Voorburg, 2005, p 265. Zie ook D. De Weerd. *De vrouwen van de*

Bovenstaande theorievorming impliceert dat de huisvrouw die haar gezin aardappelschillen en maïskorrels moest voorschotelen, aangetast werd in haar maatschappelijke en culturele positie. Dit is ook wat historica Temma Kaplan illustreerde in haar grondlegend artikel over het vrouwelijk bewustzijn. Zij wees er terecht op dat sociaal protest door arbeidersvrouwen *niet* voortkwam uit verzet tegen bestaande rolpatronen, maar uit *internalisering* en versterking van die rolpatronen. Zij noemt dit het *vrouwelijk bewustzijn*. Vrouwen zullen bepaalde rechten opeisen omdat zij – in de hoedanigheid van vrouw – nu eenmaal niet anders willen. Hun acties gaan concentreren zich op het welzijn van de gemeenschap, en niet per se op politieke doelen.⁵²⁹

Dit verhaal lijkt perfect te passen op wat ik heb bestudeerd.⁵³⁰ Maar het is juist de oorlogscontext die ons verhindert om daar al te enthousiast in mee te gaan. Kaplan lijkt minder aandacht te hebben voor de *omstandigheden waaronder dit bewustzijn zich kon manifesteren, en de grenzen aan dit vrouwelijk bewustzijn*.

Drie grenzen aan het “vrouwelijk bewustzijn” (Kaplan)

Drie voorbeelden uit Gent en Aartrijke tonen aan dat die grenzen wel degelijk bestaan.

Ten eerste waren er in Aartrijke ook heel wat alleenstaande vrouwen.

Soldatenvrouwen zowel als echtgenotes van migrerende arbeiders speelden er echter geen toonaangevende rol in het protest tegen het Komiteit. Dit protest werd volledig door mannen gedomineerd en via de traditionele verkiezing gepacificeerd.

De vrouwen hadden misschien dezelfde bekommernissen, maar tussen grootstad en ruraal dorp zijn heel wat verschillen in arbeidsomstandigheden en politiek bewustzijn.

Eerste Wereldoorlog... p 242 en verder, E. Gubin “Bespiegelingen over sekse en oorlog in België, 1914-1918.” *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 15. Sekse en oorlog*, p 33-48. Amsterdam: Stichting beheer IISGH, 1995.

⁵²⁸ SAG XXI/1950/6-7/ Joseph Nève *Notes sur l’occupation...* 21 juni 1916. Met dit apolitieke imago konden arbeidersvrouwen dus de burgerij overtuigen.

⁵²⁹ T. Kaplan „Female consciousness and collective action: the case of Barcelona 1910-1918.” *Signs*, volume 7, nr. 3, 1982: p 566. “*To do the work society assigns them, women have pursued social rather than narrowly political goals*”.

⁵³⁰ T. Kaplan „Female consciousness and collective action...” p 547. Zij benadrukt eveneens de **informele** buurtnetwerken (versterkt door regelmatig contact in wasserijen, op pleintjes en kerken), het belang van **roddel** in de vorming van een politiek bewustzijn en de strijd voor **welzijn**.

Ten tweede gebruikt Kaplan het voorbeeld van acties ten voordele van een seksueel misbruikt kind, om te stellen dat vrouwen de controle op hun collectieve seksualiteit probeerden te vrijwaren voor mannelijke bemoeienis.⁵³¹ Maatregelen die hen deze controle ontnamen, wekten verzet op.

Gent is de gedroomde casus om deze stelling te onderzoeken. Er waren niet alleen veel arbeidersvrouwen, maar er was ook de massale repressie van prostitutie.

We zien echter geen enkel spoor van identificatie of verdediging van de rechten van deze groep. Integendeel, bij De Graeve zien we opnieuw de harde sfeer. Enkele sekswerkers werden bij hun passage door een arbeiderswijk bekogeld met mest en de arbeidersvrouwen spraken erover in de grofste bewoordingen.⁵³²

Nochtans weten we uit historisch onderzoek én getuigenissen van tijdgenoten dat de afstand tussen hongerlijdende arbeidsters en sekswerkers niet zo groot hoeft te zijn als De Graeve hier *wil* toegeven.⁵³³ Zijn verhaal is uiteraard didactisch. Toch moeten we in gedachten houden dat blijkbaar niet alles mogelijk was. Het recht op overleven en de solidariteit tussen vrouwen gingen maar tot een bepaald punt. Prostitutie om den brode paste helemaal niet bij de claims op *kleinburgerlijke legitimiteit* die de arbeidersvrouwen naar voor schoven. Zij waren huismoeders, geen “onfatsoenlijke vrouwen”.

Ten derde dienden de geroemde buurtnetwerken niet enkel voor solidariteit, maar ook voor sociale controle en beteugeling. Het voorbeeld van de vrouwenarbeid voor de Duitsers illustreert dit schitterend.

Rond 1915 was de werkloosheid bij alleenstaande volkswomen enorm. Eén manier om aan geld te komen was het naaien van zandzakjes voor de Duitsers. Deze

⁵³¹ T. Kaplan “Female consciousness and collective action... p 551. “*The officials' response amounted to a violation of women's rights to protect children and other women. For, apart from the violence itself, sexual harassment indeed challenges women's authority over other women and over their collective sexuality, the norms of which they enforce through gossip. The use of force against any woman brings into focus contradictions between the rights women believe are theirs according to the division of labor and their inability to enforce those rights against male encroachment.*”

⁵³² J. De Graeve *De Hel en hoe ze op aarde kwam...* p 124-127

⁵³³ Zie hieronder het medische verslag van juni 1916 opgemaakt te Gent of de memoires van Heinrich Wandt. De wetenschappelijke consensus is dat prostitutie gigantisch aangroeide en veelal om den brode: dienstmeisjes, fabriekswerksters en naaisters, vaak met meerdere kinderen, werden vastgehouden in het Lousbergsinstituut te Gent. Zie Zie D. De Weerd. *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog...* p 90, A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog...* p 102 en C. Van Hooreweghe *Prostitutie te Gent tussen 1910 en 1932*. Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1989 (promotor R. Van Eenoo)

inkomstenbron was voor velen broodnodig en tegelijkertijd zwaar omstreden. Virginie Loveling had het over “zakken ter bescherming van vijandelijke levens” gemaakt door “lafheid, ongevoeligheid en gebrek aan burgerdeugd”.⁵³⁴ De arbeidersvrouwen waren zo mogelijk nog harder voor hun burens. Burens bleven treiterend loeren naar de huizen van al wie 's avonds een levering bij de Duitsers moest maken. De vrouwen werden publiekelijk uitgescholden voor schurftige schapen, hoeren en addergebroed. De karretjes met zakjes werden omgekeerd. De Graeve sprak over een “guerilla-oorlog” en de Duitsers zagen zich genoodzaakt om diegenen die de vrijheid van arbeid verstoorden, te beboeten.

Het verzet ging vanaf dan ondergronds: men maakte rudimentaire spotprenten en schoof ze onder de deur van de zakkenmaaksters. Maar deze lieten zich ook niet onbetuigd. Zowel De Graeve als Loveling getuigen dat de naaisters zich niet meer lieten doen, noch door vroegere fabrieksbazen, noch door burens. Verklikking bij de *Kommandantur* werd hun wapen.⁵³⁵

En de mannen?

Hierboven hebben we reeds gezien dat de voedselrel gaandeweg een exclusief vrouwelijk terrein werd. De vraag stelt zich dan ook welke bijdrage de *pater familias*, in veel gevallen nu werkloos, kon leveren aan het huishoudelijk budget.

Interessant in dit licht is de correspondentie van arbeiders aan hooggeplaatste figuren uit het NKHV of uit de stedelijke hulpverlening. Mijn hypothese is dat een dergelijk fenomeen – individuele, geletterde *bargaining* bij hogergeplaatsten – hoofdzakelijk mannelijk was. Straatprotest en schriftelijke noodkreten dienden hetzelfde doel. Maar de taakverdeling was helemaal in lijn met de bestaande rolpatronen.

⁵³⁴ L. Stynen, S. Van Peteghem e.a. (eds). *In oorlogsnood...* 6 augustus 1915.

⁵³⁵ L. Stynen, S. Van Peteghem e.a. (eds). *In oorlogsnood...* 12 mei 1915 en J. De Graeve *De Hel en hoe ze op aarde kwam...* p 89-94

In de collectie Vliegende Bladen vond ik de briefwisseling tussen de (nu werkloze) darsenwerker F.R. en de Gentse volksvertegenwoordiger Siffer.⁵³⁶

F.R. zou in 1917, na verschillende aanvragen op het bureel, drie brieven richten aan het katholieke Gentse gemeenteraadslid Siffer.

Eerst vroeg F.R. een vriend met een mooier handschrift en meer ervaring met formeel taalgebruik om hem te helpen. Aan het begin van de 20^e eeuw was zowat de helft van alle mannelijke en vrouwelijke textielarbeiders in Gent compleet ongeletterd, een ander groot deel beschikte slechts over rudimentaire vaardigheden.⁵³⁷ Volgens deze **eerste brief** beschikte het gezin van F.R., bestaande uit vader en moeder, twee werkloze dochters, een verlamde zoon en een jong pleegkind over ongeveer 34 frank uitkeringen per veertien dagen, oftewel *2,4 frank per dag voor 6 personen*. Dat is werkelijk uitzonderlijk laag.⁵³⁸

Siffer liet de kwestie natrekken bij het Stedelijk Komiteit dat hem wist te vertellen dat een andere (niet-gehandicapte) zoon van F.R. zonder "*plausibele motieven*" thuis vertrokken was en nu "*regelmatig*" voor de Duitsers werkte. Een andere zoon werkte "*vrijwillig*" voor de Duitsers en stuurde volgens de administratie hulp op naar de familie vanuit Duitsland. De conclusie was dat het gezin geen recht had op verdere hulp.⁵³⁹

Het is haast griezelig om te zien hoe goed de geoliede bureaucratische machine van de hulpverlening op de hoogte was van bepaalde feiten. Toch enkele bedenkingen. De lonen van de zonen werden niet benoemd (waarschijnlijk waren die onbekend) en het is niet duidelijk of er wel degelijk geld werd opgestuurd naar het gezin in Gent. Bovendien weten we dat die "Duitse" lonen helemaal niet gul waren. De

⁵³⁶ Universitaire Bibliotheek Gent, VL.BL. HFI.C. 169.05 *Chômage*. Briefwisseling F.R (een eerste brief van 14 februari 1917, ondertekend door F.R, geschreven in onbekend handschrift, een tweede brief van het Stedelijke Komiteit van Voeding aan Siffer, 19 februari 1917. Er is nog een derde ongedateerde brief, geschreven en ondertekend door F.R. (met verwijzingen naar de eerste brief).

⁵³⁷ B. De Sutter en M. Van Ginderachter "Working-class voices from the late nineteenth century: "propaganda pence in a socialist paper in Ghent."." *History Workshop Journal vol 69, nr 1*, 2010, p 138

⁵³⁸ M. Baertsoen *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918...* Op dat moment betaalde men voor een kilo (zeldzame, slechte) aardappelen zo'n 60 centimen per kilo.

⁵³⁹ Universitaire Bibliotheek Gent, VL.BL. HFI.C. 169.05 *Chômage*. Brief van het Stedelijke Komiteit van Voeding aan Siffer, 19 februari 1917. De handtekening is onherkenbaar, maar een functionaris D. legde het geval wel voor aan een beroepskomiteit, waar de vraag opnieuw werd afgewezen.

omstandigheden die ik hierboven heb geschetst laten ons niet toe om illusies te koesteren over de inkomsten voor die arbeiders.

De zaken zagen er dus niet al te goed uit voor F.R. die meteen een **tweede** brief schreef. Dit keer schreef hij zelf. De aanpak was nog verhevener en cijfermatiger dan in de eerste brief.⁵⁴⁰ Hij gaf het bestaan van twee werkende zonen toe en somde zijn inkomsten op [oorspronkelijke spelling overgenomen]:

Ik vraag u beleefd nogmaals mijnen toestand te onderzoeken. Mijnheer mijn huisgezin bestaat uit 8 personen waarvan Charles en Emiel mijne woning verlaten hebben sedert den 12den van de 6^e maand 1916.

<i>Vader en moeder en L [dochter nvdr]</i>	<i>16,25 frank</i>
<i>M [zoon nvdr] (onleesbaar)</i>	<i>4 frank</i>
<i>D [dochter] syndicaat</i>	<i>3 frank</i>
<i>F schoolier weldadigheid</i>	<i>1, 35 fr</i>

Totaal: 25 frank 60. Mijnheer mijn toestant (sic) is zoo erg dat wij gedurende eenige dagen zonder eten moeten naar bed gaan zijn doordien ik sedert den 15^e december zonder werk ben en mijne kinderen zijn zonder werk gedurende den oorlog zoo dus Mijnheer kan mijn toestand niet erger zijn. Mijnheer wilt zo goed zijn mijn toestand ernstig te onderzoeken. Groet ik u beleefd, [handtekening nvdr]

Er wordt niet meer vermeld of de inkomsten per week of veertien dagen zijn. Het bedrag is in elk geval *lager dan in de eerste brief*. Een **derde**, half bewaard brieffragment toont opnieuw een lijst inkomsten met opnieuw een andere uitslag namelijk 18,5 frank. F.R besluit:

Dat is juist afgeschreven mijnheer, zoo als gij het ziet. Aanvaard mijnheer, mijne beste groeten (handtekening nvdr)⁵⁴¹

Het feit dat F.R. in drie brieven telkens drie andere bedragen en drie andere berekeningswijzen “*correct afschreef*” illustreert alweer de complexiteit van het hele gebeuren.

Als dit bedelbrieven zijn, dan tonen ze in elk geval toch een zekere vertrouwdheid met de argumentatielijnen van de hulpverlening. Ze illustreren ook dat het tijdperk

⁵⁴⁰ Universitaire Bibliotheek Gent, VL.BL. HFI.C. 169.05 Chômage. Briefwisseling F.R, ongedateerde brief, geschreven en ondertekend door F.R. (met verwijzingen naar de vorige brief).

⁵⁴¹ Universitaire Bibliotheek Gent, VL.BL. HFI.C. 169.05 Chômage. Briefwisseling F.R, ongedateerde brief, geschreven in het handschrift van F.R.

van traditionele patronage voorbij was. Een enorme bureaucratie vormde de poortwachter voor hulpaanvragen.

Hoewel arbeiders de officiële (en steeds wisselende) regels trachtten te omzeilen, steunde de elite op deze reglementering als toetssteen om verzoeken *from below* te evalueren en zoals we hebben gezien, af te wijzen. Wat de arbeiders nodig hadden werd van bovenaf gedefinieerd.

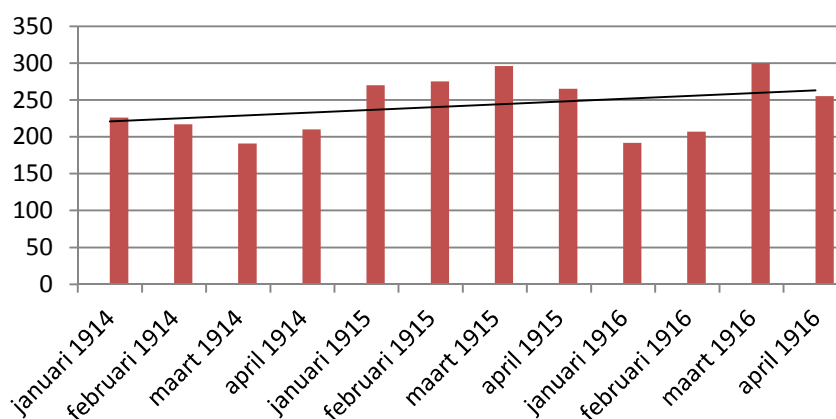
16. Een precaire gezondheidssituatie.

Een ander puzzelstukje is de medische situatie. We beschikken uitzonderlijk genoeg over een wetenschappelijke bron die de toestand van de Gentse bevolking vastlegt *ten tijde van de voedselrel.* Het Gentse artsensyndikaat leverde op *23 juni 1916* een verslag van 8 pagina's af, gebaseerd op enquêtes bij hun leden en de mutualiteiten. Volgens de schrijvers was het verslag aldus representatief voor de gehele Gentse schoolgaande jeugd en bijna de gehele arbeiderspopulatie, maar niet voor de gegoede bevolking die nog geen last ondervond van de rantsoenering.⁵⁴²

Een eerste conclusie was volgens de artsen dat "*er een stijging in de mortaliteit plaatsvond op dit ogenblik*". De cijfers in afbeelding 20 (overgenomen uit het verslag) illustreren dit. De trendlijn stijgt.

⁵⁴² SAG XVIII 26/1. *Enquête sur l'état sanitaire de la population de Gand et l'influence du rationnement alimentaire* (23 juni 1916)

Afbeelding 20. Aantal sterfgevallen in het Gentse. Vergelijking tussen de eerste drie maanden van 1914, 1915 en 1916.

Bron: Stadsarchief Gent

Het verslag stelt ook zwart op wit dat de armere bevolkingslagen de volle last van het voedseltekort droegen. Gemiddeld waren in die 16 maanden **81% van alle doden afkomstig uit de arme klassen**. Ziektes als longtuberculose, gerelateerd aan ondervoeding, waren in april 1916 verantwoordelijk voor 12% van alle doden – in januari 1914 was dat 8%. Een instelling als het *Hôpital Charitable* telde in de eerste helft van 1916 evenveel doden als in geheel 1915.

Een tweede conclusie was de onmiskenbare invloed van het voedseltekort op de **afakeling** bij verschillende groepen, met vooral schrijnende gevolgen voor kinderen en significant gewichtsverlies bij 80% van alle volwassenen. Auteur dezes is gestopt met het opzoeken en vertalen van de precieze aandoeningen na het zien van patiëntjes met rachitis en koningszeer of scrofulose (foto's opgenomen in bijlage 9). Gebrek aan voedsel en gebrek aan zeep zorgden voor schrijnende toestanden.

Een derde conclusie betreft de invloed van het voedseltekort op “*de moraliteit en de familiale beklemming*”, synoniemen voor **prostitutie** om den brode en **intrafamiliaal geweld**. Deze “private” kwestie werd dus niet zijdelings vermeld, maar vormde volgens artsen en beleidsmakers een belangrijk aandachtspunt.

De dokters riepen vervolgens om meer en *echte* melk (melk werd meestal aangelengd of er was enkel melkpoeder ter beschikking) proteïnerijk voedsel en zeep. De eindconclusie is opgenomen in bijlage 9 en kan worden samengevat in één woord: alarmerend. De psychologische en mobiliserende invloed van zo'n toestanden laten zich raden.

17. Wantrouwen en klein verzet.

We kunnen ons de vraag stellen of de betoging meer was dan een *faits divers*. Na de oorlog brak de revolutie toch niet uit? Was alles niet koek en ei na de maatregelen die diverse Gentse spelers namen na juni 1916? En vooral, is het eigenlijk belangrijk dat enkele vrouwen niet tevreden waren met het werk van enkele niet-verkozen komiteitsleden?

Ik denk echter dat de manifestatie moet gezien worden als slechts het topje van een ijsberg. Dit was de meest zichtbare vorm van intense bemiddeling tussen *establishment* en massa. Andere instituties die op een of andere manier betrokken waren bij huishoudconsumptie (zelfs al was dat in de goede zin) liepen ook op een mijnenveld. Het is goed om oog te hebben voor het *algemene* wantrouwen. Dat wantrouwen was zo typisch voor de bezettingsperiode dat het tot op vandaag bewaard is in humoristische, schijnbaar onschuldige uitingen. De lagere klassen hebben niet zo veel sporen achtergelaten, maar enkele markante voorbeelden van spot met de voedingstoestand zijn ons toch overgeleverd. Zij zijn dan ook opgenomen in bijlage 10.

Zoals we hierboven hebben gezien was het Komiteit van de "*gladde heren*" het eerste slachtoffer, maar al gauw raakten stadsbestuur en coöperatieves ook besmet.

17.1 Het einde van de darsenwerken in 1916. Het stadsbestuur onder vuur.

Zoals in de meeste steden werd een werkloosheidsuitkering gekoppeld aan arbeidsdiensten. Zo ook in Gent, waar het grootste project de handmatige aanleg van een nieuw dok of *darse* was. Deze darsenwerken liepen vanaf 1914 en kwamen rond de zomer van 1916 tot stilstand.⁵⁴³ Von Bissing verbood trouwens de openbare

⁵⁴³ W.Dedobbeleer *De Grote Oorlog bekeken door een pince-nez...* p 63

tewerkstelling, met als doel om de arbeidsreserves van België te kunnen exploiteren (zie bijlage 1).

De werken werden getrapt afgebouwd in functie van de meest behoevenden, maar nog voor de herfst was het voorbij. Drie punten in het darsenverhaal zijn relevant.

Ten eerste is er de rechtstreekse **relatie** tussen het naderende einde van de darsenwerken en het uitbreken van de betoging (zie p 180). Als de 9000 darsenwerkers en 110 bedienden niet meer betaald zouden worden voor het graafwerk, zouden zij allen op de onderstand moeten terugvallen. Het verhogen van het onderstandsbarema was dan ook een essentieel politiek punt. De vrouwen vermoedden het ergste en schoten in actie. Met niet alleen een rantsoenverhoging, maar ook enquêtes en een nieuw noodbarema als gevolg (zie supra).⁵⁴⁴

Ten tweede illustreert het project uitstekend wat De Certeau bedoelde met **bricolage**. De arbeiders die eraan meewerkten waren niet bijzonder gemotiveerd. Een affiche van 7 mei 1915 sprak over “*onbetwistbare kwade wil*” en na wat wiskundige berekeningen over het aantal gevulde kruiwagens per ploeg kwam men tot de conclusie dat “*de overgrote meerderheid van de ploegen met opzet onvoldoende heeft gewerkt*”.

Praktijken die in het nieuwe reglement expliciet werden verboden waren: het te laat opdagen op het werk, het rekken van de pauzes, het verlaten van de werf, zich laten vervangen, dronken opdagen en het uitschelden van de toezichters.⁵⁴⁵

Ten slotte associeerde de arbeidersklasse het beëindigen van de darsenwerken door de stad ook met de eerste opeisingen en zocht ze een **zondebok** in het stadsbestuur.⁵⁴⁶ Was het immers niet het stadsbestuur dat kon beslissen over loon of geen loon? Waren zij het niet die de bevelen van de Duitsers maar al te graag uitvoerden? Deze perceptie is natuurlijk niet echt correct, zoals wij nu wel kunnen vaststellen op basis van de bronnen. Maar de tijdgenoot werd veelal niet zo goed geïnformeerd, zoals Pol De Witte aangeeft:

⁵⁴⁴ W. Dedobbeleer *De Grootte Oorlog bekeken door een pince-nez...* p 64

⁵⁴⁵ *Verzameling der officiële bekendmakingen [in Gent en omgeving] 1914-15.* s.l, s.n, s.d, p 284, p 290 en 291.

⁵⁴⁶ W. Dedobbeleer *De Grootte Oorlog bekeken door een pince-nez...* p 76. Uit de collegeverslagen blijkt dat het stadsbestuur zich bewust was van deze enorme woede.

De politie moest [van de Duitsers] in werkerswijken van huis tot huis gaan vragen wie werkloos was. In vele gezinnen waar de agent vroeg: "werkt uw man?", dacht de vrouw dat er aan het ontkennen een gift verbonden was, die dan best kon gebruikt worden, en zij antwoordde dan gewoonlijk: "neen", of "een weinig". En zo kwam het dat velen die werkten toch opgeëist werden. Dit verwekte verbittering tegen politie en stad, dat ervan beschuldigd werd de darsenwerken stil te leggen om de Duitsers te kunnen plezieren.⁵⁴⁷

Met andere woorden, de complexiteit en de geringe transparantie van de sociale politiek werkten dit zondebokmechanisme nog in de hand.

Uiteindelijk kreegde woedegolf tegen Braun en zelfs Anseele een haast revolutionaire bijklank, compleet met doodswensen en vandalisme ten opzichte van de bewindsvoerders⁵⁴⁸ en met het aanroepen van goddelijke vergelding.⁵⁴⁹ En opnieuw werd dit *transcript* vooral teruggevonden bij de arbeidersvrouwen die samenkwamen op pleintjes en straten om hun mannen, zonen en vaders uit te wuiven. Het is moeilijk om nog over een *hidden transcript* te spreken, want de hogere klassen wisten heel goed wat er leefde en de Duitsers ook.

17.2 De socialistische coöperatieves: actieplannen van 1916.

Dat er in oorlogstijd door de bakkers gefraudeerd werd is reeds aangehaald voor Antwerpen en Aartrijke. Virginie Loveling schrijft het volgende over haar bezoek aan bakkerswinkel:

⁵⁴⁷ P. De Witte *Alles is omgekeerd...* p 242

⁵⁴⁸ (...) *Zij zijn het, die ze aan de Duitschers afleveren."* Hun doel? - "om ze hier kwijt te zijn, zooveel eters min zooveel last min aan de stad." Het gaat zoover, dat er gezegd wordt: "Kopat," moeten ze." (...) "Azoo allemaal moeten eindigen mee ulder te geven. — De garde civiek ook. — wa da ge gelooft, de ondersteunden alleen. — De burgemeester, Anseele, schurken zijn 't. — Hun geleende broodjes zullen later wel thuiskomen. — Steenen zijn in zijn auto gesmeten. — Wel besteed." L. Stynen, S Van Peteghem e.a. (eds). *In oorlogsnood. Virginie Lovelings oorlogsdagboek...* 22 en 23 oktober 1916

⁵⁴⁹ L. Stynen, S Van Peteghem e.a. (eds). *In oorlogsnood. Virginie Lovelings oorlogsdagboek...* 11 oktober 1916. "En zeggen, dat ze zoo iets met onschuldige menschen doen!..." hoofdschuddend, en dan in eens, de vuist ballend met schitterende oogen in het verarmoed, verslenst gelaat: "Mijn bloed kookt, als ik peins, dat die ongelukkigen loopgraven moeten gaan delven of prikdraad stellen voor de bescherming van de invallers, die hier onze jongens komen omverschieten en ons land uitzuigen... Is er dan geen God meer om ze te straffen, zal hij ons blijven verlaten in den nood?"

Achterovergeheld stond ze daar in haar kale plunje, mager, vervallen, leelijk... thans bezielde in fiere verontwaardiging aan een wraakgodin gelijk."

*Dus weder — overal — oorlogsbedrog. De groote mastellen als lokvogels, de kleine koekjes voor den verkoop.*⁵⁵⁰

In elk geval waren de grote samenwerkende maatschappijen, zowel de socialistische SM Vooruit als het katholieke SM Het Volk erg belangrijk voor de levering van brood aan het gewone volk. Hun reputatie was dan ook kwetsbaar.

In februari 1916 had men vanuit NKHV-kringen, waarschijnlijk geïnspireerd door zuiver politieke motieven, de bakkerij van SM Vooruit een proces aangedaan wegens “onreglementaire praktijken”.⁵⁵¹ In mei 1916 kwam de Gentse BWP-top samen en besloot men op initiatief van Anseele, om propaganda te voeren voor de coöperatieve bakkerijen. Ook na de betoging was dit een aandachtspunt.

Die campagnes werden tot nu toe vooral bekeken in functie van de naoorlogse politiek, dus gericht op het *establishment*: de BWP wou na de oorlog *incontournable* zijn. Toch kan het verfrissend zijn om ze te kaderen in een stijgend wantrouwen bij het gewone volk tegen de “mooie beloften” van hun zelfverklaarde vertegenwoordigers. Het waren immers de vertegenwoordigers van de *wijkclubs* die werden uitgenodigd over de kwestie. Ook moest de partij meer doen dan enkel gedrukte brochures verdelen. In plaats van een simpel *top-down* communicatieoffensief rekende Anseele op verhitte discussies. Op de partijvergadering van mei 1916 vroeg hij dan ook expliciet om mensen die goed konden discussiëren naar de wijkclubs te laten gaan.⁵⁵²

De Graeve, zelf een BWP'er, maakt melding van de infiltratie van roddels tegen de samenwerkende maatschappijen in zijn wijk door een mondige arbeidersvrouw.⁵⁵³

't Is 't Komiteit en de broodmaatschappijen evengoed, en de stad en allemaal samen... allemaal bedriegen ze ons. 't Is één rotte boel. Dat ze mij van geene maatschappijen meer spreken achter den oorlog. Ik laat mij uit alles schrijven!

Het hele hoofdstukje van De Graeve is schatplichtig aan het Bijbelverhaal. De wijk is een grote gelukkige familie... tot plots deze vrouw haar giftige woorden laat vallen.

⁵⁵⁰ L. Stynen, S Van Peteghem e.a. (eds). *In oorlogsnood. Virginie Lovelings oorlogsdagboek...* 11 april 1917

⁵⁵¹ W. Dedobbeleer *De Groote Oorlog bekeken door een pince-nez...* p 81

⁵⁵² AMSAB, Verslagen van het middenkomiteit Gent-Eeklo, vergadering van 31/5/1916 en 6/7/1916

⁵⁵³ J. De Graeve *De Hel en hoe ze op aarde kwam...* p161-163.

Het zijn – uiteraard – enkel de simplen van geest die overtuigd werden. Een trieste arbeidsvrouw reflecteert op de gevolgen van zulke kwalijke roddels. *Paradise is lost.*

De Graeve had er natuurlijk belang bij om het kwaad aan de buitenkant te plaatsen. Maar zijn boek is uiteindelijk een herinneringsproject en alle tafereeltjes zijn erin opgenomen juist omdat ze *herkenbaar* zijn. Ook vermeldenswaardig is dat De Graeve deze vrouw *castte* als iemand die de broodtransporten van sommige samenwerkende maatschappijen overviel. En ze was blijkbaar niet de enige.

Als we de woorden van de vrouw bekijken, zien we dat ze momenteel nog lid was, maar zich steeds meer afkeerde van de coöperatieve. Anseele wou niet alleen meer leden *na* de oorlog verwerven, maar ook – en misschien voornamelijk – een daling van het ledental *tijdens* de oorlog voorkomen.

18. Besluit. Een rimpeling in het water.

De ideologie van de **gedeelde offers** –van bovenaf opgelegd om de natie te kunnen verenigen – bood de *have-nots* een kans om hun grieven te verdedigen. Ze keerden de stelling om en wezen de burgerij op hun relatief kleine offers. Verhalen van keukenmeiden en knechten speelden daarbij een niet te verwaarlozen brugfunctie. Men ging bovendien verder dan op het platteland. Voedsel werd opgeëist als een recht. Het gelaten “*zie je wel dat ze er hadden*” van Julie Cattrysse staat tegenover de combatieve slogan “*eten willen w’hên*” die Virginie Loveling opving in de Gentse straten.

Straatpolitiek was een fenomeen met meerdere dimensies. Als we De Graeve mogen geloven werd op straat eveneens afgerekend met “collaborerende” zakkenmaaksters en meisjes van lichte zeden – door arbeidsvrouwen.

Daarnaast was er natuurlijk de **manifestatie** van 1916. Volgens mij waren de socialistische wijkclubs – op dat moment niet meer onder strikte partijtucht – een belangrijke factor in het ontstaan van deze spontane, vrouwelijke actie. Ook daarom werd het protest door geen enkele politieke groepering gerecupereerd. De arbeidsters werden ook niet gecriminaliseerd en aanvankelijk wilden zelfs de Duitsers

de ergste gevallen ondersteunen.⁵⁵⁴ We zien zelfs een gestegen tolerantiedrempel bij leden van de politie. Men kan natuurlijk opperen dat één agent toch machteloos stond tegenover een volksmassa en dat het negeren van dergelijkoproer dan ook logisch is. De inspanningen van de Duitsers om het korps te “indoctrineren” (herhaaldelijke speciale briefingen over het thema) wijzen echter op meer. Er is bovendien minstens één ander voorbeeld bekend uit 1916 waarbij de wijkpolitie bepaalde geruchten actief ondersteunde. Meer bepaald ging het om het gerucht dat Anseele verantwoordelijk was voor de kleine aardappelrantsoenen.⁵⁵⁵

De symbiose tussen supervisor en gesuperviseerde in oorlogstijd is complex en verdient zeker nog meer studie.

Ondertussen werden de klassenverschillen scherper en zichtbaarder. Gereduceerd tot halve bedelaars, hadden de **lagere klassen** nog twee belangrijke doelen: bescherming van de levensstandaard en het behoud van de waardigheid. Voor het eerste doel kon men steunen op een heel gamma van repertoires: plunderingen tijdens chaotische situaties, brieven aan hogergeplaatsten, delegaties naar het stadhuis, petitie enzovoort.

Waardigheid werd ondere verdedigd via humor. Er werd gelachen met de *social climbers* die door hun positie bij het NKHV verhuisden van arbeiderswijk naar een residentële wijk in het centrum. Een andere manier was het verwerpen van de slavenretoriek inzake dwangarbeid.

Ook de **burgerij** moest het beste maken van de oorlogssituatie. Virginie Loveling moest vaststellen dat burgervrouwen de loftrumpet staken over het Amerikaans spek en haringen terwijl de arbeidersvrouwen zich schijnbaar te goed voelden voor wat zij “*spek te slecht voor een hond*” en “*smerige, stinkende haringen*” noemden.⁵⁵⁶ Dan was er nog het voorbeeld van het profitaat. Soortgelijke burgerlijke percepties over het geldgewin van arbeiders hebben we ook al besproken in de eerste episode.

⁵⁵⁴ We hebben gezien dat dit “gulle” aanbod later werd ingetrokken. Het bleef natuurlijk oorlog. Wat die criminalisering betreft: in het politieregister van 1916 heb ik geen enkele vermelding gevonden van vrouwen die werden opgepakt naar aanleiding van een manifestatie, noch van een preventieve politionele aanpak ten opzichte van huisvrouwen in bepaalde wijken (eventueel op Duits bevel). Ook overvallen op broodtransporten of incidenten in de wachtrijen voor soep werden niet gevonden, hoewel ze levendig beschreven worden bij De Graeve. Zie J. De Graeve *De Hel en hoe ze op aarde kwam...* p 120-122 en p 159-163

⁵⁵⁵ W. Dedobbeleer *De Grootte Oorlog bekeken door een pince-nez...* p 46.

⁵⁵⁶ L. Stynen, S Van Peteghem e.a. (eds). *In oorlogsnood...* 12 februari 1917.

De burgerij vertoonde dus toch een zekere angst voor de omkering van de wereld zoals zij die kenden. Ik roep Francqui's woorden uit de inleiding terug op: "*une chose aussi delicate que la distribution des vivres et des secours entre Belges*". Ik kan mij niet van de indruk ontdoen dat deze angst voor de arbeider die zich onterecht of te rijkelijk liet ondersteunen, op een bepaalde manier ook aanwezig was binnen het NKHV. We hebben kunnen vaststellen dat morele criteria soms vrij sterk doorwogen, zelfs als niet alle informatie over de noodlijdenden gekend was.

Uiteraard was de ondersteuning van een heel land een complexe zaak, en het spreekt vanzelf dat er wel eens wijzigingen moesten worden aangebracht in de reglementen. Maar blijkbaar mocht niet worden gezegd dat dit soms op een onoordeelkundige manier gebeurde. Het feit dat ik na maandenlang onderzoek in NKHV-archief slechts één kritisch intern document heb gevonden in een compleet ander archief (Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen) weerspiegelt mogelijk dat taboe.

De versnippering en vooral het gebrek aan openheid stimuleerden het wederzijdse wantrouwen tussen hulpverlener en steuntrekker nog. Wat zich op de hoogste diplomatieke niveaus afspeelde kon men uiteraard niet zeggen. Er ontstonden **misverstanden** over de winsten van het NKHV, al gauw ontstonden er ook misverstanden over de rol van het gemeentebestuur in de opeisingen en zelfs over de rol van de coöperatieves.

Ook hier wil ik afsluiten met de naoorlogse constructie van herinneringen. De betoging was rimpeling in het water: ze sprong niet in het oog, maar zette heel wat in beweging. De herinnering daaraan werd niet gecultiveerd in de officiële kronieken, al vinden we in zowat alle doorgenomen socialistisch memoires minstens een vermelding (De Graeve, De Witte, Volckaert...).

Op 2 december 1918 herdoopte het stadsbestuur enkele lanen tot Vrijheidslaan, IJzerlaan, Wilsonplein en Groot-Britanniëlaan. Pas maanden later kwam er ook een Opgeëistenlaan, ter herdenking van de 11 782 mannen die in Groot-Gent de verplichte tewerkstelling moesten ondergaan.⁵⁵⁷ Men gaf een toegift aan de mannelijke arbeider. Maar de arbeidersvrouwen, wiens bescheiden en ambigue

⁵⁵⁷ M. Steels "Te Gent tijdens de Eerste Wereldoorlog" ... p 305 en W . Dedobbeleer *De Grootte Oorlog bekeken door een pince-nez*... p 67

bijdrage ik zo lang en met relatief weinig resultaat heb proberen te reconstrueren,
verdween uit het oog.

Exodos. Enkele nabeschouwingen.

De vele tactische praktijken uit beide casussen komen vooral via *beschrijving* tot hun recht en kunnen hier dus niet worden samengevat.

Ik hoop te hebben gewezen dat het dagelijks leven op interessantere manieren kan gedefinieerd worden dan als de opsomming van wat op het eerste gezicht triviaal lijkt. Ook wou ik de Belgische burger, die nog al te vaak als passief wordt afgeschilderd, de glansrol van zijn / haar leven geven. De concepten van Scott en De Certeau zijn daarbij waardevol gebleken.

Ik sluit af met drie bedenkingen. De eerste vraag is of het contrast tussen Aartrijke en Gent iets interessants heeft aangetoond. Ten tweede werd ik getroffen door een algemeen wantrouwen van de burger tegenover Belgische gezagsdragers, een wantrouwen dat zich zowel in de stad als op het platteland manifesteerde. Dit punt verdient iets meer uitwerking. Ten slotte kan het nooit kwaad om het onderzochte in een ruimer perspectief te plaatsen. Micro-historicus Hans Medick spreekt over "*Lokalgeschichte als allgemeine Geschichte*".⁵⁵⁸ Met dit globaal kader zal ik mijn verhaal besluiten.

19. Stad versus platteland. Voorlopige contrasten tussen Gent en Aartrijke.

Vergelijking is uiteraard niet mogelijk, omdat het over twee totaal verschillende situaties gaat. De volgende opmerkingen zijn dan ook niet zozeer bedoeld als conclusies, maar als aandachtspunten naar de toekomst toe.

De lokale overheid en haar oriëntatie: producenten of consumenten?

Er waren grote verschillen in de houding van de lokale overheid. Het Gentse schepencollege was krachtdadig en speelde tenminste in dialoog met de Duitse bezetter. In Aartrijke hebben we eerder een monoloog van een olifant tegenover een muis. De wegwijnende gerontocratie aldaar was niet in staat om enige invloed te hebben op de Duitse bezetter.

⁵⁵⁸ P. Burke *What is cultural history?*... p 46

In Gent werden er enorme inspanningen geleverd om de consumptie van *alle* segmenten van de bevolking te beschermen. Die consument leefde dan ook in interactie met zowel het stadsbestuur als het NKHV. In Aartrijke zien we dat hulpmaatregelen trager kwamen, ineffectiever waren en geen wezenlijke kopzorg vormden voor de consument. Arbeid voor de Duitsers en diefstal waren belangrijker als overlevingsstrategie. *De wederkerige relatie* tussen consument en bestuurders was zwak in Aartrijke. Het lokale Komiteit stond er in de schaduw van de producenten.⁵⁵⁹

Diffuse grenzen tussen wat kon en niet kon, direct en indirect rule.

Sommige lezingen van de eerste episode kunnen misschien suggereren dat er sprake was van collaboratie. Zulke lezingen lijken mij anachronistisch.⁵⁶⁰ Eerder denk ik dat de grenzen van wat kon en niet kon gewoon veel diffuser en ambiguer waren in Aartrijke. Er leek een soort stilzwijgend compromis te bestaan waarbij iedereen het gedrag van de ander wat door de vingers zag. Er waren geen collectieve afrekeningen met smokkelaars of horizontaal collaborerende meisjes. Na de bevrijding verwonderde De Puydt zich over hoe goed men het vee en zelfs een achtergebleven Belgische soldaat had weten te verstoppen. Stilzwijgende samenwerking was blijkbaar niet onmogelijk.⁵⁶¹

Was dat dan echt zo anders in Gent? Ik heb de *indruk* van wel en ik denk dat de vraag zeker meer onderzoek verdient voor we haar definitief kunnen beantwoorden. De houding van arbeidersvrouwen tegenover prostituees of zakkenmaaksters is een tekenend voorbeeld. De normen werden zeer strak ingevuld en soms met geweld afgedwongen. Waarom? Eén van de vele verklaringen lijkt mij de rol van de

⁵⁵⁹ Het Komiteit ging bijvoorbeeld niet over tot krachtdadige opeisingen bij de boeren. Integendeel, ze kregen de restjes van de gesmokkelde goederen die de Duitsers aansloegen! Een dergelijke passieve houding was niet overal de regel. Bovendien waren de boeren oververtegenwoordigd in het Komiteit, dankzij de corporatieve verkiezingen (twee leden per stand toegevoegd aan het bestaande Komiteit bij de verkiezingen van 8 augustus 1916.

⁵⁶⁰ Er was geen sprake van georganiseerd activisme of ideologische sympathie voor een Duits België in Aartrijke, zelfs niet bij De Puydt, wiens familie toch een zekere Vlaamsgezindheid etaleerde.

⁵⁶¹ *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt...* p 204 (“*achtergeblevene Belgische soldaat, die hem hier vier jaar lang verdoken heeft gehouden. 't Is schier onmogelijk zoo iets te begrijpen en toch...*”) De Puydt werd niet publiekelijk aangepakt op de materiële voordelen die hij haalde bij de Duitsers. Het verhaal van de brouwketels suggereert dat er wel eens mee gelachen werd op café, maar verder ging men schijnbaar niet.

Belgische autoriteiten te zijn. Het sterke Gentse bestuur was nog steeds op post en gaf de toon aan: patriottisch verzet als ordewoord!

In Aartrijke waren er geen intellectuelen of gezagsdragers die dit verwoordden. De Puydt, de pastoor, de boeren en de dokter wogen hun belangen en mogelijkheden af. De bevolking in Aartrijke volgde dat voorbeeld complexloos. Of was het omgekeerd? Paradoxaal genoeg suggereert dit dat de anonieme grootstad een veel striktere sociale controle kende dan het afgesloten dorp.

In Aartrijke kan het Duitse bestuur vergeleken worden met een *direct rule*. Betrekkingen tussen Duitsers en bevolking waren er intens *omdat* het gemeentebestuur irrelevant was en omdat het dorp een klein wingewest aan het front was. In Gent kunnen we eerder spreken over *indirect rule*, waarbij gezagsdragers wel in hun recht werden gelaten. Op vraag van het NKHV, het stadsbestuur of de BWP censureerden de Duitsers effectief bepaalde artikels uit *De Waarheid* van dissident krantenuitgever Pol De Witte.⁵⁶² In Aartrijke schoven de Duitsers het Komiteit echter de zwartepiet toe. Voor autochtone hiërarchieën bestond weinig respect (zie ook het voorbeeld van het kinderfeestje).

20. De gevolgen van het wantrouwen. De brutaliseringstheses voorbij.

Een treffende overeenkomst tussen Gent en Aartrijke was het wantrouwen tussen bevolking en bestuurders. Het NKHV en het gemeentebestuur werden beschuldigd van samenwerking met de Duitsers en medeplichtigheid aan de uithongering van het volk. We hebben gezien dat in Aartrijke dit wantrouwen leefde bij brede groepen van de bevolking, dus zowel bij loonarbeiders als boeren. Ook in Gent zien we onvrede bij de arbeiders en behoeftige groepen. We hebben voorlopig geen aanwijzingen dat de Gentse burgerij dezelfde gevoelens koesterde, maar aangezien zowat twee derde van de Gentenaars als behoeftig golden, blijft die onvrede een relevante vaststelling.

⁵⁶² P. De Witte *Alles is omgekeerd : hoe de werklieden leefden 1848-1918...*p 241.

Veel is reeds geschreven over de politieke godsvrede in België of over hoe een gedeelde afkeer van de profiteur de klassentegenstellingen overschaduwde.⁵⁶³ Wat mij juist intrigeert is hoe het **wantrouwen stevig geworteld zat in de klassentegenstellingen.**

De armen geloofden niet in de goede bedoelingen van rijke mecenasen, ze geloofden enkel in vriendjespolitiek en corruptie. In hun ogen veroordeelden de rijken, die zelf in weelde leefden, hen tot een leven van honger en koude. Ten slotte was er bij veel stedelingen een diepe haat voor de rijke, klerikale boeren.⁵⁶⁴

De middenklasse zag haar spaargeld en statusconsumptie verdwijnen. Meer dan ooit doemde het schrikbeeld van soeprijen op, de ultieme vernedering voor elke kleinburger. Volkswomen bekeken deze “*schoone madams met hoed en voilette*” wel eens met een scheef oog, zeker als ze probeerden voor te dringen in de wachtrijen.⁵⁶⁵

En de rijken leefden in voortdurende angst voor de revolutie. Francqui schreef aan Koning Albert dat het wel eens tot een bijtjesdag zou kunnen komen na de bevrijding. Opgeëiste fabriekszonen die met hun koffertje en hun butler arriveerden aan de *Gantoise* voelden de minachting van “hun” werkvolk prikken in de rug.⁵⁶⁶ Ook de angst voor het profitaat zegt genoeg.

De angst dat de hoeder van het collectieve belang sommigen voortrok en anderen benadeelde, was schering en inslag. Het enige wat volgens mij écht de klassentegenstellingen oversteeg was de scherpe en bittere *perceptie van klassenverschil als dreiging.*

⁵⁶³ A. Vrints “Sociaal protest in een bezet land. Voedseloproer in België tijdens de Eerste Wereldoorlog.” In *Tijdschrift voor Geschiedenis* 124, nr 1, Assen, Koninklijke van Gorcum, 2011, p 33. De godsvrede is uiteraard een oproep tot samenwerking over de klassengrenzen heen.

⁵⁶⁴ Zie J. De Graeve *De hel...* p 114 en A. Vrints “Sociaal protest in een bezet land”... p 37. Stedelingen die naar het platteland trokken voor wraakacties, opeisingen of protest vormden een belangrijk onderdeel van de oorlogsrealiteit. Aangezien Aartrijke en Gent niet in elkaars directe ommeland liggen en er weinig Gents politieearchief is bewaard, viel dit facet grotendeels buiten mijn onderzoek. Opnieuw moeten we echter vaststellen dat klassentegenstellingen hier belangrijk zijn: de meest sprekende voorbeelden komen uit het Waalse bekken. En in Aartrijke, waar het aantal steuntrekkers gigantisch hoog was in vergelijking met zijn buurgemeenten, was er geen sprake van animositeit tussen welstellende boeren en dagloners.

⁵⁶⁵ J. De Graeve *De Hel en hoe ze op aarde kwam...* p 120. Zie ook B. Davis *Home fires burning. Food, politics and everyday life in World War I Berlin...* p 51.

⁵⁶⁶ J. Volckaert *En dat alles voor een paar tirannen. Herinneringen van een socialistische arbeider.* Met aantekeningen en een naschrift voorzien door F. Uytterhaegen e.a. Leuven, Kritak, 1983, p 123. De *Gantoise* was de verzamelplaats voor de opgeëisten.

Toch leidde de onvrede niet tot een totale vertrouwensbreuk en een revolutie tegen de burgerlijke, kapitalistische natiestaat, zoals in Rusland en het Duitse Rijk. Betekent dit dat het contestatiepotentieel in België, zoals ik dat in deze scriptie heb geschetst, irrelevant en zwak was? Eind goed, al goed?

Een dergelijke opvatting houdt geen rekening met de **zware inspanningen** die de Belgische staat na de oorlog moest leveren om zichzelf te redden. Op *politiek* vlak moest ze het algemeen stemrecht voor mannen toekennen. Op *economisch* vlak koos men (tijdelijk) voor een prijzenpolitiek en sociaal overleg in plaats van vrijhandel. Op *sociaal* vlak moest de staat haar geweldsmonopolie heroveren op gewapende bendes. De steeds zichtbaar wordende emancipatie van vrouwen leidde tot een conservatief, pro-natalistisch discours, dat echter massaal genegeerd werd op het terrein.⁵⁶⁷ Om maar te zeggen dat niet alles koek en ei was.

In de daaropvolgende decennia maakte **het recht op welzijn** en de **bezweering van klassentegenstellingen** integraal deel uit van de totalitaire ideologieën in West-Europa.⁵⁶⁸ Los daarvan besloten Belgische koppels dat ze nooit meer zo arm wilden zijn als tijdens de oorlog.⁵⁶⁹ Deze civiele bekommernissen hebben dus naar mijn aanvoelen een gevolg op lange termijn gehad en daarom is dit civiele verhaal ook zo essentieel.

Koen Koch schrijft in zijn evaluatie van de Eerste Wereldoorlog dat de frontervaring voor een vertrouwensbreuk tussen leiders en soldaten zorgde.⁵⁷⁰ Hij bouwt daarmee voort op de invloedrijke stellingen van George Mosse, die de link tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog in de populaire mentaliteit trachtte te vatten.⁵⁷¹ Kernbegrip bij Mosse is het idee van een brutaliserende frontervaring. De brutaliseringsthese

⁵⁶⁷ Zie A. Vrints "Sociaal protest in een bezet land"... p 47, P. Scholliers " België dreunt in zijn voegen. Sociale en politieke troebelen, 1914-1921. In F. Vanhemelryck, J. Peeters, G. Janssens e.a. *Mensen in oorlogstijd*. Brussel, Centrum voor Brabantse geschiedenis, 1988, p 168-170, A. Vrints en X. Rousseaux "La répression étatique d'un phénomène de crise sociale..." p 304 en E. Gubin "Les femmes d'une guerre à l'autre. Réalités et représentations 1918-1940." *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, 1998, nr. 4, p 279

⁵⁶⁸ Zie voor een uitwerking daarvoor A. Götz *Hitler's beneficiaries: plunder, racial war and the Nazi welfare state*. New York: Metropolitan Books, 2005, p 2-3, 71 en verder.

⁵⁶⁹ E. Gubin "Les femmes d'une guerre à l'autre. Réalités et représentations 1918-1940..." p 251

⁵⁷⁰ K. Koch *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog, 1914-1918*. Antwerpen: Uitgeverij Manteau, 2010, p 33-34

⁵⁷¹ G. Mosse *Fallen soldiers. Reshaping the memory of the world wars*. New York, Oxford University Press, 1990. Zie ook B. Davis "Experience, identity and memory: the legacy of the First World War." In *Journal of modern history*, vol 75, nr. 1 (maart 2003), p 125-126

stelt het thuisfront als het ware geïnfecteerd werd door de ervaringen van de frontsoldaten. Blootstelling aan industriële vernieling en constant bloedvergieten zorgde voor een banalisering van geweld. Het begrip “oorlogscultuur” is ondertussen begonnen aan een steile opmars in het historisch onderzoek.⁵⁷²

Zulke stellingen zijn natuurlijk interessant maar isoleren de soldaat teveel van het thuisfront en het vooroorlogse teveel van de oorlogsrealiteit.⁵⁷³

Reden te meer om aandacht aan een relationele sociale geschiedenis van bezet België op poten te zetten, met aandacht voor de reconstructie van collectieve herinneringen. Het is niet nodig om het front op één of andere magische manier te transporteren naar de bredere samenleving. De bredere samenleving was het front. De herinnering aan een bezet land onder hoogspanning was politiek gevaarlijk. Dit **alles mocht niet en kon niet gemakkelijk herinnerd worden.**⁵⁷⁴

De Eerste Wereldoorlog was het eerste conflict waarbij we herinneringscultuur op grote schaal zien opduiken. Letterlijk alle belangrijke sociale groepen wilden een *trionfalistische* kroniek van de bezetting reconstrueren. Het bisschoppelijke project is daar een goed voorbeeld van. Maar ook het NKHV deed mee. De BWP, die tijdens de bezetting de kritiek niet had gespaard, bepaalde dat de naoorlogse herinnering uit niets dan lof over de voedselhulp zou bestaan.⁵⁷⁵

De tijdelijkheid van het geregistreerde wantrouwen is dan ook opmerkelijk. Denk maar aan De Puydt, die (slechts) bij de eerste naoorlogse verkiezingen een spectaculaire score haalde. Het lijkt mij niet vergezocht te stellen dat de reconstructie-inspanningen van de Belgische staat zich ook uitstrekten tot de herinneringspolitiek. De herinnering aan “*de gladder heren van het Komiteit*” is inderdaad vrij snel tot het verleden gaan behoren. Binnen het heroïsche, revanchistische verhaal van de Belgische natiestaat in 1919, was er geen plaats voor. Maar amnesie staat nog niet gelijk aan verwerking.

⁵⁷² L. Van Ypersele “La première guerre mondiale.” In *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, 30/60. mei 2000, nr 7, p 12.

⁵⁷³ B. Benvindo *Des hommes en guerre. Les soldats belges entre ténacité et désillusion 1914-1918*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2005, p 170 en B. Davis “Experience, identity and memory...p 126

⁵⁷⁴ B. Davis “Experience, identity and memory...p 126 Onder andere Benjamin Ziemann heeft het geweld buiten de frontlijn onderzocht en stelt vast dat de herinnering daaraan verdrongen werd.

⁵⁷⁵ AMSAB S/2001/001 *Mijn leven (1867-1935). Levensbeschrijving door Carolus Ludovicus Hannick*. s.l., s.d., p 149. Zie ook het voorbeeld in bijlage 10.

21. Het globale kader. Imperialisme en het verlies van *food-entitlements* in de Belle Epoque.

Helen McPhail schreef een boek over schaarste en arbeidsdwang in bezet Noord-Frankrijk en haalde de vergelijking aan met een concentratiekamp.⁵⁷⁶ Hoewel ik zelf soms behoorlijk ben geschrokken van sommige toestanden in België, kan ik zo'n stelling niet helemaal onderschrijven. Immers, zowel de Belgen als de Noord-Fransen werden geholpen door de eerste en misschien ook de grootschaligste humanitaire voedingsoperatie tot *nu* toe.⁵⁷⁷ Hun lijden liet niemand koud, in die zin dat zowel de neutrale Amerikanen, de onwillige Britten en de overmachtige Duitsers de handen in elkaar sloegen in een project dat op het eerste gezicht al hun *oorlogsdoelstellingen leek te schenden. Waarom?*

Er zijn heel wat evidente antwoorden te formuleren op deze vraag, maar voor mij is dit het belangrijkste antwoord: alle partijen voelden zich blijkbaar moreel verplicht. Men kon de uithongering van een natie, die buiten haar eigen beslissing beland was in een epische machtsstrijd, niet verzoenen met de eigen identiteit en de machtsdoelstellingen.

In hetzelfde tijdsgewricht waren echter ook heel wat andere naties buiten de eigen beslissingen beland in allerlei particuliere machtsstrijden. Miljoenen dagloners en kleine boeren in India, China en Latijns-Amerika werden gelinkt in een globale economie, gedomineerd door Groot-Brittannië.⁵⁷⁸ Het verlies van *food entitlements* was daarbij een vitaal, terugkerend fenomeen. Tijdelijke klimaatsveranderingen op het einde van 19^e eeuw deden de rest.

Zoals de schaarste in België een uitgelokte, kunstmatige schaarste was, zo ook werd het aanwezige voedsel in ruraal India, China en andere streken vaak gewoon te duur voor de massa. Speculatie en complete commodificatie van de oogst voor

⁵⁷⁶ H. McPhail *The long silence. Civilian life under the German occupation of Northern-France, 1914-1918*. Londen, Tauris, 1999. B. Davis "Experience, identity and memory..." p 119

⁵⁷⁷ T. Proctor *Missing in action. Belgian civilians and the First World War...* p 556

⁵⁷⁸ M. Davis *Late Victorian Holocausts. El Niño famines and the making of the third world*. Londen, Verso, 2002, p 15

buitenlandse belangen speelden ook hier.⁵⁷⁹ Geglobaliseerde, kwetsbare distributieketens maakten integraal deel uit van een nieuw “modern” tijdperk.

De problematiek is dus vrij vergelijkbaar. Maar de bestuurlijke reacties waren diametraal tegengesteld. De Britse *vice-roy* van India merkte op dat “*the doctrine that in time of famine the poor are entitled to demand relief (...) would probably lead to the doctrine that they are entitled to such relief at all times, and thus the foundation would be laid of a system of general poor relief, which we cannot contemplate without serious apprehension...*”⁵⁸⁰

De schattingen liegen er niet om. Tussen 1876 en 1902 zou *minstens* 30 miljoen keer een mens het leven hebben gelaten door voedseltekorten die uiteindelijk vermijdbaar waren geweest.⁵⁸¹ Het illustreert de werking van macht, kolonialisme en ras in een globaliserende wereld. Het is ironisch dat een tijdperk dat zoveel honger en vernietiging voortbracht, ook de eerste grootschalige humanitaire actie kende. Dubbel ironisch is dan nog dat sommige van de getroffen volkeren ook een deel van de oorlogslast droegen – zonder dat dit erkend werd. Zo kwamen Indiase troepen naar de Vlaamse frontlijn en waren de financiële giften uit India voor het *Spaansch-Amerikaansch Komiteit* zes keer groter dan die van Spanje.⁵⁸²

Belgen zowel als Noord-Fransen hadden het geluk dat ze blank waren en leefden in regio's die de **kern** van de toenmalige wereldeconomie uitmaakten.⁵⁸³ De anderen waren semi-perifere en perifere volkeren.

Een inventaris van andere verschillen leert ons veel over de moderniteit. Mannen als

⁵⁷⁹ M. Davis. *Late Victorian Holocausts. El Niño famines and the making of the third world*. Londen, Verso, 2002, p 9-13. De Britse vice-consuls stonden temidden een hongersnood van epische proporties enorme exporten van graan toe, en dit ondanks alarmerende rapporten van sommige functionarissen.

⁵⁸⁰ M. Davis *Late Victorian Holocausts...* p 33

⁵⁸¹ M. Davis *Late Victorian Holocausts...* p 7 en 11. Davis verwoordt het als volg. “*Millions die*” was *ultimately a policy choice. To accomplish such decimations required a brilliant way of organising famine.*” In de rest van zijn boek ontrafelt Davis de *vele complexe contextfactoren* waardoor het koloniaal beleid zo'n dramatische impact kon hebben. Deze waren zowel intern als extern.

⁵⁸² P. Martin *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium...* p 119. De grootste donoren van de CRB waren de Verenigde Staten, Australië en Groot-Brittannië. Het gecombineerde aandeel aan giften door Brits West India en India tijdens 1914-1919 bedroeg 236 170 dollar, dat van Spanje 34 455 dollar. Opgelet, het gaat hier over giften door de **bevolking**, niet om officiële regeringssteun.

⁵⁸³ De Amerikanen waren uiteraard geïnteresseerd in de vijfde grootste economische wereldmacht die België op dat moment was. Oscar Von der Lancken-Wackenitz, hoofd van de *Politische Abteilung* in België schreef 1916 aan zijn oversten: “*Une attention spéciale est portée au souci d'empêcher l'intrusion peu souhaitable de capitaux américains dans la vie économique belge*” M. Amara en H. Roland *Gouverner en Belgique occupée. Oscar Von der Lancken-Wakenitz...* p 216 en p 252.

Francqui en Solvay behoorden tot de financiële kosmopolitische elite. Zonder hun globale netwerken was de NKHV-CRB-structuur onmogelijk geweest.

België's transportinfrastructuur was een voorbeeld voor de rest van de wereld.⁵⁸⁴ Er was een autonome oppositiepartij in België die kon wegen op de voedselhulp. Het staatsapparaat had de eerste aarzelende sociale wetten gestemd. Ten slotte was er een diepgewortelde angst bij de elite voor de massa. Beiden waren niet langer via traditionele patronage aan elkaar gelinkt.

De boerendorpjes in India en China stierven uit omdat de traditionele patronage-mechanismen ontmanteld werden.⁵⁸⁵ De gemeentes in België en Noord-Frankrijk kregen volkssoepen omdat dit nu eenmaal paste in een nieuwe filosofie: de ontluikende welvaartstaat.

Vanuit dit perspectief bekeken is het CRB-NKHV-verhaal werkelijk uniek in de wereldgeschiedenis, een verhaal van systemische krachten en menselijke agens. Ik hoop de politieke, sociale en culturele dimensies van de voedselhulp te hebben belicht. Maar de politieke, sociale en culturele dimensies van het uitblijven van dergelijke hulp moeten nog geschreven worden.

⁵⁸⁴ M. Dumoulin e.a. *Nieuwe geschiedenis van België...* p 703-723.

⁵⁸⁵ M. Davis *Late Victorian Holocausts...* p 10

Opgave van bronnen en literatuur

Onuitgegeven bronnen

Beveren, Rijksarchief Beveren (RAB)

271-1 Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en voedingskomiteit Gent Stad. Alle beschikbare mappen met betrekking tot Aartrijke (gewest Torhout) en Gent.

RAB 271-1 *Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen...*203 Lijsten van opgeëiste arbeiders, bevoorraad in de gemeente waar ze zijn tewerkgesteld. Met bijlage in verband met klachten. Diverse brieven.

Brugge, Bisschoppelijk archief

C/546 (A-L) Verslagen over de oorlog 1914-1918. Aartrijke.

C/546 (A-L) Verslagen over de oorlog 1914-1918. Ichtegem.

.Gent, AMSAB-ISG Instituut voor Sociale Geschiedenis

Verslagboeken van het Middenkomiteit Gent-Eeklo vanaf 1916 tot 1918.

(ftp://digital.amsab.be/archives/BE_AMSAB_032_BWP_BSP_Gent-Eeklo/verslagboeken_middencomiteit_gent/)

S/ 2001/001 Mijn leven (1867-1935). Levensbeschrijving door Carolus Ludovicus Hannick. s.l, s.d.

Gent, Bisschoppelijk Archief

Dossiers 1914-1918 Parochies. Deel I en II

Gent, Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen

4A 1936 A en B Werklozenonderstand en voedselhulp, archief inspecteur Wijngaert

016/722/5 *Briefwisseling en verslagen voor de bestendige deputatie over de Duitse bezetting*

Bestuurlijk memoriaal van Oost-Vlaanderen 1915-1916

Gent, Stadarchief Gent (De Zwarte Doos)

XVI -312 *Registers van de dagorders van de politie, 1916*

XXI/1950/6-7/ Joseph Nève *Notes sur l'occupation de Gand par les troupes Allemandes*. Dagboek in drie delen en knipselmappen.

M 33/ 1-11 *Archief neergelegd door de Burgemeester*. Document 1 Bis. Verklaring van het college nopens de gebeurtenissen van den oorlog, 1914.

M 33/ 1-11 *Archief neergelegd door de Burgemeester*. Document 20 (*Compte Rendu de mon entretien avec le vice-consul Américain (M. Van Hee) le 10 septebmer 1914*).

M 33 1/11 *Archief neergelegd door de Burgemeester*. Map 3, document 2 (Brief van de Rector van de Universiteit Gent, 1914)

625 *Familiefonds D'Haene Steenhuyse* . Comité National de Secours et d'Alimentation. Province de Flandre Orientale. Rapport du Comité Provincial du 29 janvier au 25 février 1915.

GAL 1057, Ledeberg, burgerkeukens, ongedateerde nota.

XVIII 26/1. *Enquête sur l'état sanitaire de la population de Gand et l'influence du rationnement alimentaire* (23 juni 1916)

Gent, Universitaire bibliotheek Gent – Collectie Vliegende Bladen (VLBL)

HFI. C. 169.08 Chômage 1915 Brief van 16 augustus 1915.

HFI. C 169.09 *Chômage 1916*. Brief van 26 oktober 1916 aan Schepen De Weert.

HFI.C. 169.05 Chômage. Briefwisseling F.R.

FII F001 *Faim et inanition*

Il 6. 49 Guerre.

Zedelgem, Gemeentelijk archief (G.A.)

Gemeentearchief Aartrijke. 533.3. Gemeenteverkiezingen. Verkiezingen van 24 april 1921. PV

Gemeentearchief Aartrijke. 533.3. Gemeenteverkiezingen. Verkiezingen van 1911.

Gemeentearchief Aartrijke. 533.1 Parlements- en provincieraadsverkiezingen 1896-1950. Map nr 6 verkiezingen 1906

Gemeentearchief Aartrijke. 533.1 Parlements- en provincieraadsverkiezingen 1896-1950. Map nr 7 verkiezingen 1908

Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van de Gemeenteraad Aartrijke 1914-1933 (ingebonden), zitting van 16 januari 1918 om 1 uur 's middags (punt 9)

Gemeentearchief Aartrijke. Notulen van het schepencollege 1885-1924.

Gemeentearchief Aartrijke. 624.6 Hulp aan de behoeftigen (1914-1918), brief van provinciaal Komiteit voor Hulp en voeding van West-Vlaanderen op 6 januari 1915.

Gepubliceerde bronnen

Algemeen

E. Hunt *War bread. A personal narrative of the war and relief in Belgium by Edward Eyre Hunt, American delegate of the Commission for Relief in Belgium*. s.l.: Henry Holt and company, 1916

(http://www.archive.org/stream/warbreadpersonal00huntuoft/warbreadpersonal00huntuoft_djvu.txt)

M. Amara en H. Roland *Gouverner en Belgique occupée. Oscar Von der Lancken-Wakenitz. Rapports d'activité 1915-1918. Edition critique.* Brussel, Peter Lang S.A., 2004.

Considérations utiles sur l'alimentation humaine. Note rédigée pour les classes populaires par le docteur Herman. (Censure sous le n° 3982). Mons, Imprimerie du Journal de la Province, 1916. Aanwezig in het Studiecentrum Oorlog en Maatschappij (SOMA nr BA 46.242)

Heures de détresse. Belgique 1914-1915 L'oeuvre du Comité National de Secours et d'Alimentation et de la Commission for relief in Belgium. Brussel, Imprimerie Goosens, 1915, XVI + 230 p (SOMA BA 19.106).

La soupe de guerre [installée par Monsieur Leon Thiry, directeur des usines de Halanzy, dans les localités éprouvées du Sud-Luxembourgeois]. Brussel, Goemaere, 1915, 114 p (SOMA BA 19.112)

A. Henry *L'oeuvre du comité national de secours et d'alimentation pendant la guerre.* Brussel, Lébeque, 1920, 377 p

R. Van Overstraeten *Les carnets de guerre d'Albert I, roi des Belges.* Brussel, Dessart, 1953, 213 p

Voor Aartrijke

Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt, Aartrijke 1914-1918. Zedelgem, Heemkundige Kring Pastoor, 1997, 215 p.

Elfnovembergroep *Van den grooten oorlog. Volksboek.* Getuigenissen verzameld door leden van de Elfnovembergroep. Kemmel, Malegijs, 1978, 370 p

Politierglement Aartrijke, 1902.

Documents parlementaires de Belgique. Recueil des pièces imprimées par ordre de la Chambre des Représentants 1890-1891, nr. 261, p 135-369

Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement général de 1910. Brussel, Ministerie van Landbouw en Openbare Werken, 1914.

Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement général de 1895. Brussel, Ministerie van Landbouw en Openbare Werken, 1899.

Statistique de la Belgique. Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910). Brussel, Ministerie van Landbouw en werkgelegenheid, 1913-1921.

M. Sauveur "Statistique du vote plural en Belgique." In *Bulletin de la Commission Central de Statistique, XX* (1907-1908) Brussel, Uitgeverij Hayez, 1909, p 1-451.

J. Demoor en A. Slosse "L'alimentation des Belges pendant la guerre et ses conséquences." In *Bulletin de l'académie royale de médecine de Belgique. Volume 30*, 1920: p 457-510.

Collectio epistolarum pastoralium Dioecesis Brugensis. Deel 20 (1919), nr 26. "Circa documenta colligenda ad scribendam historiam Belgii durante magno Bello (1914-1918)".

Almanach voor het bisdom Brugge, 1915. Brugge, G. De Haene Bossuyt, 1915, 172 p

Voor Gent

Verslag van het Provinciaal Komiteit van Oost-Vlaanderen 1916. Gent, uitgeverij Buyck, s.d.

Gent Stad. Gemeentebblad. Gent, Annoot-Braeckman (mei-augustus 1916)

Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent in 1913. Gent, 1913, Hoste N.V.

Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent in 1916. Gent, 1917, Hoste N.V.

Oeuvres de Philanthropie et de dévouement créées pendant la première année de la guerre. Gent, Hoste NV, 1915 (aanwezig in SAG XXI/1950/6-7/ Joseph Nève)

Verzameling der officiële bekendmakingen [te Gent en omgeving] 1914-1915.
Sammlung der offiziellen Bekanntmachungen 1914-15. S.n., s.l., s.d, 416 p

F. Claeys Bouuaert *Le diocèse de Gand pendant la première occupation Allemande 1914-1918.* Wetteren, Editions Scaldis, 1949, p 80

L. Stynen en S. Van Peteghem e.a. eds. *In oorlogsnood. Virginie Lovelings oorlogsdagboek.* Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1999 (http://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/000/924/065/BIB-G-025872_2005_0001_AC.pdf)

M. Baertsoen *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918.* Gent, Drukkerij A. Vandeweghe, 1929, 376 p.

P. De Witte *Alles is omgekeerd : hoe de werklieden leefden 1848-1918.* Geannoteerd en van een nawoord voorzien door Helmut Gaus en Guy Vanschoenbeek. Leuven, Kritak, 1986, 310 p

J. De Graeve *De Hel en hoe ze op aarde kwam. Dagboek eener menigte. Roman bekroond door het Instituut Solvay voor arbeidersopvoeding met den 1^e prijs voor Oorlogsletterkunde.* Gent, Volksdrukkerij, 1919, 302 p

J. Volckaert *En dat alles voor een paar tirannen. Herinneringen van een socialistische arbeider. Met aantekeningen en een naschrift voorzien door F. Uytterhaegen e.a.* Leuven, Kritak, 1983, 143 p.

R. Vankenhove en A. Lepage *Het Volksleven in het straatlied. Meer dan 300 Gentsche straatliedjes, gecommenteerd, in muziek opgenomen en tot bundels vervlochten met pianobegeleiding.* Gent, Volksdrukkerij, 1932, 367 p.

G. Celis *Het Gentsche volksleven. Gebruiken en plechtigheden naar datum gerangschikt. Folkloristische schets.* Sint-Amandsberg, Snoeck-Cools, 1924, 136 p.

H. Wandt *Etappenleven te Gent : kanttekeningen bij de Duitse ineenstorting*.
Ledeberg, Janssens, 1921, 176

Kranten en periodieken

L'Evenement Illustré, april 1915, nr 6, p 13 en p 12.

F. De Smedt "Een blik in een zestigjarig militantenleven." In *Vooruit* (21 en 22 maart 1957) p 4-5

Vooruit van 4/1/1916, 5/1/1916, 7/1/1916, 9/1/1916, 12/1/1916 en 22/9/1916

Iconografische bronnen

Spotprenten René [Barbier]. Collectie In Flanders Fields Museum (ongeklasseerd)

Honger in Nederland, 1916. Collectie In Flanders Fields Museum (IFFFA018138R01).

AERTS ed., (R). *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur.* Hilversum: Verloren, 2002.

AMARA, (M). *Inventaire des archives du Comité National de Secours et d'Alimentation (CNSA).* Brussel: Algemeen rijksarchief (inventaris I 446), 2009.

BAGGERMAN, (A), en (R) DEKKER. „De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten; nieuwe wegen en perspectieven.” In *Egodocumenten. Nieuwe wegen en benaderingen.*, door (A) BAGGERMAN en (R) DEKKER eds., p 3-22. s.l.: aksant, 2004.

BAYLY, (C). *The birth of the modern world, 1780-1914. Global connections and comparisons.* Oxford: Balckwell Publishing, 2004.

BECKER, (A). *War and Faith. The religious imagination in France, 1914-1930.* Oxford: Berg, 1998.

BECUWE, (F). *Bier aan het IJzerfront.* Brugge: Uitgeverij De Klaproos, 2010.

BENVINDO, (B). *Des hommes en guerre. Les soldats Belges entre ténacité et désillusion, 1914-1918.* Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2005.

BETERAMS, (G). *Inventaris van de archieven van het Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding: provincie Antwerpen.* Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1970.

BIN WONG, (R). „Les émeutes de subsistances en Chine et en Europe Occidentale.” *Annales. Economies, sociétés, civilisations.*, 1983, volume 38, nr. 2: p 234-258.

BLONDE, (B), (A) VAN DIJCK, en (A) VRINTS. „Een probleemstad? Spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten.” In *Antwerpen; biografie van een stad.*, door (I) BERTELS, (B) DE MUNCK en (H) VAN GOETHEM eds., p 277-307. Antwerpen: Meulenhoff Manteau, 2010.

- BONDUEL, (L). *Het Zedelgem, Veldegem, Loppem en Aartrijke van toen. Een verzameling foto's en prentbriefkaarten aangevuld met beknopte historische gegevens.* Brugge: Van de Wiele, 1983.
- BOONE, (M). *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek.* Gent: Academia Press, 2007.
- BOONE, (M), (H) GAUS, (P) SCHOLLIERS, en (C) VANDENBROEKE. M. *Boone, Dagelijks leven. Sociaal-culturele omstandigheden vroeger en nu.* Deurne, Uitgeverij Baart, 1982, p 128. Deurne: Uitgeverij Baart, 1982.
- BRACKE, (P), en (H) BRUTSAERT. *Sociologie.* Gent: Academia Press, 2008.
- BRAET, (J). *Geschiedenis van de brouwerij De Leeuw in Aartrijke.* Zedelgem: s.n., 2006.
- BUFFEL, (C). *Het gemeentebeleid te Aartrijke van 1914 tot 1923.* 1987: s.n., Zedelgem.
- BURKE, (P). *What is cultural history?* Cambridge: Polity Press, 2005.
- CALHOUN, (C), en (J) GERTEIS eds. *Classical sociological theory.* Oxford: Blackwell Publishing, 2007.
- CAPITEYN, (A) ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914-1918.* Gent: Stad Gent, Stadsarchief en Museum Arnold Vander Haeghen, 1991.
- CELIS, (K), en (A) GODFROID. *Vrouwen en oorlog 16e-20e eeuw.* Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1997.
- CHARLES, (L), en (G) ANTHEUNIS e.a. *Buskruit en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in De Zwarte Doos (20e eeuw).* Gent: Stadsarchief van Gent De Zwarte Doos, 2007.

- CLAERBOUT, (G). *Mechelen en zijn platteland in de greep van de Eerste Wereldoorlog. Een dagelijks leven van angst en honger*. Brussel: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, 2007 (promotor G. Vanthemsche).
- DANIEL, (U). *The war from within: German working-class women in the first World War*. Oxford: Berg, 1997.
- DAUPHIN, (F). „L'église Belge et la mémoire de la Grande Guerre. Le Comité Interdiocésain, 1919-1922.” *Revue d'histoire ecclésiastique. Volume 92, nr 3-4*, 1997: p 797-842.
- DAVIS, (B). „Experience, identity and memory: the legacy of the First World War.” *Journal of Modern History. Jg 75, nr 1*, maart 2003: p 111-131.
- . *Home fires burning. Food, politics and everyday life in World War I Berlin*. Londen: University of North Carolina Press, 2006.
- DAVIS, (M). *Late Victorian Holocausts. El Niño famines and the making of the third world*. Londen: Verso, 2002.
- DE BAERE, (I). *Een stad in oorlogstijd. Aspecten van het dagelijks leven te Gent tijdens Wereldoorlog I*. Gent: (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1999 (promotor G.Deneckere).
- DE BO, (L). *Westvlaamsch Idioticon*. Gent: Alfons Siffer, 1892.
- DE CERTEAU, (M). *L'invention du quotidien. I. Arts de faire*. s.l.: Editions Gallimard, 1990.
- DE CERTEAU, (M), (L) GIARD, en (P) MAYOL. *The practice of everyday life. II. Living and cooking*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998.
- DE SCHAEFDRIJVER, (S). *De Grote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amstel: Olympus, 2005.

DE SUTTER, (B), en (M) VAN GINDERACHTER. „Working-class voices from the late nineteenth century: "propaganda pence in a socialist paper in Ghent."." *History Workshop Journal vol 69, nr 1*, 2010: p. 133-145.

DE WEERDT, (D). *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*. Gent: Stichting Mens en Cultuur, ism IGM en SVV, 1993.

DE WEVER, (B), en (G) DENECKERE. *Geschiedenis van België*. Gent: Academia Press, 2008.

DEBAVEYE, (J). *Belgisch en Vlaams nationalisme in de Eerste Wereldoorlog. Een studie aan de hand van West- en Oost-Vlaamse dagboeken*. Gent: (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2009 (promotor M. Vanginderachter).

DEDOBBELEER, (W). *De Grote Oorlog bekeken door een pince-nez : Edward Anseele, het socialisme en de bezetting van Gent*. Gent: (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2007 (promotor B. De Wever).

DENECKERE, (G). *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België, 1831-1918*. Antwerpen: Hadewijch, 1997.

DENECKERE, (G). „Sociale geschiedenis, het einde van de ideologie en de terugkeer van de bezieling. Een essay met de focus op het onderzoek naar collectieve actie in de jaren 1990.” In *Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement.*, door (J) DUMOLYN ed., p 11-42. Brussel: IMAVO, 2003.

DENECKERE, (G), en (H) DEFOORT. „Protest en sociale bewegingen.” In *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19e en de 20e eeuw.*, door (J) ART, (E) VANHAUTE en eds., p 269-288. Gent: Mens en Cultuur uitgevers, 2003.

DENYS, (B). „Enkele Groot-Zedelgemse bronnen voor de studie van de Eerste Wereldoorlog.” *Zilleghem. Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse. volume 18, nr 4*, 1997: p 148-166.

- DENYS, (B). „Karel Louis van Eecke. Non-conformistisch en paternalistisch onderpastoor.” *Zilleghem. Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse. volume 18, nr 2, juni 1997: p 47-84.*
- DESCAMPS, (S). *Tielt; bezette stad tijdens de Eerste Wereldoorlog.* Gent : (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent) 1999 , 1999 (promotor R. Van Eenoo).
- DEVOLDER, (K). *Bezet België, 1914-1918. Tekeningen, prenten en foto's uit de oorlogsarchieven van het Algemeen Rijksarchief. Dossier bij de gelijknamige tentoonstelling in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, 1998-1999.* Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1998.
- D'HONDT, (G). *Briefwisseling van arbeiders gedurende de beide wereldoorlog in het Gentse.* Gent: De Rode Postzegelclub, s.d.
- DUMOULIN, (M), (E) GERARD, (M) VAN DEN WIJNGAERT, en (M) DUJARDIN eds. *Nieuwe geschiedenis van België. Deel II: 1905-1950.* Tielt: Lannoo, 2006.
- EGGENS, (A). *Van daad tot vonnis. Door Drenten gepleegde criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog.* s.l.: Stichting Het Drentse Boek, 2005.
- ELMSLEY, (C). *Crime, police and penal policy. European experiences 1750-1940.* Oxford: Oxford University Press, 2007.
- EMIRBAYER, (M), en (A) MISCHÉ. „What is agency?” *The American journal of sociology. Vol 103, nr. 4, 1998: p. 962-1023.*
- FERGUSON, (N). *The pity of war.* New York: Basic Books, 1999.
- FRANK, (D). „Housewives, socialists and the politics of food: the 1917 New York Cost-of-living protests.” *Feminist Studies, volume 11, nr. 2, 1985: p 255-285.*
- GAILUS, (M). „Necessary confrontations: gender, civil society and the politics of food in eighteenth- to twentieth-century Germany.” In *Civil society and gender justice.*

Historical and comparative perspectives., door (K) HAGEMANN, (S) MICHEL en e.a., p 173-189. s.l.: Berghahn books, 2008.

GELDOF, (K), en (R) LAERMANS eds. *Sluipwegen van het denken. Over Michel de Certeau*. Nijmegen: SUN, 1996.

GOOSSENS, (P), en (L) MEIRESONNE. *Vlaanderen niemandsland 1914. Van Gendarmen, vrijwilligers en burgerwachten tijdens de eerste oorlogsmaanden*. Leuven: Davidsfonds, 2009.

GÖTZ, (A). *Hitler's beneficiaries: plunder, racial war and the Nazi welfare state*. New York: Metropolitan Books, 2005.

GUBIN, (E). „Bespiegelingen over sekse en oorlog in België, 1914-1918.” In *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 15. Sekse en oorlog*, p 33-48. Amsterdam: Stichting beheer IISGH, 1995.

—. „Les femmes d'une guerre à l'autre. Réalités et représentations 1918-1940.” *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis (30/60)*, 1998, nr. 4: p 249-281.

HANNES, (J), en (E) VANHAUTE. „Economische verandering en inkomensongelijkheid, De inkomensverdeling in de Oost-Vlaamse steden in de negentiende eeuw.” *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 2, 2007: p 86-109.

HARRIS, (R). *The art of survival. Gender and history in Europe, 1450-2000. Past & Present supplement 1*. s.l.: Oxford University Press, 2006.

HASQUIN, (H), (R) VAN UYTVEN, en (J) DUVOSQUEL eds. *Gemeenten van België. Geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek. Deel I. Vlaanderen*. Brussel: Gemeentekrediet van België, 1980.

JONCKHEERE, (D). *Aartrijke 1914-1918*. Torhout: Drukkerij A. Cornille, 1964.

—. *Levensverhaal van de Aartrijkse veldwachter Victor Jonckheere. Een stuk geschiedenis en folklore*. Torhout: Uitgeverij A. Cornille, 1965.

KAMMELAR, (R), (J) SICKING, en (M) WIELINGA eds. *De Eerste Wereldoorlog door Nederlandse ogen. Getuigenissen, verhalen, betogen*. s.l.: Nijgh en Van Ditmar, 2007.

KAPLAN, (T). „Female consciousness and collective action: the case of Barcelona 1910-1918.” *Signs*, volume 7, nr. 3, 1982: pp 545-566.

KOCH, (K). *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog, 1914-1918*. Antwerpen: Uitgeverij Manteau, 2010.

KOK, (J) (ed). *Rebellious families. Household strategies and collective action in the Nineteenth and twentieth centuries*. New York: Berghahn books, 2002.

LIS, (C), (H) SOLY, en (D) VAN DAMME. *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*. Leuven: Kritak, 1985.

LORENZ, (C). *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2008.

MAJERUS, (B). „Bruxelles, 1918: révolution et sortie de guerre.” In *Villes en guerre (1914-1945)*, door (P) CHASSAIGNE en (J) LARGEAUD eds., p 196-207. Paris: Colin, 2004.

MAJERUS, (B). „Controlling Urban Society in Brussels during World War I. Cooperation between Belgian Authorities and the Forces of Military Occupation.” In *Endangered Cities : Military Power and Urban Society in the Era of World Wars* , door (R) CHICKERING en (M) FUNCK eds, p 65-79. Leiden: Brill, 2004.

MARTIN, (P). *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium in het nationaal en internationaal spanningsveld, 1914-1919*. Gent: (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1981 (promotor R. Van Eenoo).

MAYER, (A). *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*. New York: Pantheon Books, 1981.

- MCPHAIL, (H). *The long silence. Civilian life under the German occupation of Northern-France, 1914-1918*. Londen: Tauris, 1999.
- MERTON, (R). „On sociological theories of the middle range.” In *Social theory and social structure.*, door (R) MERTON, p 39-53. New York: The free press, 1949.
- MICHIELS, (V). *Het politiek-maatschappelijk leven te Gent (1914-1918). Een permanente godsvrede?* Gent: (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1986 (promotor R. Van Eenoo).
- MORROW, (J). *The Great War. An imperial history*. Londen: Routledge, 2004.
- MOSSE, (G). *Fallen soldiers. Reshaping the memory of the world wars*. New York: Oxford University Press, 1990.
- NAERT, (U). *Lievens van het dorp. Politiekers en molenaars.* . Aartrijke: s.n, 1986.
- ORTAGGI, (S). „Italian Women during the Great War. Historians and the impact of 1914-1918.” In *Evidence, history and the Great War.*, door (G) BRAYBON ed., p 216-239. s.l.: Berghahn Books, 2003.
- PALMER, (R), (J) COLTON, en (L) KRAMER. *A history of the modern world*. Boston: McGraw-Hill, 2007.
- PANAYI (ed.), (P). *Racial violence in Britain in the nineteenth and twentieth centuries*. Londen: Leicester University Press, 1996.
- PIRENNE, (H). *La Belgique et la guerre mondiale*. New Haven: Yale University Press, 1929.
- POLLET, (J). *Bijdragen tot de geschiedenis van Aartrijke*. Zedelgem: Heemkundige kring Pastoor Ronse, 1986.
- POLLET, (J). „Hulp- en voedingscomiteit te Zedelgem. 1914-1918.” *Zilleghem. Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse. Volume 11, nr 4*, 1990: p 128-149.

PROCTOR, (T). „Missing in action. Belgian civilians and the first World War.” *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*. Vol 35, nr 4, 2005: p 547-572.

ROBERT, (J). „Women and work in France during the war.” In *The upheaval of war: family, work and welfare in Europe, 1914-1918*, door (R) WALL en (J) WINTER, p 251-266. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

ROBERTSON, (I). „The role of women in social protest in the Highlands of Scotland, c. 1880-1939.” *Journal of historical geography*, vol 23, nr. 2, 1997: p 187-200.

RO TSAERT, (K). *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge: Uitgeverij Marc Van de Wiele, 1993.

SCHEPENS, (L). *ZiBrugge bezet 1914-1918 & 1940-1944. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen*. Tielt: Lannoo, 1985.

SCHOLLIERS, (P). *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België*. Berchem: Uitgeverij EPO, 1993.

SCHOLLIERS, (P). „België dreunt in zijn voegen. Sociale en politieke troebelen, 1914-1921.” In *Mensen in oorlogstijd.*, door (F) VANHEMELRYCK, (J) PEETERS en (G) JANSSENS eds, p 151-173. Brussel: Centrum voor Brabantse geschiedenis, 1988.

SCHOLLIERS, (P). „The policy of survival: food, the state and social relations in Belgium, 1914-1921.” In *The origins and development of food policies in Europe.*, door (J) BURNETT en (D) ODDY eds., p 39-53. Londen: Leicester University Press, 1994.

SCHOLLIERS, (P), en (F) DAELEMANS. „Standards of living and standards of health in wartime Belgium.” In *The upheaval of war: family, work and welfare in Europe, 1914-1918*, door (R) WALL en (J) WINTER, p 139-159. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

SCOTT, (J). *Domination and the arts of resistance. Hidden transcripts*. New Haven: Yale University Press, 1990.

SCOTT, (J). „Women in history. The modern period.” *Past & Present*, nr. 101, 1983: p 141-157.

SEN, (A), en (J) DREZE. *Hunger and public action*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

SPOERER, (M). „The mortality of allied prisoners of war and Belgian civilian deportees in German custody during the First World War: a reappraisal of the effects of forced labour.” *Population Studies*, vol. 60, nr 2, juli 2006: p 121-135.

STEARNS, (P). „T. Lindenberger, Strassenpolitik. Review.” *Journal of social history*, vol 31, nr 1, 1997: p 204-206.

STEELS, (M). „Te Gent tijdens de Eerste Wereldoorlog.” *Ghendtsche Tydinghen*, 6, 1978: p 257-310.

STEVENS, (F). „Het coalitieverbod in België (1795-1866).” In *Liber Amicorum Prof. Dr. Roger Blanpain.*, p 395-420. Brugge: Die Keure, 1998.

SWIDLER, (A). „Culture in action: symbols and strategies.” *American sociological review*. Vol 51, nr. 2, 1986: p. 273-286.

TAYLOR, (L). „A food riots revisited.” *Journal of Social History*, 1996: p 483-496.

—. *Between resistance and collaboration. Popular protest in Northern France, 1940-1945*. s.l.: Palgrave Macmillan, 2000.

THIEL, (J). *Menschenbassin België. Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg*. Essen: Klartext Verlag, 2007.

TILLY, (L). „Paths of proletarianization. Organization of production, sexual division of labor and women's collective action.” *Signs*, volume 7, nr. 2, 1981: p 400-417.

TILLY, (L), en (J) SCOTT. *Women, work and family*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1978.

TRÖGER, (A). „Between rape and prostitution: survival strategies and chances of emancipation for Berlin women after World War II.” In *Women in culture and politics. A century of change.*, door (J) FRIEDLANDER, WIESEN COOK (B) en anderen, p 97-117. Bloomington: Indiana University Press, 1986.

VALCKE ed., (T). *De fonteinen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen. Deel IV. Biografieën van beleidsmakers uit de 20e eeuw.* Gent: Academia Press, 2003.

VAN BOSSTRAETEN, (T). *Bezet maar beschermd. België en de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog.* Leuven: Acco, 2008.

VAN DE VOORDE, (F). *'t Veld door de jaren heen.* Aartrijke: Buurtcomité 't Veld, 2009.

VAN DEN EECKHOUT, (P), en (G) VANTHEMSCHE eds. *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België. 19e-20e eeuw.* Brussel: VUB Press, 2005.

VAN DER LINDEN, (A). *Wij moeten rap zijn : over stropers en plattelandse normen (Oost-Vlaanderen, tweede helft negentiende, begin twintigste eeuw).* Gent: (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1999 (promotor G. Deneckere).

VAN GINDERACHTER, (M). „Contesting national symbols. Belgian belle époque socialism between rejection and appropriation.” *Social History, volume 34, nr 1*, februari 2009: p 55-73.

VAN HOONACKER, (E). *Kortrijk 14-18. Een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog.* s.l.: s.n., 1994.

VAN HOOREWEGHE, (C). „Het prostitutieel kader te Gent.” *Handelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, nr 44*, 1990: p 151-167.

VAN YPERSELE ed., (L). *La patrie crie vengeance : la répression des "inciviques" belges au sortir de la guerre 1914-1918.* Brussel: Le Cri, 2008.

VAN YPERSELE, (L). „La première guerre mondiale.” *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis, 30-60.*, mei 2000 (nr 7): p 11-16.

VANACKER, (D). *Het 14-18 boek. De kleine Belgen in de Grote Oorlog.* Zwolle: Waanders Uitgevers, 2006.

—. *Het activistisch avontuur.* Gent: Academia Press, 2006.

VANHAUTE, (E). „Gezin, bevolking en arbeid.” In *Paradoxen van de pedagogisering. Handboek pedagogische historiografie.*, door (M) DEPAEPE, (F) SIMON en (A) VAN GORP, p 239-266. s.l.: Leuven en Voorburg, 2005.

VANSCHOENBEEK, (G). *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen.* Gent: Uitgeverij Hadewijch Antwerpen-Baarn, 1995.

VELLE, (K). *Het vrederecht en de politierechtbank (1895-1995): organisatie, bevoegdheden en archiefvorming.* Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1995.

VIOLA, (L). „Bab'i Bunty and peasant women's protest during collectivization.” *Russian review, volume 45, nr. 1*, 1986: p 23-42.

VOORDECKERS, (E). *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium 1667-1914.* . Leuven: Nauwelaerts, 1964.

VRINTS, (A). „"Moffen buiten!" De anti-Duitse rellen in augustus 1914 te Antwerpen.” In *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique.*, door (S) JAUMAIN, (M) AMARA en e.a., p 47-64. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2005.

VRINTS, (A). „Sociaal protest in een bezet land. Voedseloproer in België tijdens de Eerste Wereldoorlog.” *Tijdschrift voor Geschiedenis jg 124, nr 1*, 2011: p 31-47.

VRINTS, (A), en (X) ROUSSEAU. „La répression étatique d'un phénomène de crise sociale. Le banditisme pendant et après la Première Guerre Mondiale en Belgique.” In *En toen zwegen de kanonnen. Akten van het internationaal colloquium georganiseerd door het Rijksarchief België en het Koninklijk Museum van het Leger*

en de Krijgsgeschiedenis (Brussel, 3-6 November 2008). , door (P) TALLIER en (P) LEFORS eds., p 273-309. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2010.

WINTER, (J), en (J) ROBERT eds. *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1918. Part I*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

WITTE, (E), (J) CRAEYBECKX, en (A) MEYNEN. *Politieke geschiedenis van België. Van 1830 tot heden*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 2005.

Websites

E. Wallerstein *On bifurcation and agency*. In <http://vodpod.com/watch/1680304-immanuel-wallerstein-on-bifurcation-and-agency> geconsulteerd in december 2010.

T. Judt *What is living and what is dead in social democracy?* In <http://www.nybooks.com/articles/archives/2009/dec/17/what-is-living-and-what-is-dead-in-social-democrac/?pagination=false&printpage=true> geraadpleegd in februari 2011.

W. Englert *Ancient Greek Theater*. <http://academic.reed.edu/humanities/110tech/theater.html#structure> geconsulteerd in 2010

De voedingsdriehoek. De basis van elk voedingsadvies. http://www.gezondheid.be/index.cfm?fuseaction=art&art_id=550 geconsulteerd in april 2011

Ziektebeeld van Rachitis. <http://www.kennislink.nl/publicaties/van-scheepjeswol-naar-vitamine-d> geconsulteerd in april 2011

Ziektebeeld van koningszeer (scrofulose). <http://nl.wikipedia.org/wiki/Koningszeer> geconsulteerd in april 2011

Heemkundige Kring Eerneghem *Sociaal-economische geschiedenis van de Moderne Tijd*, <http://www.ernigahem.be/> geconsulteerd in april 2011.

D. De Weerd *Biografie Jozef De Graeve* in <http://www.literair.gent.be/html/lexicondetail.asp?ID=5&AID=263&l=D>, geconsulteerd in januari 2011.

Bijlages

Bijlage 1. De hulpverlening in bezet België (1914-1919). Chronologie van het Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding

<u>Oorlogsjaar 1914</u>	
14 augustus	Duits leger valt België binnen. Mobilisatie van Belgische soldaten Benoeming van Emile Vandervelde (socialist) en Paul Hymans en Goblet d'Alviella (liberalen) tot ministers van staat in de homogeen katholieke regering De Brocqueville. Vandervelde en Hymans worden pas volwaardige ministers met portefeuilles in 1917 Geallieerde blokkade op invoer naar België
14 augustus	KB van de Belgische regering: gemeentebesturen moeten de rantsoenering organiseren
20 augustus	Duitse leger arriveert in Brussel
7 september	Duitse leger arriveert nabij Gent.
September	Een regeringsdelegatie met minister van Justitie Carton de Wiart, Vandervelde en Hymans trekken naar Amerika om de rantsoenering te bespreken met politici, de zakenwereld en de pers. Geen concrete resultaten.
5 september	° en eerste vergadering van een <i>Centraal Hulpcomité</i> in Brussel, met Solvay, Janssen, baron Lambert en de Amerikaan Dannie Heineman
17 september	Dannie Heineman krijgt Duitse garanties dat het geïmporteerde voedsel niet zal worden aangeslagen. Een delegatie vertrekt naar Londen, maar het <i>Foreign Office</i> verbiedt het transport. Hoover treedt op het voortoneel en stelt voor om het transport via de Amerikaanse ambassades in Londen en Brussel te laten doorgaan.

6 oktober	Val van Antwerpen, de Belgische regering ontvlucht het land en zal de rest van de bezetting in Le Havre doorbrengen.
15 oktober	° NKHV. Met andere woorden: nationale uitbreiding van het Brusselse initiatief. Andere, kleine hulpcomités uit de regio's "sluiten zich aan" bij de Brussels-Amerikaanse financiële netwerken. Er is niets te verdelen.
19 oktober	Ontmoeting tussen Hoover en Francqui, oude zakenrivalen, in Londen.
22 oktober	° CRB met Hoover als leider. De Britten tolereren de voedselimport naar België en Noord-Frankrijk. Hoover krijgt absolute autoriteit van Francqui op het vlak van logistiek.
Oktober	Hoover zet een perscampagne op met Melville Stone, hoofd van <i>General Press</i> . Het verhaal van <i>poor of brave little Belgium</i> wordt grondig gemediatiseerd. Rond kerstmis doet zelfs Koning Albert een oproep in de Amerikaanse pers.
December	De eerste conserven uit Amerika bereiken België. De Belgen weten niet goed wat ze met bepaalde, onbekende voedingsmiddelen moeten aanvangen. De eerste tekenen van spanning aan de CRB-NKHV top. Francqui wil het monopolie op de voedselverlening en komt dus in conflict met CRB, onder leiding van Hoover en enkele jonge Amerikanen
<u>Oorlogsjaar 1915</u>	
1 januari	Bekendmaking herderlijke brief van Kardinaal Mercier
April	Het NKHV verleent voortaan financiële hulp aan werklozen ("onderstand"). De winsten uit de Amerikaanse winkels moeten hiervoor dienen. De Britten dreigen de ravitaillering te stoppen op 15 augustus als de Duitsers de Belgische oogst (goed voor 1/5 van de voedselbehoefte) zouden opeisen. De Duitsers geven toe. CRB en NKHV draaien op voor de overige 4/5.

23 juli	<p>Von Bissing richt <i>Zentral-Ernte Kommission</i> op. Duitsers centraliseren voortaan de Belgische oogst via een <i>Zentrale</i> per product, waarna het NKHV aan “voordelige” tarieven kan inkopen. Het systeem flopt.</p> <p>De Duitsers proberen het NKHV steeds meer in hun greep te krijgen. Uitbreiding moet met toestemming, censuur op de correspondentie en notulen, opening van een Duits klachtenbureau tegen het NKHV.</p>
November	De “volkscholen” oftewel bibliotheken ingericht binnen de schoot van het NKHV worden door Von Bissing verboden.
Oorlogsjaar 1916	
Eind februari	het NKHV probeert opnieuw de “jonge moeiallen” van de CRB te elimineren en de import te monopoliseren. Hoover laat de CRB ontslag nemen. Het manoeuvre mislukt door door Duits-Britse onwil. CRB blijft stevig in het zadel, eind december pas wordt de ruzie bijgelegd in een officiëel akkoord.
Januari tot april	Crisis over de bevoorrading. De Britten willen garanties dat de voedselhulp niet ten goede komt van de Duitsers. Tien miljoen mensen worden bedreigd door honger. Pas in april 1916 tekenen de Duitsers een akkoord: uit het Belgische <i>Occupationsgebiet</i> zal niets meer geëxporteerd worden naar Duitsland. In het <i>Etappengebiet</i> , dat niet onder het akkoord valt, gaan de opeisingen door.
Mei	<p>Het <i>Etappengebiet</i> wordt uitgebreid met 15 gemeenten.</p> <p>Von Bissing verbiedt de openbare tewerkstelling (gebruikt door gemeenten om de werklozen te kunnen ondersteunen).</p>
Juni 1916	Hongerbetogingen in Gent. Eerder al protestmarsen in Aalst en Kortrijk (steden in het <i>Etappengebiet</i>)
Najaar	Het NKHV begint aarzelend en na aandringen van Hoover met soepkeukens (“Volksoeding”). De soepkeukens die eerder al door de

urbane overheden werden bekostigd, functioneren verder. Veel rurale gemeentes moeten echter wachten tot 1917 op gratis soepbedeling.

De CRB komt in geldnood. Grote paniek bij de Belgische regering

Oktober Eerste opeisingen van ZAB

13 november Koning Albert schrijft in zijn dagboek dat Francqui een revolutie vreesde na de bevrijding.

December Keerpunt in de hongersnood. De inlandse voedselvoorraden zijn compleet uitgeput. De rantsoenen van de NKHV kunnen ondervoeding niet meer op afstand houden.

Een officieel akkoord tussen de CRB en het NKHV probeert de bevoegdheden van beide organisaties af te lijnen om ze uit elkaars haar te houden.

Mislukte vredesopgingen op het allerhoogste diplomatieke niveau.

Oorlogsjaar 1917

Februari-april Duitsland hervat de onbeperkte duikbotenoorlog. De aanvoer van voedingsmiddelen zakt tot een absoluut dieptepunt . CRB-voedsel ligt te rotten in de havens.

Amerika bereidt oorlogsdeelname voor. Na maanden diplomatiek getouwtrek ontstaat in april 1917 het CHN (de nieuwe naam voor de CRB) onder patronage van Spanje en Nederland.

Maart Administratieve scheiding van Vlaanderen. Het NKHV moet vernederlandsen. Francqui dreigt de bevoorrading naar Vlaanderen stop te zetten indien de maatregel volledig wordt doorgevoerd.

5 april Oorlogsverklaring van Amerika aan Duitsland.

Juni	Société Générale schenkt een ongezien bedrag aan het NKHV: 50 miljoen frank! Tussen 1914 en 1917 had de SG “slechts” 750 000 frank geschonken.
Herfst	De regering in Le Havre laat de piste van een getemperd stemrecht vallen. Het algemeen enkelvoudig stemrecht wordt in het vooruitzicht gesteld.
November	Hulp aan werklozen wordt afgeschaft. Het hebben van werk maakt geen verschil meer voor de levensstandaard. Voortaan mag iedereen hulp vragen bij het NKHV
6 november	Bolsjewistische revolutie.
<u>Oorlogsjaar 1918</u>	
Oktober 1918	De bevrijding is op til. De Duitsers willen de Belgische mijninstallaties vernietigen. Francqui spreekt de neutrale diplomaten Van Vollenhoven en Villalobar aan, die het eerste kunnen voorkomen. Plunderingen door terugtrekkende Duitsers en de impact van de Spaanse griep stellen de bevolking zwaar op de proef. Duitse “rode” soldaten muiten in Brussel en nodigen de Belgische socialisten uit om mee te doen. Die gaan daar niet op in.
11 november	Wapenstilstand. Janson en Anseele worden ontvangen bij Albert I in Loppem.
<u>1919</u>	
Maart	liquidatie van de CRB
	Herbert Hoover schrijft in zijn memoires: “these <i>american labors</i> (...) <i>not only saved civilization for the Western world, but they erected dams against the spread of communism.</i> ”

Bronnen voor dit overzicht

Verslag van het Provinciaal Komiteit van Oost-Vlaanderen 1916. Gent, uitgeverij Buyck, s.d

- A. Henry *L'oeuvre du comité national de secours et d'alimentation pendant la guerre*. Brussel, Lébeque, 1920.
- R. Van Overstraeten *Les carnets de guerre d'Albert I, roi des Belges*. Brussel, Dessart, 1953
- E. Hunt *War bread. A personal narrative of the war and relief in Belgium by E.E. Hunt, American delegate of the Commission for Relief in Belgium*. s.l. Henry Holt and Company, 1916, p 173
- E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen *Politieke geschiedenis van België. Van 1830 tot heden*. Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2005
- T. Van Bosstraeten *Bezet maar beschermd. België en de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Leuven, Acco, 2008
- P. Martin *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium in het nationaal en internationaal spanningsveld, 1914-1919*. Gent: (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1981 (promotor R. Van Eenoo)
- S. De Schaepdrijver *De Grote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amstel, Olympus, 2005
- M. Dumoulin, E. Gérard, M. Van den Wijngaert en M. Dujardin, eds. *Nieuwe geschiedenis van België. Deel II: 1905-1950*. Tiel: Lannoo, 2006
- M. Amara *Inventaire des archives du Comité National de Secours et d'Alimentation (CNSA)*. Brussel: Algemeen rijksarchief (inventaris I 446), 2009, p 69.
- A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914-1918*. Gent, Stad Gent, Stadsarchief en Museum Arnold Vander Haegen, 1991.
- D. De Weerd. *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*. Stichting Mens en Cultuur ism IGM en SVV, Gent, 1993
- P. Scholliers "The policy of survival: food, the state and social relations in Belgium, 1914-1921. In J. Burnett en D. Oddy eds. *The origins and development of food policies in Europe*. Londen, Leicester University Press, 1994, p 41
- B. Majerus "Bruxelles, 1918: révolution et sortie de guerre." In P. Chassaing en J. Largeaud eds. *Villes en guerre (1914-1945)*, Parijs, Colin, 2004, p 199-200

Bijlage 2. Stedelijke wrevel tegenover landbouwers in spotprenten en liedjes.

“Chez les dames de nos paysans. Quel luxe Cathérine! Oui monsieur le Curé, mais ça vous ferait rien de m’appeler Madame. Nous ne sommes plus avant la guerre.” Spotprent in pen en penseel, Oost-Indische inkt en aquarel. Gesigneerd René [Barbier]. Collectie In Flanders Fields Museum.⁵⁸⁶

⁵⁸⁶ Een collectie andere prenten van deze tekenaar is aanwezig in het Rijksarchief. Zie K. Devolder ed. *Bezets België, 1914-1918. Tekeningen, prenten en foto's uit de oorlogsarchieven van het Algemeen Rijksarchief. Dossier bij de gelijknamige tentoonstelling in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, 1998-1999.* Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1998, p 52

“Les pommes de terres en 1916. Lorsque les prix montent, la patate descendra.”
Spotprent in pen en penseel, Oost-Indische inkt en aquarel. Gesigneerd René [Barbier].
Collectie In Flanders Fields Museum.

Een uittreksel uit R. Vankenhove en A. Lepage *Het Volksleven in het straatlied. Meer dan 300 Gentsche straatliedjes, gecommenteerd, in muziek opgenomen en tot bundels vervlochten met pianobegeleiding*. Gent, Volksdrukkerij, 1932, p 115-116:

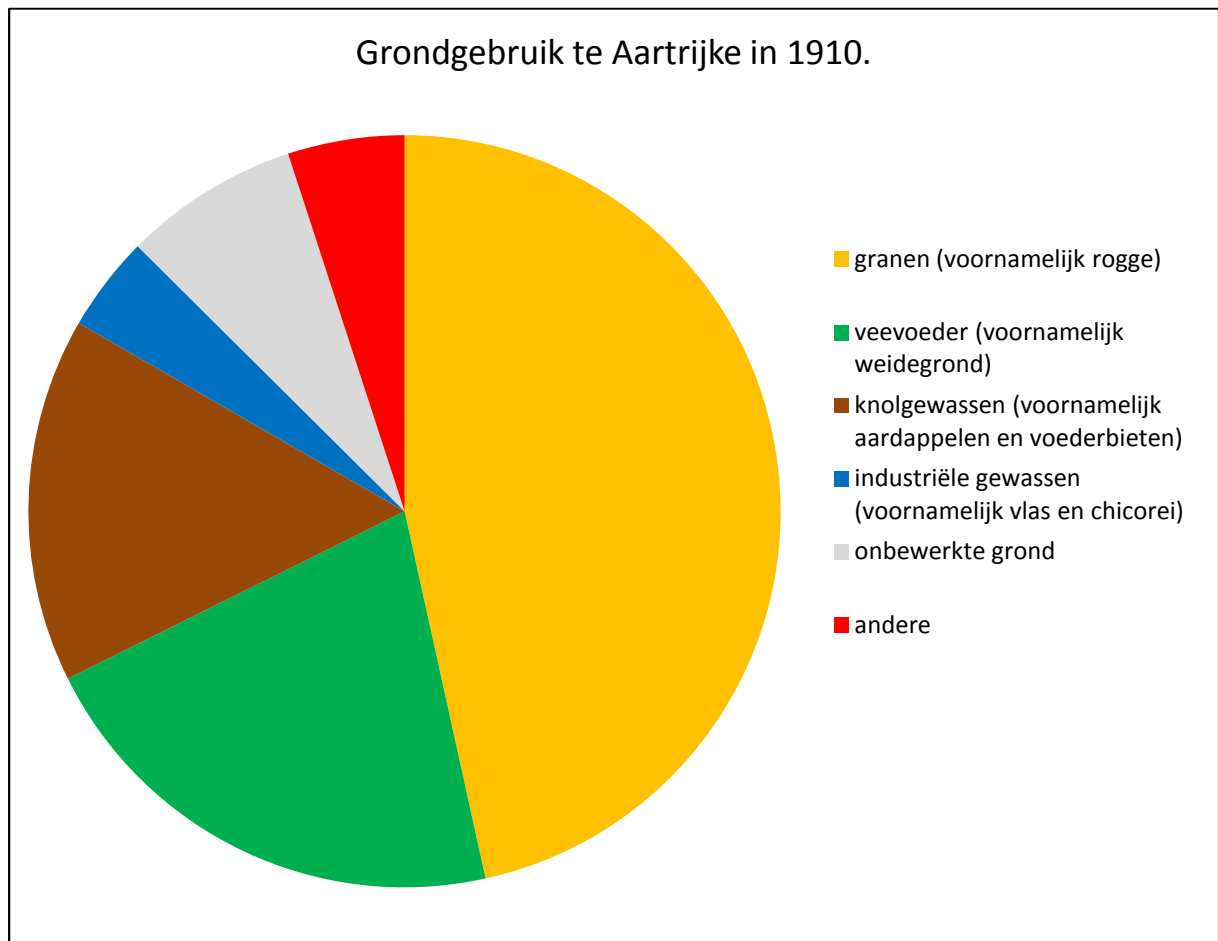
*“Een rechtgeaard Gentenaar heeft in principie een afkeer voor den boer. Het woord afkeer is misschien te streng (..) Voor den Gentenaar is, en was vooral voor de emancipatie van den boer, de buitensmensch een dom schepsel, komisch en ouderwetsch aangekleed, en boven alles belachelijk. Was dit een bijna algemeen gevoel, toch klom het bij den fabriekmensch, en vooral bij de **vrouw**, tot eene ware acuiteit (sic).*

(...)

En kent gij iets striemender dan het met sterke scandeering gezongenen:

Hebt gij niet gezien / n'avez-vous pas vu / drie dikke vette boeren / onder eenen paraplu.

Bijlage 3. Grafiek met het grondgebruik te Aartrijke in 1910.

Bron: *Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement Général de 1910. Publié par le ministère de l'Agriculture et des Travaux Publics. Partie Documentaire. Tome I.*

Bijlage 4. Tabel met geregistreeerde loonschalen in Aartrijke in 1895.

	zonder kost	met kost
Mannen	1,5	1
Vrouwen	1	0,6

De lonen zijn in Belgische Frank. De cijfers verschillen weinig van de naburige Loppem en Zedelgem.

Bron: Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement Général de 1895. Publié par le ministère de l'Agriculture et des Travaux Publics. Partie Documentaire. Tome III. Brussel, Ministerie van Landbouw en Openbare Werken, 1899, p 286

Bijlage 5. Een korte historische kritiek bij cijfers uit de Komiteitsarchieven van Groot-Zedelgem (Pollet).

De volgende cijferreeksen zijn afkomstig uit J. Pollet "Hulp- en voedingscomiteit te Zedelgem. 1914-1918." *Zilleghem. Handelingen van de kring voor heemkunde en geschiedenis Pastoor Ronse*. Volume 12, nr 4, 1991: p 142 en vervolg. De cijfers (met oorspronkelijke *labels*) zijn in tabellen gezet voor het grafisch comfort. Ter herinnering: het Komiteitsarchief van Aartrijke en enkele buurgemeentes die Pollet kon inkijken was een gift van een privé-persoon. Ik heb dus zelf dit archief niet kunnen bekijken.

De eerste cijferreeks van Pollet is opgenomen in de tekst (tabel 3). Het enige wat we weten is dat de cijfers betrekking hebben op **1915**.

Bevolking en hulpverlening in BEF	Aartrijke	Zedelgem	Loppem
bevolking maart 1915	4390	5600	1990
aantal behoeftigen	1335	460	200
<i>percentage behoeftigen 1915</i>	30%	8%	10%
privé-hulp (BEF)	100	0	0
hulp uit officiële instellingen (BEF)	1110	1500	604
hulp van het provinciaal Komiteit (BEF)	1590	1800	690
<i>Totaal hulpgelden</i>	2800	3300	1294
<i>Hulpgeld per behoeftige inwoner in 1915 (BEF)</i>	2	7	6

Toch geeft Pollet enkele pagina's verder de volgende cijfers.

Aartrijke	1915	1916	1917
hulpgelden van de gemeente	1881	0	0
hulpgelden van het armenbestuur	3302	1200	150
hulpgelden van bijzonderen	335	4687,25	3355
Totaal	5518	5887,25	3505

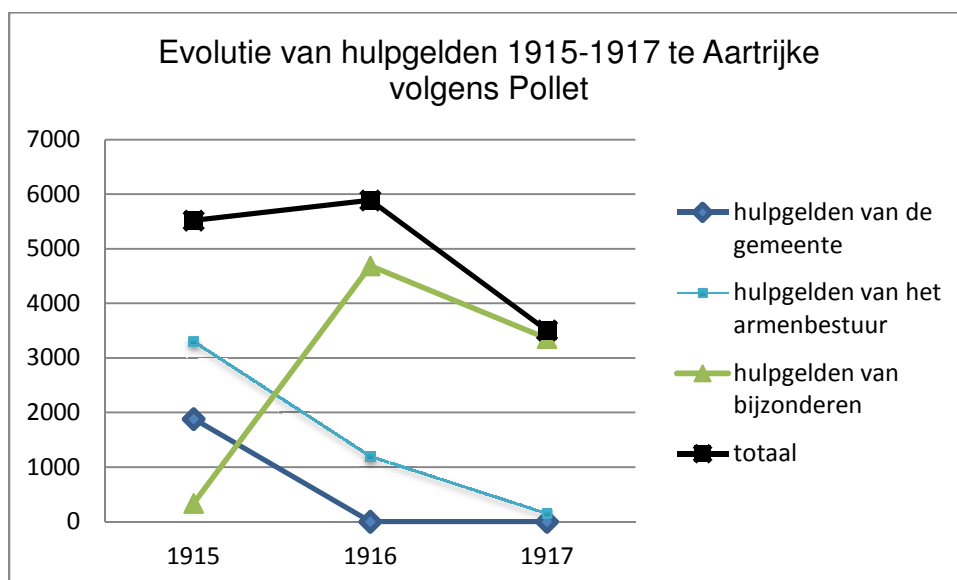
Niet alleen verschillen de "totale bedragen" met ongeveer de helft, maar we weten ook niet echt waarvoor dit geld nu diende.

Waarom wordt in de tweede tabel trouwens niet expliciet gesproken over de hulp gelden van het NKHV als het toch om NKHV-archief gaat? Wie is de schenker van “bijzondere” hulp?

Wie de gemeentelijke notulen bekijkt (wat Pollet niet heeft gedaan voor dit specifieke artikel) ziet opnieuw dat de cijfers gewoon niet te vergelijken zijn. In de notulen werd gedurende de eerste jaren van de bezetting elke maand een bedrag van 1200 frank genoteerd. Wie die schenkers waren, of dit geld effectief werd uitgedeeld of gewoon aangevraagd, is onduidelijk.

Conclusie: dit cijfermateriaal blijft “stom” en heeft ons in de **absolute** zin weinig kan vertellen. Dit soort dispaaraat bewaard materiaal kan geen diepere realiteit blootleggen, juist omdat het NKHV zo’n complexe logistieke operatie was. Het lijkt mij dan ook beter om een kwalitatieve analyse te maken eerder dan te veel te focussen op kwantitatieve aspecten.

Het enige wat we voor waar kunnen aannemen is de **relatieve daling** uit de tweede tabel, omdat we er van kunnen uitgaan dat een auteur binnen éénzelfde tabel dezelfde logica gebruikt. Zo’n daling lijkt ook compatibel met het gemeentelijk archief, waar vanaf een bepaald punt gewoon geen cijfers meer worden gegeven...

Bijlage 6. Betalingen aan de Aartrijkse boeren in opeisingsbons.

Merk op dat dit de minimale winst is, omdat veel geld direct werd betaald en niet via bonnen (via Gent) werd overgemaakt.

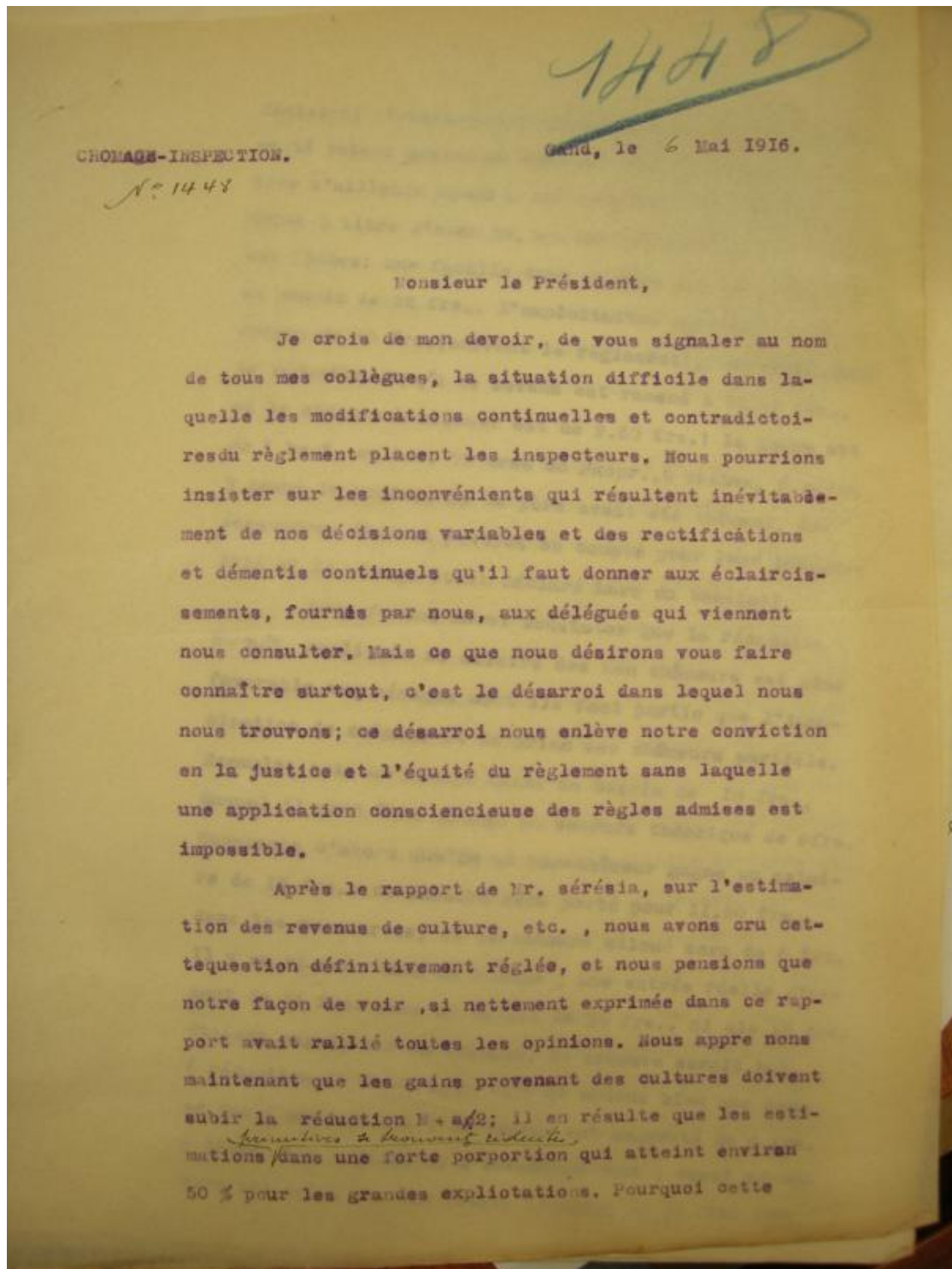
Als we de betalingen in mark nu even buiten beschouwing laten, dan komen uit op een collectieve som voor de Aartrijkse boeren van 312 000 Belgische frank (minstens)

Datum	Bedrag in BEF	pagina in dagboek
5/02/1915	24 000	30
11/02/1915	11 000	31
30/03/1915	9000	38
23/04/1915	26 000	43
21/05/1915	77 000	48
10/06/1915	16 000	50
3/07/1915	(16 000 mark)	53
24/08/1915	50 000	59
28/09/1915	16 000	62
5/10/1915	8 000	63
3/11/1915	38 000	66
9/11/1915	9000	66
7/12/1915	21 000	69
18/01/1916	5000	73
28/03/1916	2000	79
27/06/1916	(1173 mark)	88

Een mark is volgens de officiële koers 1,25 frank. Zie *Verzameling der officiële bekendmakingen [in Gent en omgeving] 1914-15*. Sammlung der offiziellen Bekanntmachungen 1914-15. s.l, s.n, s.d, p 344.

**Bijlage 7. De klachtenbrief van inspecteurs van de
werkloosheidsonderstand in regio Gent, gericht aan de voorzitter van de
Werkloosheidsonderstand (6 mei 1916).**

Afkomstig uit Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen, 4A 1949 *Stukken betreffende
voedselhulp / werkloosheid.*

décision? N'avait-on pas admis que les bases du règlement étaient bonnes et devaient être suivies? On arrive d'ailleurs ainsi à des résultats imprévus. Je citerai à titre d'exemple, un cas rencontré dans l'examen des fiches: une famille dont le père est laboureur, a un besoin de 32 frs., l'exploitation agricole donne un revenu de 40 frs. (suivant le règlement),; en appliquant la réduction $M+a/2$ ce revenu est ramené à 22.50 frs., et le secours à allouer est de 9.50 frs.! la ferme est de 1 hect. en loc. 75 ares en Prop., 2 vaches, 4 porcs 2 veaux 10 poules. Si le père avait été chômeur, les ressources étaient portées en compte pour leur intégralité et le ménage était déclaré hors du besoin!!

Nous ferons aussi constater que la réduction $M+a/2$, appliquée au salaire des non chômeurs est plus favorable aux ménages dont ils font partie que l'immunisation de salaire et la prime des chômeurs partiels. Exemple: soit un ménage ayant un besoin de 18 frs., auquel il peut être alloué un secours théorique de 6 frs. Supposons d'abord qu'un non-chômeur gagne un salaire de 18 frs.; ce salaire sera porté pour 11.50 frs. dans les ressources, et le secours alloué sera de 6 frs. Il y aura donc dans ce ménage, une entrée réelle d'argent de 24 frs. pour un besoin de 18 frs.. Si els 18 frs. étaient gagnés par un chômeur, le secours serait nul, (réduction de 50 %, art. 15)! Et notons bien que dans ce cas (art. 15 bis) le besoin est augmenté de 6 frs. à titre de... prime ou d'encouragement; aussi voyons nous ici qu'il y a une entrée d'argent de 18 frs. pour

un besoin de 24 frs.!!! Il est permis de croire qu'on n'a pas précisément voulu arriver à ce résultat.

D'autre part le règlement devient de plus en plus imprecis, au fur et à mesure qu'on le remanie. Et le malheur est que, à cause des résultats bizarres que nous constatons, l'idée directrice qui doit être notre guide, n'apparaît plus, et que dans les cas particuliers non prévus nous nous trouvons sans base d'appréciation certains.

Par exemple, comment faut-il considérer le salaire apporté par une personne de la famille qui n'habite pas en fait sous le toit commun; ex.: le salaire d'une servante? Est-ce une ressource? Est-ce un gain auquel il faut appliquer la réduction $M + a/2$? Nous sommes d'avis qu'il s'agit d'une ressource pure et simple, parce que cet apport qui n'est fait qu'après déduction du nécessaire et parfois du superflu de celui qui le gagne, n'implique aucune charge pour le ménage. En outre cette réduction doit-elle se faire sur les salaires ou gains par individu, ou doit-elle se faire globalement par ménage? La question a son importance: soit un ménage dont le père est ouvrier gagnant 10 frs. la mère ^{journalière} ménagère et un fils ouv. agricole gagnant chacun 5 frs. et un fils chômeur complet. Si la réduction se fait globalement, les ressources seront estimées à 12.50 frs. et le fils chômeur touchera 3 frs.; sinon les ressources seront de 17.50 frs. et le ménage sera déclaré hors du besoin.

Encore une remarque pour finir. Nous avons proposé une prime au travail égale au secours théorique du ou des chômeurs partiels (avec minimum de 5 frs.); le comité a décidé que la prime serait le secours théorique de tout le ménage. Outre que le privilège du ménage du chômeur partiel devient ainsi énorme, la prime manque en partie son but. Ce qu'il importe surtout actuellement c'est de remettre au travail le plus d'ouvriers possible. Le système que nous proposons agit dans ce sens puisque la prime augmentait avec le nombre de chômeurs partiels du ménage; avec le système en vigueur, à salaire égal, il est indifférent qu'il y ait un ou plusieurs chômeurs dans le ménage. De plus quand il n'y a pas d'autres ressources que des salaires partiels, l'art. 15 bis ne donne qu'une restriction illusoire: celle-ci n'est opérante que tant que le secours théorique de tout le ménage est inférieur à 8 frs. L'explication en est que la réduction du secours à zéro se fera avant que l'art. ~~15~~ 15 bis ne puisse produire ses effets.

Je vous prie, Monsieur le Président, de bien vouloir examiner les différentes objections et questions qui précèdent. Elles ne résultent pas d'un esprit de vaine critique, mais ont pour but de vous montrer à quel point les nombreuses modifications du règlement ont bouleversé les règles primitives si simples et si pratiques de la taxation, rendu l'application du règlement non seulement laborieuse mais encore incertaine et amené souvent à des résultats qui, nous le croyons, sont contraires à ceux attendus. Ne pourrait-on, une fois pour tou-

tes, reprendre l'ancien de toute la question et s'efforcer enfin, à des mesures définitives bien étudiées quant à leurs conséquences.

M. Les Inspecteurs.

Bijlage 8. "Wat de Gentsche werklieden zeggen die opgeëischt werden en voor ziekelijkheid mochten weerkeren." (ongedateerde brief).

PAOV 016.722.5 Map "Privée"

WAT DE GENTSCHEN WERKLIEDEN ZEGGEN DIE OPGEËISCHT WERDEN EN VOOR ZIEKELIJKHEID MOCHTEN WEERKEREN.

Wy ondergeteekenden, teruggekeerde opgeëischte werklieden van Gent, erkennen by deze de echtheid van het hierondervermelde dat wy aan de Commissie voor Hulp en onderstand aan opgeëischten en hunne familien voorgelegd hebben ten einde het lot van de ongelukkige achtergeblevene vrienden te zien verbeteren:

ONS LEVEN IN DE GANTOISE TE GENT- Wy werden per nummer geplaatst en moesten, de eens in bridgen, de andere op den vloer en op houtvezels slapen. Vele pakjes werden door de familieleden gestuurd; vele flesschen bier gekocht. Het comité deelde kleeding en dekking uit; de dokters deden een vlieg onderzoek in de zaken. Iedereen moest voorbykomen. Alleen die welke reklaam indienden werden onderzocht, moesten zich blootstellen in 't byzyn van alle andere werklieden van allen ouderdom, van alle klassen. Het eten bestond uit: 's morgens kaffie met 1/4 brood; 's middags soep van ryst of koolen; 's avonds kaffie met een doos plata voor 17, zelfs voor 35 en soms wel voor 43 personen.

DONDERDAG 26 OKTOBER: (de opëisching had plaats den 24 Oktober) HET VERTREK rond 10 uur 's avonds, op ryen van vier gesteld ieder met zyn pak op den rug werden wy tusschen eene dubbele ry soldaten naar de Rabotstatie geleid.

DE REIS: Om 12 1/2 ure 's nacht in wagon gelalen, ontrent 40 man en twee soldaten per wagon rydt de trein weg. 's Morgens om 7 1/4 aankomt te Bergen, waar ieder een schotel ryst met vleesch bekennt. Om 8 1/4 vertrek en komen voorby Avennes, Hirson, Verviers te Marles waar eenige afdeelingen bleven; de andere reden tot Dercy Mortier. Aankomt te 4, 30 's avonds moest men te Marles een uur ver gaan, langs een modderigen, donkeren weg, zoodanig dat wy ons aan elkander moesten vasthouden om niet te struikelen of in grachten niet te vallen. Zoo kwamen wy op eene groote hoeve waar wy met 650 man in schuren en stallen werden ingekwartierd. Velen moesten op strooi liggen op een leemen grond. Berst de derde dag kregen wy planken om op te liggen.

Eene uur na de aankomt kreeg men kaffie. De helft der mannen door de lange reis (16 1/2 uur) en het uur gaank afgemat, had zich gekleed te slapen geleid en vonda de kracht niet meer om op eten te denken.

VERBLYP- Niettegenstaande dit, werd men 's morgens vroeg te 5 uur opgeblazen. De mannen weigerden zonder licht of vuur buiten te komen. Het appel werd uitgesteld tot 7 uur. Op den koer van het hof geplaatst, moest iedereen zich van zyn gamel voorzien om naar het werk te gaan. De helft der mannen moest optrekken. De andere helft op het hof blyven. Eene uur ver gegaan kregen wy schup, spade of piochen en werden tot aan een weg by den spoorweg geleid. In de verte zagen wy Duitsche genie soldaten en weigerden daarop verder te gaan, aan den onderofficier doende bemerken dat men ons te Gent had verzekerd goed verzorgd te worden van eten en slaping en dat wy in België zouden werken, dat wy bovendien met den oorlog niets hadden te zien. Wy weigerden dus te werken. De onderofficier antwoordde dat hy daar niets konde aan doen. Wy moesten het gereedschap weder afgeven en keerden alzeer terug naar de hoofstede. Verder op Zaterdag en Zondag kregen wy rust.

MAANDAG 29 OKTOBER: te 5 uur appel en rond 6, 30 naar 't werk, nu allen te zamen. Het gereedschap was daar door een twintigtal genie soldaten op het werk aangebracht. Wy verklaarden allen niet te willen werken uit reden van slechte verzorging, daar wy niet in België, maar in Frankryk, en dat het werken voor het leger was.

Onze kommandant, nogal sprekelyk, raaddé ons aan te werken want anders zouden er slechte gevolgen kunnen uit voortspuiten. Iedereen weigerde voort; toen ging de kommandant den overste, der genie verwittigen en deze kwam nog met een ander officier tór pleitje aangereden. Deze officier gaf ons bevel te werken. Nieuwe algemeene weigering. Daarop reden de twee ruiters op ons aan en sloegen eenigen der onzen met de karwats en dwongen

210

ons aldus op een nabyliggelegen meersch; soldaten hebben ook sommigen der onzen geslagen. De verklieden weigerden altyd voort zeggende dat men de in Gent gedane beloften niet hield. De overste der genie deed eenige van ons voortkomen om met hem te onderhandelen. Een tiental kwamen vooruit en herinnerden den kommandant zyne woorden in de Gantoise tot ons toege- sprekken, namslyk dat we goed eten, goede slaping, zouden gehad hebben, en niet buiten België zouden moeten werken. De onderhandelaars en werklieden weigerden altyd voort. Daarop gebod de overste der genie aan twintig soldaten de wapens te laden en naar het volk aan te leggen en te mikken. Door vrees bevangen, gaven aldus eenigen toe en een uur later was iedereen aan het werk, toegekende aan dergelyke bedreiging en dwang; Het werken geschiedde zelve in de ongelukkigste voorwaarden: by regen en wind met doornatte kleeders, daar men niet in de schuur gelegenheid vond om by nachte zyn nat pak uit te drogen, en dus 's anderendaags met natten jas wederom aan 't werk moest.

46

Onvoldoende gevoed, gevoelde elkeen de vreeslyken angst van den honger kwellen en zoo kwam het dat er werkers waren die ruwe koolen, savooien en aardappelen aten en zelfs by nachte ve gevangen stekelvarkens opat en, gereedgemaakt op den kachel der schuur. De zwakken werden alras uitgeput en de zieken vielen erby. De sterksten onder ons zouden zulks niet eene maand lang uithouden zonder voor hun leven geknakt te zyn. Het bezoek der officieren van aalten graad had meermalen plaats. Iedere maal werden door hen nieuwe beloften gedaan: er zou beter huisvesting gegeven worden; we zouden meer eten bekomen enz... Niettegenstaande bleef alles gelyk het was.

De ploegbaren moesten ons inlichten dat wy wekelyks om eten mochten schryven en dat ons ook wekelyks een pak van een kgr zou mogen opgezonden worden. De zaterdag was alles achter weer veranderd: eenmaal per week (den Zondag) zou men mogen schryven, een pak van 5kgr per maand zou men mogen ontvangen.

De officier verklaarde dat wy naar eten (smout, spek, enz..) mochten vragen aan onze familie en bekende aldus dat wy te kort hadden.

AANSPOREN TOT VRYWILLIG WERKEN- Zondag 8 uur, uitbetaling der solds op de hoave. Vooreerst deed de officier eene aanspraak; hy had, zegde hy, juist bevelen ontvangen van Z.K.M. om aan de lieden te vragen vrywillig te teekenen, voor hem te willen werken, mits het loon van 4 mark voor de arbeiders en 6 mark voor de stielmannen, en waarvan 1,80 mark zou te betalen zyn voor het logement dat ons aldus 750 grammen brood, 250gr vleesch, met goede soep, kaffie en slaping verzekerde; aan diegenen welks geens kleeders genog bezaten, zou het duitsch bestuur zulks verschaft hebben.

Na de werkuren was iedereen vry te gaan waar ze wilden en stonden niet meer onder toezicht der soldaten. Het engagement was voor zes maanden. Iedereen weigerde. Na de uitbetaling der solds: 2,25fr, deed de luitenant smelden dat het engagement van zes op drie maanden was gebracht en dat men nog eerst naar huis mocht gaan voor vier dagen om 't noodige te halen. Nieuwe algemeene weigering. Kort daarop kwam bericht dat schryven of een ontvangen van pakketten en brieven verboden werd.

KLEEDY- Onze kleeders waren voor allen onvoldoende. De officier deed ons allen voor kleeding en dekking opschryven. Nooit kwam iets toe. Mens kwamen kloefen aan: deze werden verkocht aan diegenen die reeds veertien dagen op slechte kloefen of op kousen aan het werk waren.

NAZICHT DER DOKTERS: In Gent was het oppervlakkig geweest en degenen die gebrekkelyk waren of byzondere ziekten hadden, werden alleen afgekeurd. De Zondag werd hier te Marles en Dercy Mortier groot visiet gedaan: de zieken werden naar het lazaret gezonden. Twee met venusziekten werden zonder verder onderzoek naar het lazaret gestuurd waar zy tusschen andere zieken werden gelegd zonder eenige verzorging en daar bleven tot dat zy met de andere zieken te zamen in een stal werden gestoken om het uur van vertrek af te wachten.

Geen verzorging of byzonder voedsel werd aan de zieken voorgeschreven; alleen hoestpillen werden uitgedeeld gedurende de drie à vier weken op-
onthoud.

**SAMENKOMST DER ZIEKEN EN ONDERJARIGEN ALLER COMPANIEEN VAN DEN OMTREK
TE WERTIGRY** in een stal van 35 meters lang waar een droepput in uithoud.

zonder vuur, en op strooi voor bedding. Een onderofficier deed ieder zya
nummer en hand af en beloofde 's anderendaags vroeg rond 5 uur, ons te
laten vertrekken.

Het was zeer koud; de zware zieken dekten wy met onze dekens en wy wandel-
den gedurende den nacht rond om ons te verwarmen. 's Morgens 5 uur, toen
de wacht aankwam vroegen wy naar den trein. De wacht wist van niets en
zei dat de koffie zou komen. Dene liet zich wachten tot 8 1/2 uur. Om
11 1/2 uur soep van porcelijn en daarna koffie met 1/4 brood voor den
ganschen dag. Zondag 19 November werd Joseph de Crocq zoo erg ziek, dat
de andere zieken hem in het nabijgelegen huis van den burgemeester droegen
waar Madame hem met warme dekens op den buik en steenen aan de weten te
herstelde.

Toen droegen wy hem weder in den stal en dekten hem met onze kleedaren,
waardoor hy naar onze meening, aan eens zekere dood ontkwam.

Nu waren kachels aangebracht en wy zelvo moesten ze plaatsen.

MAANDAG 20 NOVEMBER: om 9 1/2 uur Koffie; om 2 3/4 ryst en vleeschsoep,
1/4 brood met een stukje hervekaas, en dan liet men ons 25 uren zonder
eten. Wy kookten tarwe die wy zelf zochten; anders was niets te bekomen,
BEZOEK VAN DEN DOKTER EN DEN KOMMANDANT UIT MARLES. Wy kloegen over
slecht verblyf en over onzen ekkengersnood. Men beloofde ons meer vuur,
alsook dat we zoo gauw mogelijk naar huis zouden gestuurd worden. Nog een-
nige pillen werden uitgedeeld en zoo wachtten wy nog de gansche week naar
ons vertrek.

DINSDAG 21 NOVEMBER ^{omden} moesten de zieken die nog konden, zelfs hun eten
gaan halen in een dorp op een klein uur van daar; 1/4 brood, 1/6 hervekaas
en te 1 uur rystsoep; wy brachten toen naar Montigny de soep en het brood
mede voor de erge zieken en zwakken welke niet in staat geweest waren
hun eten zoo ver te gaan halen; zoo kwam het dat wy 25 uren zonder eten
bleven.

Gedurende deze acht dagen was het ons hier onmogelyk iets aan te kooplen,
wat geld wy ook aanboden. Wy kookten daar gansche avonden tarwe, die wy
van medelydende lieden der streek ontvingen om aldus den honger te stillen.
250 kilo tarwe ontrent werden door de 89 zieken aldus verbruikt,
maar allen werden, na korten tyd, erg ongesteld aan de maag. Wy, zieken,
zagen ons twee opvolgende dagen verplicht zelf de veldkeuken van Montig-
ny naar een naburig dorp heen en weer te trekken.

Op Vrydag 24 November kwam de wacht zeggen dat we 's anderendaags vroeg
naar huis zouden mogen gaan. Wy trachtten aan eten te geraken. De wacht
bracht chocolade, 3 mark per stuk van 12 stuks, maar zeer slecht.
Madame van het hof, met goede gewelens voor ons bezield, kookte eens gese-
de erstansoep. Een goede wacht liet aan eens oude vrouw ~~50~~ ons een kilo
ryst te verkoopen aan 2,50 fr per kilo. Wy kookten den ryst met konfituur,
lieten het opetyven en bekwamen aldus met een viertal goed te eten.
Anderen kookten graan om mede te doen op reis. De meerderheid bleef gansch
den nacht in beweging; vooral de jonge gasten van 16 jaar, over van Blyd-
schap, speelden met de kaart.

De VERREIS ZATERDAG 25 NOVEMBER- Om 4 uur versattigde men ons om te
vertrekken. Men bekam 1/4 brood met een stukje hervekaas en trokken om
5 1/2 uur te voet naar Marles, waar wy om 6 uur aankwamen, en te 9 1/2 uur
vertrokken na onderocht te zyn geworden, byna versteven van de koude.
Voorty Laon, Guise, le Cateau (waar wy wachtten van 4,15 tot 11 uur 's avonds)
Ablincy, Valenciennes (2, 1/4) Rysel (5, 30) Roubaix (6, 45 's morgens), Kertryk,
Doynke en Gent St. Pieter, aankomst te 9 1/2 uur, zonder eten of drinken te
hebben bekomen gedurende deze lange reis.

Zulke is het leven der ongelukkige achtergeblevene werkergezellen der
stad Gent, die ons allen de schoonste woorden spraken om toch alles in te
spannen wat mogelyk is om hun droevig lot te verruchten en te verbeteren.
Wy willen onze heilige held te niet breken en meenen onzen plicht te ver-
vullen met U, Heeren der Stedelyke Commissie, bekend te zaker met het lot
uwer stadgenooten, onze werkergezellen, ten zinde ze als opgeëischte verplich-
te verklieden te zien behandelen en niet als getyraniseerde slaven.

Get
Het
191
mm
200

Jules Engels- bavinanstraat 6
Jos. De Krock- winaardstraat 46
Alfons de Jaeger- Luxemburgstraat 16
Caese Polydoor- Begoniastraat 13
Jan Modaf- Brouwersstraat 7
Wyffels Maurice- Beukstraat 11
Jules Ben Doonen- Bylokevest 61
Drappier Frans- St. Martens blindeke 19
Frans Colpaert- nettestraat 192
Willem Daes- Gerststraat 87
Isaac Raymond- tarwestraat 14
Guillaume Masquelier- wespestraat 25
Gustaaf de Graeve- gerststraat 91
Bruyneel Arthur- palingstraat 72
Coene Eduard- gerststraat 35
Van Rentergem -gerststraat 24
P. Verspeelt- gerststraat 54
Vereecke Ernest- boomstraat 87
Fr. Van Assche- achterlei 10

Bijlage 9. Medisch verslag over de toestand in Gent, juni 1916. Conclusie, met illustratie van de aandoeningen rachitis en koningszeer, veroorzaakt door de voedseltekorten.

quatrième question, pour la première enfance il y a défaut de bon lait frais; pour la seconde enfance se fait surtout sentir l'absence d'aliments albuminoïdes et d'aliments frais; pour les adultes et les vieillards l'insuffisance alimentaire porte également sur les éléments albuminoïdes, sur les hydrates de carbone et sur les graisses. Elle est quantitative et qualitative.

Ajoutons la remarque judicieuse d'un de nos confrères que certaines maladies de la peau pourraient être prévenues par la mise à la disposition de la population d'une quantité suffisante de bon savon.

Conclusions: La population indigente de notre ville et on peut ranger dans cette catégorie environ les deux tiers de la population gantoise - se trouve par insuffisance alimentaire dans un état de détresse organique alarmant pour l'avenir. La tuberculose, la scrofulose, le *lymphatisme* et le rachitisme se développent rapidement à la faveur de cette débilité physique. Une augmentation de la morbidité est en imminence de se produire et est à redouter pour l'hiver prochain si les circonstances ne changent. Les enfants et les adolescents sont surtout frappés et avec eux l'avenir de la population.

Il est à notre avis urgent d'apporter remède à la situation par l'augmentation de la ration alimentaire, par l'apport dans le régime d'aliments plus variés et frais; par la vérification rigoureuse de la qualité de certains produits, notamment, le lait et le pain. On ne pourrait pas négliger non plus de mettre la

3

population en garde contre les nouveaux produits soi disant alimentaires. Beaucoup ont été analysés et reconnus sans aucune valeur alimentaire.

Gand le 23 juin 1916.

Note. Il semble résulter des renseignements qui nous ont été fournis verbalement par des médecins de la campagne, que la situation que nous dénonçons dans notre rapport existe aussi pour certaines communes rurales.

SAG XVIII 26/1. Enquête sur l'état sanitaire de la population de Gand et l'influence du rationnement alimentaire (23 juni 1916)

Rachitis

Scrofulose of koningszeer

Rachitis is een botaandoening die ontstaat door een tekort aan calcium en vitamine D. De onvoldoende botvorming gaat gepaard met onder andere verkromde ledematen.

Koningszeer of scrofulose is een tuberculeuze ontsteking van de lymfeklier die kan doorzweren naar de huid, meestal bij kinderen. Het kan veroorzaakt worden door het drinken van besmette melk.

Zie <http://www.kennislink.nl/publicaties/van-scheepjeswol-naar-vitamine-d> en <http://nl.wikipedia.org/wiki/Koningszeer> , geconsulteerd in maart 2011.

Bijlage 10. De schaarste in humor vereeuwigd. Enkele voorbeelden uit Gent.

Spotprent op de rantsoenering van steenkool door een inwoner van het Patershol, 1917 (SAG, DKF 111/22)

De katholieke dekenijen kregen in 1915 ook een rol in de kledingbedeling, maar deze maatregel zou na een perscampagne in de *Vooruit* reeds enkele maanden later zijn afgeschaft.⁵⁸⁷ Als we de spotprent mogen geloven leverden de dekenijen ook nog in 1917 wel veel kolenkaarten, maar nauwelijks kolen af.

Het is best mogelijk dat die prenten niet alleen circuleerden onder een bepaald publiek, maar ook bij de geviseerden werden afgeleverd. Hetzelfde gebeurde immers met de zakkenmaaksters (zie infra). Zij kregen ruw getekende sporprenten onder de deur geschoven. Daarop was een naaister te zien met daarnaast haar man, een soldaat die de dood vond op de uit zakjes samengestelde Duitse verdedigingsmuur.

⁵⁸⁷ W . Dedobbeleer *De Grootte Oorlog bekeken door een pince-nez...* p 79

De CRB stond na een tijdje bekend als *Colossale Rovers Bende*, of in de bravere variant: *Cerealen, Rijst en Bonen*.⁵⁸⁸ De verwijzing naar het “zakkenvullen” door de hoge heren en het eentonige voedsel is evident.

In een socialistisch liedjesboek uit 1932 werden ten slotte twee liedjes genoteerd die betrekking hebben op de oorlogsrealiteit van Komiteiten en onbekend, schaars voedsel.

Een schelleken boeboe, een schepken ratatoe. Menschen schept koerage gij zult er van oplazen.

*Tutenstoverij en rijst met mossels bij. Menschen schept koerage de oorlog gaat voorbij.*⁵⁸⁹

Het andere liedje gaat over een archetypische Gentenaar die stond te urineren bij de deur van het Komiteit. De lange hand der wet greep onmiddellijk in tegen deze onrespectvolle daad. Dit rijmpje illustreert dat mensen deze houding wel grappig zouden vinden als een soort eigen kleine wraak. Maar ze waren zich blijkbaar ook bewust dat men hier niet ongestraft mee weg kon komen. Het Komiteit wenste duidelijk respect.

Vreemd genoeg is het eerste opgenomen bij de rubriek “historische liedjes” en het tweede bij de rubriek over bepaalde groepen, in casu agenten. Grove commentaar op het NKHV lag in 1932 nogal gevoelig in socialistische middens.

⁵⁸⁸ A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914-1918*. Gent, Stad Gent, Stadsarchief en Museum Arnold Vander Haegen, 1991, p 71.

⁵⁸⁹ R. Vankenhove en A. Lepage *Het Volksleven in het straatlied. Meer dan 300 Gentsche straatliedjes, gecommenteerd, in muziek opgenomen en tot bundels vervlochten met pianobegeleiding*. Gent, Volksdrukkerij, 1932, p 149 en p 118

Bijlage 11. Samenvatting van de scriptie.

Voedselschaarste en voedselbedeling, tactieken en strategieën.

Twee episodes uit de Belgische bezetting tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Deze scriptie neemt de fundamentele ongelijkheid tussen klassen, en de strijd van gewone mensen om in hun levensonderhoud te voorzien, als uitgangspunten voor de studie van voedselhulp en het dagelijks leven in bezet België. Dit dagelijks leven wordt gedefinieerd in termen van macht en verzet. Ik gebruik de concepten van De Certeau (*bricolage, tactiek*) en Scott (*hidden en public transcripts*). Zo probeer ik te bewijzen dat dagelijks leven tijdens de bezetting meer kan zijn dan een gedepolitiseerde kroniek over het “triviale”.

Voor de oorlog importeerde België reeds 80% van zijn totale voedselbehoeften. Tussen 1914 en 1919 werd dan ook op de hoogste diplomatieke en politieke niveaus een grootschalige humanitaire campagne opgezet om de Belgen van uithongering te redden. Het burgerlijke *Comité National de Secours et d’Alimentation* (CNSA) en de (Amerikaanse) *Commission for Relief in Belgium* voorkwamen weliswaar erger, maar konden de endemische hongersnood en de economische verstikking van België niet oplossen.

De observatoria van mijn onderzoek zijn het rurale Aartrijke en de grootstad Gent, twee leefgemeenschappen in het *Etappengebied*. Ik onderzoek eerst welke maatregelen het *establishment* nam inzake rantsoenering of financiële ondersteuning: de *top-down* strategieën. Niet alleen armoedebestrijding maar ook disciplineren en het verwerven van meer sociale status waren daarbij belangrijke motivaties. Vervolgens onderzoek ik de meervoudige protestrepertoires daartegen: de *tactieken*. Dit is geen zwart-wit verhaal over elite versus massa. Allerlei deelgroepen vochten een eigen strijd uit.

Zo zien we in Aartrijke een complex spanningsveld tussen de Duitse top, gewone Duitse soldaten, achterhoudende boeren, behoeftige loonarbeiders, het gerontocratische gemeentebestuur en het ambitieuze lokale voedingscomité.

Evidente breuklijnen, zoals die tussen de boeren en de geproletariseerde arbeiders, kwamen niet echt tot eruptie. Beide groepen vonden elkaar in een gedeeld wantrouwen tegenover het voedingscomité en de gemeenteraad. Ook de relaties tussen Duitsers en Belgen waren complex, al bleef de bezetting *an sich* wel gecontesteerd. Een antropologische bril op het dagelijks leven toont ons hoe de Aartrijkenaars via roddels, diefstal, onderhandeling en religieuze verbeelding omgingen met voedselverdeling en voedselschaarste.

In Gent zien we hoe de straatmanifestatie door arbeidersvrouwen van 1916 tegelijk het orgelpunt van de bezetting was, alsook een hoogtepunt van eerder arbeidersactivisme. Ik onderzoek onder welke omstandigheden vrouwen overgingen tot dit consumptieprotest. Wat waren hun grieven? Welke organisatiemiddelen hadden zij tot hun beschikking? Welke resultaten boekten zij? Daarnaast stelt het contrast tussen Gent en Aartrijke mij ook in staat om aanvullingen te maken bij het werk van Temma Kaplan over vrouwelijk bewustzijn en de scriptie van Willem Dedobbeleer.

Door deze twee *case-studies* en door enkele onverwachte archiverische vondsten toon ik aan hoe deze sociale politiek berustte op (vaak foutieve) burgerlijke percepties én lokale machtsstrijd. Beiden hinderden een efficiënte werking van de hulpverlening. Amateurisme en uitsluiting op basis van morele criteria maakten integraal deel uit van het CNSA-epos.

In beide casussen beantwoordden de ondersteunden dit dan ook met wantrouwen en zelfs spot. Zowel de CNSA als het gemeentebestuur werden op bepaalde momenten als zondebok gebruikt. Ook politie en zelfs de socialistische coöperatieve bakkerijen deelden in de klappen. Er was dus heel wat meer aan de hand dan enkel een kloof tussen *haves* en *have-nots*.

Zowel plattelandsdorp als grootstad waren doordrongen van een ideologie van gedeelde offers. Toch zien we enkel in de grootstad hoe dit discours radicaliseerde naar de opeising van voeding als een recht (wat Amartya Sen *entitlements* heeft genoemd). Daar zijn heel wat redenen voor, maar de scriptie suggereert ook dat de mogelijkheid tot kruimeldiefstal een relevante determinant was. Diefstal te Gent lag in 1916 zo'n 30% lager dan in 1913 terwijl we in Aartrijke een ware explosie van het

fenomeen zien. In de tweede oorlogshelft waren er haast dagelijks inbreuken op het eigendomsrecht op brood, aardappelen en vee...

Omdat waardevol archiefmateriaal vaak vernietigd of verdwenen was, heb ik gebruik moeten maken van heel diverse bronnen: gemeentelijk archief, politieregisters, gedrukte kronieken, statistieken, CNSA-archief voor Gent en Aartrijke, parochiale verslagen, kranten, foto's en spotprenten, folklore en volksliedjes. Daarbij toon ik ook aan dat een zuiver kwantitatieve benadering van het NKHV-archief vaak nutteloos is en geen diepere realiteit kan blootleggen. De nuttigste bronnen bleken enkele dagboeken van uitzonderlijke kwaliteit alsook talrijke memoires te zijn. Zowel de memoires uit de arbeidersmilieus als die van de hogere klassen bleken, mits een zekere deconstructie, een volwaardige toegangspoort tot sociale geschiedschrijving.

Juist omwille van dit belang van *memoires* heb ik de (naoorlogse) herinneringscultuur als zijdelings thema opgenomen in deze scriptie. Zelden werd zoveel herinneringsarbeid geleverd na een conflict als na de Eerste Wereldoorlog. Zelden zien we in deze geconstrueerde herinnering zo duidelijk klassentegenstellingen en machtsprocessen weerspiegeld. Enkele voorbeelden zijn het populaire dankbetoon voor Amerika tegenover de huldeboeken en zelfrepresentatie van de Belgische CNSA, de folklore rond de voorzitter van het Aartrijkse voedingscomité en de relatieve amnesie rond de Gentse voedselrel.